

Overview of Pranayama in the Hatha Yoga texts: Hatharatnavali and Siddha-Siddhant -Paddhati

Dr.Dipak Bhagwanrao Dirange

Assistant professor (CHB),

Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Abstract:

Pranayama is the science of breathing. Many Hath yoga texts mentioned pranayama and its importance. Hatharatnavali and Siddha-Siddhant-Paddhati are one of the important Hath yoga texts. In both texts kumbhakas are mentioned with their importance and special features. "Srinivasa" in Hatharatnavali mentioned nine kumbhakas. The eight common kumbhakas along with Bhujangikarni, the ninth one. He also mentioned Shitali kumbhaka with special recommendation of eighty rounds of it. This thing is not mentioned in any other yoga texts. In the view of Srinivasa there must be some more important benefits of Shitali pranayama. The Hatharatnavali of Srinivasa is somehow influenced by Hath yoga Pradipika of Swami Swatmarama, but at some points Srinivasa also criticize Hatha yoga Pradipika. In Siddha-Siddhant-Paddhati guru Gorakshanatha also explains Ashtang Yoga like Patanjali Yogasutras. He also talks about Pranayama in his text. He mentioned four types of Pranayamas. Recaka, Puraka, Kumbhaka and Sanghataka. Recaka, Puraka and kumbhaka are commonly assumed that the steps of Pranayama or the basic principles of pranayama, but in Siddha-Siddhant-Paddhati they are mentioned as The Pranayama. Guru Gorakshanatha also describes the fourth pranayama Sanghataka. It is the unique term he used and no other yoga texts talks about this pranayama. These two Hatha Yoga scriptures give a different way to look towards Pranayama.

Keywords: Pranayama, Kumbhaka, Bhujangikarni, Shitali, Sanghataka.

Introduction:

Yoga is a science, and every science has different perspectives. Even in the science of yoga, its important components have been viewed differently by different Acharyas. Each one of them seems to have a different experience in it. Many texts have the similarities in the names of Asanas or Pranayamas, but there is change in the procedure and results can be found. This may be due to the various experiences of Yogacharyas. Therefore it is necessary to look critically to the important elements of Yoga from various texts. All yoga scriptures consider salvation (Moksha) to be the ultimate goal or desire and the path of yoga have been explained for it. And for this salvation, many steps are mentioned in various yoga texts, for example Yama, Niyama, Asana, Pranayama etc. and salvation is achieved only by following these steps.

Pranayama is also an important step on the path to Samadhi, but it is less commonly practiced than asanas. To control the Prana and to know the Prana is very important thing,

because about Prana Katha Upanishada says,

"Yadidam kinca jagatsarvam prana ejati nihasrutam |
Mahadbhayam vajramudyatam ya etad viduhu amrutaha te bhavanti ||"

- 6.2 Katha upanishada

Means Prana flows through the all existing world, it is terrible like Vajra, and those who know Prana attain immortality. Therefore, Pranayama and its various methods should be seriously considered not only for Samadhi or salvation but also for maintaining good daily health. Even modern studies show remarkable effect of Pranayama on human body. One of the studies of Pranayama on pulmonary function concludes that, "Pranayama (yoga) seems to be beneficial for the pulmonary functions." There are many high quality texts in Hatha Yoga tradition, but description of Pranayama in the Hatharatnavali and Siddha-Siddhant-Paddhati deserves special consideration, because we can say that Pranayamas in these texts are somewhat neglected compared to other texts.

Hatharatnavali

Hatharatnavali is somewhat unfamiliar Hatha text. Written by "Srinivasa". It is known as treatise on Hatha yoga. Hatharatnavali means gem garland of Hatha yoga. This text is described in four chapters. The second chapter is all about Pranayama and Mudras.

Kumbhakas (Pranayama)

Srinivasa says that yoga seekers who want to achieve siddhis should practice Pranayama. While explaining Pranayama, it is said that Pranayama is the regulation of Prana and stability of Prana. The control over Prana leads to steady state of mind and for this state one must practice Kumbhakas. "Srinivasa" mentioned nine kumbhakas (Pranayama).

"Bhastrika Bhramari Suryobhedojjayi ca Shitali ||
Murchhanamaksitkaram Kevalacaashtakumbhakaha ||
Bhujangakarni cati Kumbhaka navasankhyakaha ||"

- 2/5 Hatharatnavali

Suryabhedanam

The external air goes through the surya nadi (pingala nadi or right nostril) with fraction in throat region. Hold the air as per ones capacity (Kumbhaka) and slowly exhale through Chandra nadi (Ida nadi or left nostril). It is beneficial for sinus cleaning, removes lethargy, vatadoshas and worms. Basically suryabhedan pranayama generates heat in body. While explaining benefits of Suryabhedanam Maharshi Gheranda says,

"Kumbhakam suryabhedastu jaramrutyuvinishakaha |
Bodhayet kundalim shaktim dehanalvivardhanam ||"

- 5/ 69 Gheranda Samhita

The Maharshi Gheranda mainly focuses on the Kundalini Shakti awakening by Suryabhedanam Pranayama.

Ujjayi

Inhale the external air through the both nostrils with friction in throat, with closed mouth. Hold the breath and after that slowly exhale the air from left nostril. It is beneficial for kapha doshaha (Phlegmatic disorders) in throat, Agni vardhan (Body fire), removes morbidities of nadis, stomach and dhatus. Srinivasa says it should be practiced all the time.

Sitkari

Sitkari is a different type of Pranayama than other Pranayamas because it involves inhalation through the mouth not by the nose. One should inhale through mouth by producing 'Sit' sound, hold the breath and exhale by nostrils. With this practice one becomes like Kamadeva, get special respect in Yogini cakra, capable to create and destroy and never suffer from hunger, thirst, sleep and laziness. By practicing this pranayama one become free from all suffers and becomes physically fit.

Shitali

This is also special Pranayama because also in this Pranayama one needs to inhale through mouth. One should have drawn the air through the tongue, hold the air (kumbhaka) and exhales through nostrils. 'Srinivasa' specially told about the rounds of this Pranayama. He says that,

"jihvaya vayumakrsya purvavat kumbhakadanu|
Sanairasitiparyantam recayedanilam sudhih |||"

- 2/19 Hatharatnavali

Shitali kumbhaka should be practiced for eighty (80) rounds. He does not mention this type of rounds in any other Pranayama. This shows that Srinivasa attached great importance to Shitali Pranayama.

Shitali Pranayama removes disorders of Spleen, abdomen, fever, acidity, toxicity and this Pranayama gives immense control over hunger and thirst.

Bhastrika

'Srinivasa' before starting the Bhastrika, explains about Recaka, Puraka and Kumbhaka. He says Pranayama as Pranava. Complete exhalation stand for Recaka and inhalation with full capacity is Puraka and hold over breath or stillness of breath stands for Kumbhakas.

One should rapidly breath like blacksmiths blower until becomes exhausted. Thereafter, one should breathe slowly through the right nostril, hold the breath by holding nose with fingers other than middle finger and index finger (Pranav Mudra) and slowly exhales through left nostril.

Bhastrika can cure imbalance of Vata, Pitta and Kapha dosha. Increases body fire, removes phlegmatic obstacles' at the opening of Brahma nadi (Susumna). Also says that one should give special attention to this great Pranayama.

In Hatha Pradipika, about benefits of Bhastrika Swami Swatmarama says that, "this Bhastrika Kumbhaka is essential as it enables the breath to break through the three granthis (Brahma, Vishnu and Mahesha). Bhastrika Pranayama breaks these three granthis after purification has taken place."

Bhramari

This is a sound producing Pranayama. In this Pranayama one should inhale while producing a sound like male bee and exhales slowly while producing sound like female bee. This Pranayama, if practiced daily gives ultimate pleasure to yogi.

Murccha

This is different kind of Kumbhaka. In this Pranayama one should inhale and Practiced Jalandhar Bandha (chin lock), after that exhale slowly while maintaining Jalandhar Bandha. This is pleasing Mano-Murccha.

Kevala

This Pranayama is the one which is called as real Pranayama. In this kevala kumbhaka one should hold or retain breathe with comfort wither it is inhalation or exhalation. Comfortable retention of breathe is more important part of this Pranayama, to attain this stage is an sign of advance progress in Pranayama. With the help of this pranayama one can retain breathe as per ones desire and Srinivasa says this is nothing but Rajayoga.

Bhujangikarni

This is special Pranayama which Srinivasa mentioned in Hatharatnavali. This is the ninth kumbhaka or Pranayama. In this Pranayama one should inhale through throat and also exhale through throat. It resembles with Sitkari and also with Bhujangini mudra mentioned by Gheranda samhita. It also has similarities with Plavini (HP) kumbhaka.

Siddha-Siddhant-Paddhati

The great Hath Yogi and the backbone of Hatha yoga tradition Guru Gorakshanatha is the author of "Siddha-Siddhant-Paddhati". In this text there are six 'Upadesha' or chapters. This all scripture is based on 'Pinda' concept. Like other yoga texts 'Siddha-Siddhant-Paddhati' also mentioned Ashtang Yoga means eight limbs of yoga. In second 'Upadesha' Gorakshanatha explains Ashtang Yoga.

Pranayama means practice to steady the Prana. In Ida and Pingala nadi Prana is in gross form, and the main purpose of Pranayama is to make this Prana subtle and pure.

In 'Siddha-Siddhant-Paddhati' guru Gorakshanatha mentions four types of Pranayama.

"pranayama eti pranasya sthirata recaka puraka kumbhakasanghatakarani

Catwari pranayama lakshanam ||"

- 2/35 Siddha-Siddhant-Paddhati

Recaka, Puraka, Kumbhaka and Sanghataka.

Recaka

Complete exhaling of breathe through nostrils is called as Recaka. To draw the complete air through nose needs practice. The Recaka is nearly mentioned by all yoga texts, but only as a step in other Pranayama. In this text Gorakshanatha mention this Recaka as a complete Pranayama and increases its importance. The word Recaka means draw out completely. So it is expected that complete exhalation of air in this Pranayama.

Puraka

Inhalation to maximum capacity through nose is called as Puraka. The word Puraka means completely draw in. it is also mentioned in all yoga texts but only as a step of Pranayama. Guru Gorakshanatha gives importance to Puraka as a complete Pranayama.

Kumbhaka

To hold breathe or steadiness of breathe is Kumbhaka. It is of two types.

Sahita and Kevala.

Sahita Pranayama

Sahita means by including something. Means in this pranayama you have to include something with Kumbhaka, either it is Bahaya Kumbhaka or Antar kumbhaka. According to that it is also of two types. Recaka purvak Sahita Kumbhaka and Puraka purvak Sahita Kumbhaka.

Recaka purvak Sahita Kumbhaka

It is also called as Bahaya Kumbhaka. In this type one should exhale completely and hold the breath outside and after that inhale and exhale immediately and again hold the breath outside.

Puraka purvak Sahita Kumbhaka

It is also called as Antar Kumbhaka. In this type one should inhale completely through nostrils and hold the breath inside and after that exhale and again inhale immediately and hold the breath.

Kevala Kumbhaka

This the supreme stage of Pranayama. This is real Kumbhaka. In this Kumbhaka there is no forceful retention of air outside or inside. There is pleasant air retention without any force. No Puraka, No Recaka in this Pranayama. It needs lots of practice and trust on yoga.

Sanghataka Kumbhaka

This is a specialty of 'Siddha-Siddhant-Paddhati'. No other texts mentioned Sanghataka as a Pranayama. The word Sanghatan means to unite or to get together by practicing this Pranayama, Prana and Apana is expected to get together. This is a step towards the awakening of Kundalini Shakti.

While mentioning benefits of pranayama Maharshi Gheranda says,

"anando jayate chitte pranayami sukhi bhavet ||"

- 5/57 Gheranda Samhita

By all these simply explained pranayama 'Siddha-Siddhant-Paddhati' becomes great Path for Yogis towards Moksha.

Conclusion

Basically it is assumed that Hatha Yoga focuses mainly on Asanas but in Hatha yoga texts all aspects of yoga are critically considered. In Hatharatnavali, 'Srinivasa' mainly follows Hatha Pradipika while mentioning Pranayama but he wisely gives explanation of Bhujangakarni Pranayama. Also gives some important information about Shitali Pranayama regarding its rounds. He mentioned that one should do eighty rounds of Shitali Pranayama. It shows that 'Srinivasa' also gives critical attention towards Pranayama.

In 'Siddha-Siddhant-Paddhati' guru Gorakshanath explains Pranayama with a simple way. He did not make them so much complicated. Basic Pranayama steps Recaka, Puraka and Kumbhaka are named as main types of Pranayama. He also mentioned Sanghataka Pranayama as fourth type of Kumbhaka. This shows uniqueness of Gorakshanatha about Pranayama. Sanghataka Pranayama joins Prana and Apana together.

This both great Hatha yoga texts give a different perspective to look towards Pranayama.

References :

1. Swami Ranganathanand. Upanishadancha Sandesh, Ramakrishna Matha, Nagpur, 2017
2. Dr. Sheetal Panwar, Dr. Ashutosh Chourishi, Dr. Jayant Makwana. Effect of Pranayama (Yoga) on pulmonary function test of young healthy students. Int J Pharm Bio Sci 2012 oct; 3(4): (B) 12-16
3. Dr. M. L Gharote. Hatharatnavali, The Lonavala Yoga Institute, Lonavala, 2017
4. Swami Niranjananda Saraswati. Gheranda Samhita, Yoga Publication Trust, Munger, Bihar, 2011
5. Dr. M. L Gharote. Hatharatnavali, The Lonavala Yoga Institute, Lonavala, 2017
6. Swami Vishnudevanand. Hatha yoga Pradipika, Sivananda Yoga Vedanta centre, 2008
7. M. D. Bhat, S. R. Aagharkar. Siddha-Siddhant-Paddhati, Proficient Publishing House, 2015
8. Swami Niranjananda Saraswati. Gheranda Samhita, Yoga Publication Trust, Munger, Bihar, 2011

Internet Banking and Its Impact on Customers Behavior Special Reference to Aurangabad District in Maharashtra.

Dr. Waghmare M.S.

Shri. A.B. College Deogaon (R.), Tal- Kannad, Aurangabad

Introduction:

Globally the Banking business has always been in the fore front of harnessing technology to improve its service and efficiency. Banks have quickly to adopt rapidly evolving electronic and telecommunication technology to deliver an extensive line of value added products and service to their customers.

Internet banking evolved in the mid 1990s when internet and the world web began to catch on soon many major banks in US and Europe began to use the internet to provide banking service. E-banking is a web based service that enables the banks authorized customers to access their account information. It allows the customers to log on to the banks web site with the help of a bank issued identification and a personal identification number.

The most benefit of e-banking is the ready an accessibility of bank accounts at all times. The inconvenience of visiting and waiting at the banks is also eliminated.

However India witnessed a huge change in the banking system when the internet banking invaded Indian banking system in the late of 1990, 1996 ICIC was the first bank in India, introduced internet banking to its customers with lower interest costs. The ICICI contributed to increase the awareness about electronic Medias, online banking, HDFC and City bank followed ICIC bank.

Many other banks are also adopting such practices, e-banking hold lots of potential with the emergence of growing internets awareness among customers, integration of banking service with e-commerce service the increasing reach of the internet and the entry of the global players in the banking sector.

Even the Reserve Bank of India has come out with e-banking related guidelines. On other hand internet banking has attracted the attention of all Indian banks securities of banking customers.

The Aurangabad is one of the districts witnessing fastest industrial development. Now due to linking of Aurangabad with broad gauge railway line more industrial growth estates have established in chikhalthana, paithan, waluj. So also cooperative industrial estates are coming up at kannad, sillod, vaijapur Lasur station and shivoor. The existing MIDC areas are MIDC railway station. Chikhalthana. waluj, paithan, shendara. Aurangabad has good network of bank branches. There are 401 banks operating in the district of which 317 are public sector banks, 01 Regional Rural Banks, 27 private banks and 01 cooperative banks. The total number of branches are 401 in the district.

The recent studies showed that the internet banking has a tremendous impact on customer's satisfaction in business, industries, companies and banks in Aurangabad district.

Therefore it changed both the banking industry as well as banks service to its customers that emphasize the success internet banking which has attracted a bulk of customers who were using offline banking and eliminated all barriers that they were facing in the offline system. Therefore this change is observed through the numbers of customers before the period of internet banking and after the period of using internet banking with the banks, companies, firms etc. hence as it shown through the previous studies on customers behaviors. The new phase of innovative banking contributed to increase the satisfaction of customers in Aurangabad district. Currently the motivation of introducing internet banking also included new business potential, additional funds from new and existing customers, expansion in geographical reach in Aurangabad district. Public banks in Aurangabad district initially viewed internet banking as insecure were therefore hesitant. But finally, State Bank of India, Canada Bank, Bank of Hyderabad, Bank of Baroda and Bank of Maharashtra. The biggest bank in India State Bank of India lastly accepted launched internet banking in 2001 and experienced good response. Generally internet banking provided an exponential rise in users.

Today's the banks in Aurangabad district encourage their customers to use online banking which contribute to increase the credit transactions in the banking sectors. Beside cost and revenue impacts those factors also recognize that self control transactions have greater potential for customer satisfaction and retention. Internet banking has come thus the most essential banking service of the banks in the Aurangabad district.

Generally customers open three types of bank account in the various banks i.e. current account, saving account and fixed account. Maximums customers use those account for the transaction of bank through internet banking .in this paper attempt has been made banking customers are satisfied or not satisfied for the service provided by internet banking.

Objectives of the Study:

The present research paper was conducted to understand the impact of the internet banking on bank customers for the period of internet banking in Aurangabad district with selected banks from both private and public sectors as main objective of the study.

The main objectives of the study are given below:

- i. To study and understand the internet banking.
- ii. To find out the internet banking transaction in various accounts.
- iii. To examine the impact of internet banking on customers behavior with the selected banks in Aurangabad district.
- iv. To study the role of Internet banking in customers satisfaction in Aurangabad district.

Hypotheses:

The hypotheses that explained in this research paper have to test as below:

- (i) There is no significant importance for internet banking in public and Private Banking sectors in Aurangabad district.

- (ii) There is no use of internet banking in the six selected banks from Aurangabad District.
- (iii) An offline is better than internet banking in the banking sectors in Aurangabad District.
- (iv) The internet banking has no impact on customers' behavior in selected banks.

Research Methodology:

The understand the real impact of internet banking on customers behavior in Aurangabad district, the primary and secondary data were conducted to Complete the research paper following are the given research methodology.

i) Primary data collection:

The required primary data were collected through interviews with six banks customers from both private and public sector banks.

ii) Secondary data:

The required secondary data were collected through books, journals, periodicals, magazine, published office records, thesis and websites etc.

Sample of the study:

In order to satisfy the objectives of the study some of the leading banks in Aurangabad district were selected. The simple random sampling method was used in this study. Today's 401 private and public banks working in the Aurangabad district out of them six banks were chosen as sample of the study complete this study. Bank of India, Bank of Maharashtra and Canada banks were selected from the public sector and ICICI, HDFC and Axis Banks were selected from private sector. After the selection of banks the next step is the selection of respondents within the banks or selection of respondents from the sampling frame. However randomly ten customers of each bank were selected as respondents for the study purpose and were interviewed with them by the researcher.

Data Analysis:

To fulfill the objective of the current study the researcher conducted a interview with the respondents of the selected banks from Aurangabad district. The questions of the interview were designed for the data collection which is considered as the primary data of the research study.

Knowledge about internet banking:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

Above table show that the Bank of India(10), Bank of Maharashtra(10), Canada banks(10), ICICI(10), HDFC(10) and Axis Banks(10) total sixty customers selected from six banks. The sixty customers given the positive remark. It means 100 percent respondents have knowledge of internet banking.

Significance importance of internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The table indicates that the significance importance of internet banking in Aurangabad District 100 percent Customers of six selected internet banking are registered the Positive Response in Aurangabad District. It is clear that the very much significance importance of internet banking in Aurangabad District.

Use of internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The six selected internet banking customers from both public and private sectors enjoy the privilege of using internet banking in their internal system. Nevertheless aggregate of customers answered as positive 100 percentage of all selected banks Aurangabad District.

Good Service provided by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The table reveals that the Good Service provided by internet banking out of 60 selected Customers, 100 percent Customers of six selected banks are given Positive remarked of good service provided by internet banking in Aurangabad District. There is a more relation between internet banking in Aurangabad District.

Security provided by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	10	---	100	---
2.	Bank of Maharashtra	10	10	---	100	---
3.	Canada banks	10	10	---	100	---
4.	ICICI	10	10	---	100	---
5.	HDFC	10	10	---	100	---
6.	Axis Banks	10	10	---	100	---
	Total	60	60	---	100	---

The table indicates that the Security of internet banking for the accounting transactions out of 60 Customers, 100 percent Customers of internet banking said 'Yes' it concluded the selected internet banking taken responsibility of the customers banking transaction and provided security of his various accounting transactions..

High cost charge by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	05	05	50	50
2.	Bank of Maharashtra	10	05	05	50	50
3.	Canada banks	10	05	05	50	50
4.	ICICI	10	05	05	50	50
5.	HDFC	10	05	05	50	50
6.	Axis Banks	10	05	05	50	50
	Total	60	30	30	50	50

The above table shows that the internet banking charge the high cost of accounting transaction. The selected internet banking Customers was registered the 50 percent positive remarks and 50 percent Customers are registered negative remarks. It is means public and private sectors internet banking charge the maximum cost of transaction on Customers.

The Satisfaction of service provided by internet banking in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	07	03	70	30
2.	Bank of Maharashtra	10	07	03	70	30
3.	Canada banks	10	07	03	70	30
4.	ICICI	10	07	03	70	30
5.	HDFC	10	07	03	70	30
6.	Axis Banks	10	07	03	70	30
	Total	60	42	18	70	30

Above table reveals that the customers satisfaction of service provided by internet banking, 70 percent customers said 'Yes' and 30 percent customers said 'No' it is clear that the 70 percent customers are satisfied of internet banking service in Aurangabad District.

The Impact of internet banking on customers Behavior in Aurangabad District:

Sr.No.	Name of Bank	Number of Customers	Positive Response	Negative Response	Positive Percentage	Negative Percentage
1.	Bank of India	10	07	03	70	30
2.	Bank of Maharashtra	10	07	03	70	30
3.	Canada banks	10	07	03	70	30
4.	ICICI	10	07	03	70	30
5.	HDFC	10	07	03	70	30
6.	Axis Banks	10	07	03	70	30
	Total	60	42	18	70	30

The above table indicates the impact of internet banking on customers Behavior. The 18 respondents of the total number answered as "No" they represent 30 percent in addition seven respondents answered as "Yes" with positive percentage of 70 percent based on the responses of the customers the internet banking has positive impact on customers behavior of the 06 selected banks both public and private sector.

Hypothesis tested:

The first hypothesis is that there is no significant importance for internet banking in public and Private Banking sectors in Aurangabad district:

This study proved that there is crucial significance of internet banking which impact the banking sector in Aurangabad district positively. However all respondents who represent 60 with 100 percent responded as 'Yes' internet banking has a crucial impact on the banking sector in Aurangabad district. Moreover this hypothesis found positive.

There is no use of internet banking in the six selected banks from Aurangabad District:

60 out of 60 customers with 100 percent answered "Yes" there is intensive use of internet banking in the 06 selected banks from Aurangabad district. This means that all banks use the internet banking as an essential service. The hypothesis found positive.

An offline is better than internet banking in the banking sectors in Aurangabad District:

The interview with the customers of the selected banks responded they all prefer using internet banking more than using the offline service. The hypothesis found positive.

The internet banking has no impact on customers' behavior in selected banks:

The high percentage of the respondents answered as "Yes" they represent 48 out of 60 respondents with 70 percent and it is positive percentage. Thereof the internet banking has very important impact on the customer's behavior of the selected banks whereas 18 respondents answered as "No" they represent 30 percent and it is negative percentage. The hypothesis found positive.

Conclusion:

The current study conducted to understand the real impact of internet banking on the customer's behavior of the banking sector in Aurangabad district. Therefore 60 customers from both public and private sector were selected to complete this study. 30 customers from public sector and 30 customers from private sector were targets of the interview. The interview was only the primary data conducted to collect the data base for the empirical part of the study. The current study found that all the customers had the knowledge about internet banking. And also found that all the 60 customers are using internet banking as an essential however there is a very significant impact of internet banking on the customers behavior of selected banks from Aurangabad district which found from the responses of the respondents. Aurangabad is one of the districts witnessing fastest industrial development. Now due to linking of Aurangabad with broad gauge railway line more industrial growth estates have established in chikhalthana, paithan, waluj. So also cooperative industrial estates are coming up at kannad, sillod, vaijapur Lasur station and shivoor. The existing MIDC areas are MIDC railway station. Chikalthana, waluj, paithan, shendara. Aurangabad has good network of bank branches. There are 401 banks operating in the district of which 317 are public sector banks in Aurangabad district. The study showed that the real impact of internet banking on his customers behavior of the selected banking from the private and public sector. it found that the current system of the internet banking is maximum sufficient for the provided internet banking service to his customers.

References:

1. R.K.Uppal and Rimbijatana,(2007), E-Banking in India, challenges and opportunities, New Century publication New Delhi.
2. B.Manoharan, (2007) Indian E-payment systems and their performance,profession banker.
3. Vasu Deva,(2010), E-Banking, Commonwealth publisher Roshan offset printers Delhi.
4. www.expresscomputeronline.com/20020916/indtrend1.shtm1.
5. www.indianmba.com/Facultycolumn/FC908/fc908.html.
6. www.icmrindia.org/free%20resources/casestudies/banking1.htm.

Significance Of Digital Education Resource During Covid-19 Pandemic Period :A Conceptual Approach

Dr. Alpna Jyoti

Assistant Professor

Deptt. of Geography B.R.A.B.U Muzaffarpur (Bihar)

Abstract :

Digital education is the innovative use of digital tools and technologies during teaching and learning, and is often referred to as Technology Enhanced Learning (TEL) or e-Learning. Learning tools and technology enable students to develop effective self-directed learning skills. They also promote cooperation and teamwork which are very important skills, in every aspect of life. Digital Learning Makes Students Smarter Learning tools and technology enable students to develop effective self-directed learning skills. They are able to identify what they need to learn, find and use online resources, apply the information on the problem at hand, and even evaluate resultant feedback.

Keyword: Digital education, Technology, Resources, Data, Scope, Status,

Introduction :

Digital technologies are electronic tools, systems, devices and resources that generate store or process data. Well known examples include social media, online games, multimedia and mobile phones. Digital learning is any type of learning that uses technology. The penetration of digital education into the hinterland / rural market is evolving fast. Affordable high-speed internet and direct-to-device technologies are empowering rural students to study courses online and improve their skills and knowledge.

Objective :

1. To develop the skills and confidence of educators in the appropriate and effective use of digital technology.
2. To support teaching and learning on technological basis.
3. To ensure professional Standards for registration.
4. To and for career-long professional learning reflects the importance of digital technology and skills.

Hypothesis :

1. Digital annotation offers new affordances
2. It enables students to respond to text using different media.
3. Digital education empowers students to collaborate on understanding and developing ideas about their readings.

Methodology :

The term 'digital learning resource' is used here to refer to materials included in the context of a course that support the learner's achievement of the described learning goals. These materials consist of a wide variety of digitally formatted resources including:

- Graphics images or photos.
- Simulations
- Animations
- Word processing documents.
- Slide presentation software.
- Electronic reference materials.
- Tablet and cell phone apps
- Prepared or programmed learning modules.

These include e-textbooks, e-workbooks, educational videos, e-tests, etc. IN nova develops e-learning materials through the creation of e-tasks and supporting the delivery of existing and emerging e-learning materials. An interactive whiteboard is an example of a digital tool. Other digital tools and resources include:

Audio and video :

Videos based instructional learning is very popular among school-goers since it combines learning with fun. Such a medium of the teaching-learning process is highly interactive in nature. This type of teaching methodology is not just restricted to audio-video but also includes educational apps, podcasts, eBook's, etc. Children are very excited to learn new concepts using these digital mediums.

Digital Learning Makes Students Smarter. Learning tools and technology enable students to develop effective self-directed learning skills. They also promote cooperation and teamwork which are very important skills, in every aspect of life.

Present status of Digital Education:

The present status of digital education is not improved Digital education is a revolutionary method of imparting knowledge, especially since it levels the playing field for all students. It also makes it possible for one teacher to deliver information remotely across several locations, through interactive digital media addressing the shortage of teachers in the country.

Scope of Digital Education:

Access and Scope in Rural India. In the era of digitization and smartphones, digital learning has emerged as an vacuum filler. Digital literacy is welcomed by all age groups of people. It has a vast array of knowledge and content, which can connect the students from schools to youths working. They can be easily adaptive, thus the schools can be taken as a venture of creating digital learning spaces. Availability of internet is also required and it creates a possible solution. Going through the data sets, we can realize the massive scope of digital learning in India.

Trends in Digital Education in India :

Social Media: Social media as a learning tool has progressed in a big way. Today, many teachers and students use social media as an integral part of the whole e-learning experience. It is a vital platform these days to exchange information about important issues. Apart from being able to share information anywhere, anytime, social media properties are

also a great source of generating networking opportunities to build social activities and prospective employment on a cost-effective basis.

Interactive Learning Resources:

With the advent of interactive devices such as flipped classrooms, mobile apps, etc. learning is no longer confined to a traditional classroom set up. The learning process of millennia's is being re-wired with these innovative digital aids. Various educators are coming up with interactive learning modules using the best of technology.

- Benefits of Education are Societal and Personal
- Poverty Reduction.
- Connecting Across Borders.
- Sense of Accomplishment.
- More Productivity.
- Better Communication.
- Critical Thinking Skills.
- Identification of Skills.
- Greater Sense of Discipline.
- Personalized learning.
- The opportunity to help every student learn at the best pace and path for them, is the most important benefit of digital learning.
- Expanded learning opportunities
- High engagement learning
- Competency-based learning
- Assessment for learning
- Collaborative learning
- Quality learning products.

The digital learning platforms said the students with full access to the study material as well as allow them to engage in online classes and interact with the teachers like the physical classroom setting. The feedback is encouraging from both teachers and students. Students are abiding by the learning schedule and submitting their assignments on time. All this contributes to personalize learning of students. There are many other benefits associated with digital or virtual classes, especially promoting students' voice and choice, a flexible learning pace, and the ability to learn anytime, from anywhere. Adaptive learning is one of the techniques for providing personalized learning experiences, to enable effective and tailored learning paths to engage students and address their individual needs. Even the Government of India promotes digital learning through its various e-learning platforms like SHAGUN, Diksha, e-Pathshala for the students.

Education enriches people's understanding of themselves and world. It improves the quality of their lives and leads to broad social benefits to individuals and society. In addition it plays a very crucial role in securing economic and social progress and improving income

distribution. Economy Affects Students' Academic Performance as Well as Spending Decisions. Like many Americans caught up in the economic downturn, college students are worried about money. And 36 percent of freshmen and 32 percent of seniors reported that financial concerns had interfered with their academic performance.

Classroom environment is best for learning:

A physical classroom environment and interaction has been perceived as the best form of teaching-learning method. Though globally, online education has witnessed some success, in India, digital learning would still take time before it is seen as a mainstream learning style. The Covid-19 outbreak, and the resultant lockdown, has forced the adoption of digital education amongst the learners. The hope is, it might as well lead to newer teaching-learning patterns that could prove to be more effective and efficient in the long run.

A digital classroom is typically one that incorporates electronic devices and software into the learning environment. A digital classroom refers to a classroom that is fully immersed in technology. These classrooms rely on educational apps and websites ironically; it has taken a pandemic like Covid-19 outbreak to get the education sector to swing to digital mode with both human and technical support. The only reason that universities and some schools in districts have been able to march towards remote learning is that technology stack has evolved a good bit in the last four years. The utilization of technology has opened up new opportunities of learning for students of all ages and tossing the traditional notion of classrooms and education by breaking the geographical barrier.

Technology has led a pedagogical change while addressing concerns that affect teaching, learning and social functionalities. Till the time this dreaded pandemic gets controlled, it is the digital learning that will bridge the gap between teachers and learners.

Number of schools shut due to Covid-19 :

Earlier UNESCO had announced that 22 countries had closed schools, affecting over 290 million children, while nine other countries had implemented localized closures. Considering millions of school-going students in India and their health and safety, it's time to harness digital platforms judiciously to ensure that their learning does not stop. UNESCO too suggested that digital learning platforms can help students' access to quality education remotely during times like these.

Future Perspective Of Digital Education In India :

The sector is currently combating with grave challenges such as out-dated teaching methods, shortage of teachers, inadequate student-teacher ratio and insufficient teaching resources. However, with the digitization of education, students in educationally backward areas are being taught with the help of the latest teaching tools and methodologies such as LCD screens, videos, etc. The technology is also helping teachers connect with students remotely spread across several locations at one time. Interactive digital media will certainly help in addressing the shortage of teachers in the country in the near future.

- Six Technology Challenges Facing Education:
- Professional development
- Resistance to change
- MOOCs and other new models for schooling
- Delivering informal learning
- Failures of personalized learning

Failure to use technology to deliver effective formative assessments, interactive and adaptive software allows students to learn in their own style, making learning personal and engaging. New learning technologies provide real time data that gives teachers the information they need to adjust instruction to meet the unique needs of each student. Digital economy refers to an economy that is based on digital computing technologies, although we increasingly perceive this as conducting business through markets based on the internet and the World Wide Web. The digital economy is also referred to as the Internet Economy, New Economy, or Web Economy. The digitization of the economy creates benefits and efficiencies as digital technologies drive innovation and fuel job opportunities and economic growth. The digital economy also permeates all aspects of society, influencing the way people interact and bringing about broad sociological changes.

It can be succinctly summed up as the economy based on digital technologies. Don Tap Scott first coined the term digital economy in his 1995 best-selling book *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. A country's economy becomes more productive as the proportion of educated workers increases since educated workers can more efficiently carry out tasks that require literacy and critical thinking. As a result, many countries provide funding for primary and secondary education to improve economic performance.

Digital learning in India is going to be the key face of future education in the subcontinent. It is surprising to see how smart technologies are changing the overall educational framework in the country. The penetration of digital education into the hinterland / rural market is evolving fast. Affordable high-speed internet and direct-to-device technologies are empowering rural students to study courses online and improve their skills and knowledge. The state of education in India is dismal, especially in rural areas.

Conclusion :

In the days to come, digital education like all other professions will see noteworthy changes in the way Universities and Colleges in providing education. We can witness a myriad of possibilities emerging out of digital education to empower the youth of this country. Advance Learning Management Systems (LMS) with its right knowledge management tools will help in improving the design and delivery of educational courses being offered by Universities and Colleges in India.

Digital technology is also helping overcome all language barriers. Now learning material can digitally be made available in regional languages as well. Through e-learning and m-learning

initiatives fostered by the government and private players, students and teachers can get access to the vast pool of knowledge content.

Recommendation :

The need of Base broadband is required around students, not schools or libraries. Broadband in schools remains often closed during summer vacation or other vacations and students remains quite untouched from these devices during vacation period. Create public-private partnerships to bring broadband to students. Connect learners with devices through bringing your own device, leasing and cooperative purchasing strategies. Build learning pathways through apps and platforms.

Online education offers freely accessible media for learning, teaching and research purposes. It allows students to engage with a wide spectrum of study material freely available on the internet thus creating an ecosystem of self-learning. Living in a globalized economy, Indian youth is preparing itself to the learning needs and challenges of enterprise 4.0. With the digital transformation, the education sector in the country is bound to re-adjust itself profoundly both in terms of how we learn and what we learn. Our nation's young population will certainly prove to be a demographic dividend if the benefits of technology are made available to every doorstep of the countries household. Digital education can encourage today's youth in a lot many ways to learn and engage themselves in the vast sea of knowledge being freely made available to them through the digital revolution.

References:

1. Educational Sciences: Theory & Practice, 15(5), 1-16(2015)
2. Blok, H., Oostdam, R., Otter, M. E., & Overmaat, M. Computer-assisted instruction in support of beginning reading instruction: A review
3. Review of Educational Research, 72(1), 101-130(2002)
4. Agarwal, P. (2017). Retrieval practice. Retrieved November 11, 2017 from <https://www.retrievalpractice.org/>
5. Baxter, A. M. (2014). Social media fosters professional learning and collaboration. *Learning & Leading with Technology*, 36-38.
6. Bear, G. & Watkins, J. (2006). Developing self-discipline. In G. G. Bear & K. M. Minke (Eds.), *Children's needs III: Development, prevention, and intervention*, 29-44.
7. Biancarosa, G., & Griffiths, G. C. (2012). Technology tools to support reading in the digital age.
8. The Future of Children, 22(2), 139-160. http://www.jstor.org/stable/23317415?seq=1&cid=pdf-reference#page_scan_tab_contents.

Primary Teacher's Perception On Dysnomia In Papum Pare District Of Arunachal Pradesh.

Dai Haring

Ph.D, Research scholar Department of Education Rajiv Gandhi University,
Rono Hills Doimukh, Arunachal Pradesh Pin-791112;

Abstract

The main purpose of this paper was illustrated the need to move beyond models of adult measurement in trying to take into consideration the peculiarities of evolving brain structures and neurological conditions such as dysnomia. The investigator was adopted survey method to obtained pertinent and precise information in connection with knowledge, perception and competence of primary school teachers on Dysnomia. The present researcher wants to gain factual information about Dysnomia. The target population of the study was primary school teachers working in papum pare district of Arunachal Pradesh. The sample of the study was 600 primary school teachers working in Papumpare district of Arunachal Pradesh. Data was collected by approaching primary school teachers worked in government & private schools which are considered for investigation. Descriptive statistics included percentage, Mean, Median, Mode, Deviation, Average Deviation, Standard Deviation and Inferential statistics include t-test and F-test. This specific research about Dysnomia is a learning disability of a person who is either unable to recall a word or naming from memory and it is also memorizing the word difficulties, examined to provide a context for understanding. The condition of the learning disorders was discussed with scientific terms. There was a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to gender, locality, and management.

Key words: Dysnomia, Learning impairment, language disorder.

Introduction

Dysnomia is a language disorder that is characterized by difficulties in recalling phrases, titles, figures, and so on as required from the brain. It is a speech disorder which causes an individual at the time of speaking or writing to forget words or have trouble with the specific words. Children with particular cognitive disorders exhibit name and word retention problems, as well as a reduction in greater amounts of verbal fluency, are medically called Dysnomia. The individual can have a thorough word definition, but his exact name can not be recalled. Dysnomia is sometimes misdiagnosed as an emotional disruption in vocabulary. It is a cognitive disorder when the brain can't locate the terms when they're required for oral or written verbal language. Children with Dysnomia have difficulty with recognizing specific words as generic synonyms. Dysnomia may impair the capacity to communicate, to compose or both.

Studies have demonstrated that early language problems can contribute to impairments in subsequent reading and many decades of studies have shown convincingly that fast automatic

naming is a strong indicator of the performance of parallel and potential comprehension.26 Dysnomia also interferes with memory and reduces processing pace. Eventually, it may occur in conjunction with other language difficulties, particularly difficulties in locating, arranging, and issuing verbal details.

Language & reading problems, particularly during adolescence, have repercussions in the school curriculum & individualism. Identifying these children at risk for having intellectual disorders is also an important activity for educators. There is controversy as to whether fast name problems represent normal delays in language learning or are indicative of differences in neural mechanisms underlying them. In the case of fast naming disorders and impairments in reading, there is well-reported literature in which few studies have clarified the prevalence in Dysnomia without disability in reading.

The powerful associations between reading & serial naming have been repeatedly found out over many decades of study. Past findings in particular have shown that deficiencies in quick naming and verbal fluency are correlated with children's reading difficulties. Past findings have also corroborated the association between a visual memory impairment and delays in comprehension, reiterating that problems with accurately identifying or marking visual objects are a good indicator for Dyslexia. Owing to the ineffective verbal marking of visual objects and sometimes results in dysnomia, memory for visual knowledge-be damaged. More precisely, studies believe that certain children with delays in reading often display severe deficiencies in rapidly finding & extracting verbal marks for visually displayed stimuli. According to the Rapid Automated Naming (RAN) hypothesis, a general mechanism is known to explain the mechanisms utilized for speed naming & representations of terms stored in the lexicon during reading acquisition.

Literature review

Studies on Perception scale of Dysnomia

Das et al. (2013) indicated that teachers agreed that they required additional instruction to support and educate children with special needs in the area of special education, suggesting that teachers' colleges & universities ought to provide qualified instructors in order to create further classes of special education teaching. Inspectors are not fully acquainted with the idea of equal education and ought to be educated so they will enforce the program collaboratively. This requires professional preparation to help staff, funding for teaching and learning and government support services are required in schools to successfully enforce the comprehensive curriculum program for children with Dysnomia.

German (1982) studied that dysnomia in children with intellectual disorders tends to present a greater concern for lexical problems compared with CA and IQmatched monitors for children who are making low academic improvement in the school setting. Nevertheless, several of the prior research did not utilize LA-control groups or structured tests, rendering it impossible to assess if low-reaching children was having general language problems that affect lexical skills, or if Dysnomia was currently present.

Objectives Of The Study

The researcher has suggested the following objectives, depending on the nature of the research problem.

1. To find out perception level of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables.
2. To find out significant differences in the perception of primary school teachers on Dysnomia with regard to locality of govt. and private.
3. To find out significant differences in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management.
4. Hypotheses Of The Study

In view of the objectives of the study, the following hypothesis has been formulated:

1. There are no significant differences in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to gender.
2. There are no significant differences in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to locality of govt. and private.
3. There are no significant differences in the perception of primary teachers to deal children with Dysnomia with regard to private and govt. management.

Methodology of study: the methodology of the study was to investigate the perception primary school teacher's on dyscalculia in nature of this study. It had felt that the compulsory to develop an suitable research methodology and design for the accomplishing the objectives of study. so, completion of this a bit of work. The investigator had been adopted below section and steps of the methodology. i.e.

Population-The present study was consisted with respect to perception's of primary school teacher's i.e. Govt & private teachers of the target populations in papum pare district of Arunachal Pradesh.

Sample-The sample of the present study is a bit of numbers of samples which had been selected according to representative through target population i.e. sampling procedures are concerned by the investigator which is used stratified random sampling procedure are concerned for data collection which had consisted of 600 primary school teacher's i.e. Govt. & Private school teacher 'in papum pare district of Arunachal Pradesh. Analysis of Data:- Analyzing of the data which are collected from the target sample is an integral part of the educational research. the collection of data and its organization do not convey any sense until those are analyzed by making use of some appropriate statistical technique. Present study concerned along with respect to perception's of primary school teachers on dyscalculia in papum pare district of Arunachal Pradesh. In this studies samples were taken randomly from govt. & private primary schools locations in papum pare district. of Arunachal pradesh for analyzing and interpretation the data, the investigator used percentage(%), descriptive statistics as measures of central tendency, measure of variability and inferential statistics' t test for computing the result.

Tools to be used in the study

Based on the nature of the problem, the investigator wants to know the perception of primary school teachers on Dysnomia. In the research or educational study, selection of any tools is always considered as important because a significant part of the study depends and the data depend upon the accuracy of the tools through the establishment of validity and estimation of reliability as the characteristics good tools of evaluation. Therefore the investigator in the present study used were used in the tools is own developed awareness scale to measure the primary schools teachers on Dysnomia. So, the questionnaire for the perception based test was consisted to 58 questions and responses which had been made in the terms of closed ended forms, the actually and initial procedure of the present study had been standardization test and content validity which were establishing along with consultation of the subject expert.

Finding For Examples

Following are the main findings of the present study as per the data interpretations of the results;

Objective-1 that is "To find out perception level between male and female of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables" the investigator visited the office of Deputy Director of School Education, Papum pare District

Hypothesis- There is no significant differences in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to gender.

Objective 1(a) To find out perception level between male and female of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables in concept

Table 1: Perception scale on Dyscalculia (PSD2) Gender

Dimension	Gender				D= M1-M2	Std. Error difference	t-value
	Male (N=186)		Female (N=414)				
	Mean (M1)	SD	Mean (M2)	SD			
Concept	30.57	5.96	30.66	6.124	-0.092	0.536	-0.171
Characteristics	88.03	13.506	85.06	16.206	2.972	1.361	2.183
Causes	28.41	6.422	28.47	6.078	-0.058	0.546	-0.105
Strategies	33.74	6.759	33.98	6.777	-0.236	0.598	-0.395
Assessment	33.77	6.849	33.05	6.753	0.723	0.599	1.208
Total	214.52	39.496	211.22	41.938	3.309	3.64	2.72

Interpretation's

Objective 1(a).concept. The above table illustrated, the t-value (0.171) with regard to concept ($M1 = 30.57$; $SD1 = 5.96$; $M2 = 30.66$; $SD2 = 6.124$; $D = 0.092$; $SED = 0.536$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception scale of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to concept due to variations in Gender. From the mean value it is clear that female primary teacher ($M2 = 30.66$) are higher than the male primary teacher ($M1 = 30.57$) in their perception towards concept of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that male primary teachers ($SD1 = 5.96$) is slightly deviated than female primary teachers ($SD2 = 6.124$) in their perception on concept of Dysnomia.

Objective 1(b) Characteristics. To find out perception level between male and female of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables in characteristics

The t-value (2.183) with regard to characteristics ($M1 = 88.03$; $SD1 = 13.506$; $M2 = 85.06$; $SD2 = 16.206$; $D = 2.972$; $SED = 1.361$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to characteristics due to variations in Gender. From the mean value it is clear that male primary teacher ($M1 = 88.03$) are higher than the female primary teacher ($M2 = 85.06$) in their perception towards characteristics of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that male primary teachers ($SD1 = 13.506$) is slightly deviated than female primary teachers ($SD2 = 16.206$) in their perception of characteristics of Dysnomia.

Objective 1(c) Causes. To find out perception level between male and female of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables in causes
The t-value (0.105) with regard to causes ($M1 = 28.41$; $SD1 = 6.422$; $M2 = 28.47$; $SD2 = 6.078$; $D = 0.058$; $SED = 0.546$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to causes due to variations in Gender. From the mean value it is clear that female primary teacher ($M2 = 28.47$) are higher than the male primary teacher ($M1 = 28.41$) in their perception towards causes of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that male primary teachers ($SD1 = 6.422$) is slightly deviated than female primary teachers ($SD2 = 6.078$) in their perception on causes of Dysnomia.

Objective. 1(d) Strategy To find out perception level between male and female of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables in strategies

The t-value (0.395) with regard to strategies ($M1 = 33.74$; $SD1 = 6.759$; $M2 = 33.98$; $SD2 = 6.777$; $D = 0.236$; $SED = 0.598$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to strategies due to variations in Gender.

From the mean value it is clear that female primary teacher ($M_2 = 33.98$) are higher than the male primary teacher ($M_1 = 33.74$) in their perception towards strategies of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that male primary teachers ($SD_1 = 6.759$) is slightly deviated than female primary teachers ($SD_2 = 6.777$) in their perception on strategies of Dysnomia. Objective. 1(e) Assessment. To find out perception level between male and female of primary teachers on Dysnomia in Papum pare district of Arunachal Pradesh from Gender Variables in assessment

The t-value (1.208) with regard to assessment ($M_1 = 33.77$; $SD_1 = 6.849$; $M_2 = 33.05$; $SD_2 = 6.753$; $D = 0.723$; $SED = 0.599$) $df = 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to assessment due to variations in Gender. From the mean value it is clear that male primary teacher ($M_1 = 33.77$) are higher than the female primary teacher ($M_2 = 33.05$) in their perception towards assessment of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that male primary teachers ($SD_1 = 6.849$) is slightly deviated than female primary teachers ($SD_2 = 6.753$) in their perception on assessment of Dysnomia

Objective 2: To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to category, locality of rural and urban.

Hypothesis 2: There was no significant differences in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to locality of rural and urban.

By using the computed Mean and SD values of Rural and Urban primary teachers on the perception of Dysnomia of Papum pare District of Arunachal Pradesh, the "t" value has been estimated for comparing significant Mean variance between rural and urban located primary teachers as shown in the table 2.

Table 2: Perception Scale on Dysnomia (PSD2) vs Locality

Dimension	Locality				D= M1- M2	Std. Error difference	t- value
	Rural (N=130)		Urban (N=470)				
	Mean (M1)	SD	Mean (M2)	SD			
Concept	30.35	6.639	30.71	5.907	-0.357	0.602	-0.593
Characteristics	83.85	17.176	86.57	14.929	-2.726	1.53	-1.782
Causes	27.64	7.13	28.67	5.881	-1.034	0.612	-1.69
Strategies	33.55	6.273	34	6.9	-0.448	0.671	-0.668
Assessment	33.45	6.688	33.23	6.819	0.218	0.673	0.325
Total	208.84	43.906	213.18	40.436	-4.347	4.088	-4.408

Interpretation's

Objective.2(a) Concept. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to category, locality of rural and urban with regard to concept.

The above table depicted, The t-value (0.593) with regard to concept ($M1 = 30.35$; $SD1 = 6.639$; $M2 = 30.71$; $SD2 = 5.907$; $D = 0.357$; $SED = 0.602$) $df - 600 - 2 = 598$ $P ? 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception scale of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to concept due to variations in Locality. From the mean value it is clear that urban ($M2 = 30.71$) are higher than the rural ($M1 = 30.35$) in their perception towards concept of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that rural ($SD1 = 6.639$) is slightly deviated than urban ($SD2 = 5.907$) in their perception on concept of Dysnomia.

Objective.2(b) Characteristic. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to category, locality of rural and urban with regard to characteristics.

The t-value (1.782) with regard to characteristics ($M1 = 83.85$; $SD1 = 17.176$; $M2 = 86.57$; $SD2 = 14.929$; $D = 2.726$; $SED = 1.53$) $df - 600 - 2 = 598$ $P ? 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to characteristics due to variations in Locality. From the mean value it is clear that urban ($M2 = 86.57$) are higher than the rural ($M1 = 83.85$) in their perception towards characteristics of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that rural ($SD1 = 17.176$) is slightly deviated than urban ($SD2 = 14.929$) in their perception of characteristics of Dysnomia.

Objective.2(c) Causes. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to category, locality of rural and urban with regard to causes.

The t-value (1.69) with regard to causes ($M1 = 27.64$; $SD1 = 7.13$; $M2 = 28.67$; $SD2 = 5.881$; $D = 1.034$; $SED = 0.612$) $df - 600 - 2 = 598$ $P ? 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to causes due to variations in Locality. From the mean value it is clear that urban ($M2 = 28.67$) are higher than the rural ($M1 = 27.64$) in their perception towards causes of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that rural ($SD1 = 7.13$) is slightly deviated than urban ($SD2 = 5.881$) in their perception on causes of Dysnomia.

Objective.2(d) Strategy. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to category, locality of rural and urban with regard to strategies.

The t-value (0.668) with regard to strategies ($M1 = 33.55$; $SD1 = 6.273$; $M2 = 34$; $SD2 = 6.9$; $D = 0.448$; $SED = 0.671$) $df - 600 - 2 = 598$ $P ? 0.01$ level is significant. It means

null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to strategies due to variations in Locality. From the mean value it is clear that urban ($M_2 = 34$) are higher than the rural ($M_1 = 33.55$) in their perception towards strategies of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that rural ($SD_1 = 6.273$) is slightly deviated than urban ($SD_2 = 6.9$) in their perception on strategies of Dysnomia.

Objective.2(e) Assesment. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to category, locality of rural and urban with regard to assessment

The t-value (0.325) with regard to assessment ($M_1 = 33.45$; $SD_1 = 6.688$; $M_2 = 33.23$; $SD_2 = 6.819$; $D = 0.218$; $SED = 0.673$) df - $600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to assessment due to variations in Locality. From the mean value it is clear that rural ($M_1 = 33.45$) are higher than the urban ($M_2 = 33.23$) in their perception towards assessment of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that rural ($SD_1 = 6.688$) is slightly deviated than urban ($SD_2 = 6.819$) in their perception on assessment of Dysnomia

Objective 3: To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management.

Hypothesis 3: There was no significant differences in the perception of primary teachers to deal children with Dysnomia with regard to private and govt. management.

By using the computed Mean and SD values of private & govt. primary teachers on the perception of Dysnomia of Papum pare District of Arunachal Pradesh, the "t" value has been estimated for significant Mean difference between private and govt. teachers of primary as shown in the table 3

Table 3: Perception Based Test on Dysnomia (PSD2) vs Management

Dimension	Management				D= M1- M2	Std. Error difference	t- value
	Govt. (N=375)		Private (N=225)				
	Mean (M1)	SD	Mean (M2)	SD			
Concept	30.66	6.31	0.6	5.658	0.06	0.512	0.118
Characteristics	86.77	15.903	84.68	14.661	2.09	1.303	1.604
Causes	28.63	6.148	28.15	6.24	0.476	0.521	0.912
Strategies	34.11	7.011	33.56	6.338	0.552	0.571	0.967
Assessment	33.1	7.079	33.56	6.272	-0.463	0.572	-0.809
Total	213.27	42.451	180.55	39.169	2.715	3.479	2.792

Interpretation's

Objective.3(a) Concept. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management with regard to concept.

Interpretation: The above table illustrate, that The t-value (0.118) with regard to concept ($M1 = 30.66$; $SD1 = 6.31$; $M2 = 0.6$; $SD2 = 5.658$; $D = 0.06$; $SED = 0.512$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception scale of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to concept due to variations in Management. From the mean value it is clear that government ($M1 = 30.66$) are higher than the private ($M2 = 0.6$) in their perception towards concept of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that government ($SD1 = 6.31$) is slightly deviated than private ($SD2 = 5.658$) in their perception on concept of Dysnomia.

Objective.3(b) Characteristic. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management with regard to characteristics.

The t-value (1.604) with regard to characteristics ($M1 = 86.77$; $SD1 = 15.903$; $M2 = 84.68$; $SD2 = 14.661$; $D = 2.09$; $SED = 1.303$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to characteristics due to variations in Management. From the mean value it is clear that government ($M1 = 86.77$) are higher than the private ($M2 = 84.68$) in their perception towards characteristics of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that government ($SD1 = 15.903$) is slightly deviated than private ($SD2 = 14.661$) in their perception of characteristics of Dysnomia.

Objective.3(c) Causes. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management with regard to causes.

The t-value (0.912) with regard to causes ($M1 = 28.63$; $SD1 = 6.148$; $M2 = 28.15$; $SD2 = 6.24$; $D = 0.476$; $SED = 0.521$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to causes due to variations in Management. From the mean value it is clear that government ($M1 = 28.63$) are higher than the private ($M2 = 28.15$) in their perception towards causes of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that government ($SD1 = 6.148$) is slightly deviated than private ($SD2 = 6.24$) in their perception on causes of Dysnomia.

Objective.3(d) Strategy. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management with regard to strategies

The t-value (0.967) with regard to strategies ($M1 = 34.11$; $SD1 = 7.011$; $M2 = 33.56$; $SD2 = 6.338$; $D = 0.552$; $SED = 0.571$) $df - 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It

means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to strategies due to variations in Management. From the mean value it is clear that government ($M_1 = 34.11$) are higher than the private ($M_2 = 33.56$) in their perception towards strategies of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that government ($SD_1 = 7.011$) is slightly deviated than private ($SD_2 = 6.338$) in their perception on strategies of Dysnomia.

Objective3(d) Assesment. To find out significant differences if any, in the perception of primary teachers towards children with Dysnomia with regard to private and govt. management with regard to assessment

The t-value (0.809) with regard to assessment ($M_1 = 33.1$; $SD_1 = 7.079$; $M_2 = 33.56$; $SD_2 = 6.272$; $D = 0.463$; $SED = 0.572$) $df = 600 - 2 = 598$ $P > 0.01$ level is significant. It means null hypothesis rejected. It indicates that there is a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia (PSD2) with regards to assessment due to variations in Management. From the mean value it is clear that private ($M_2 = 33.56$) are higher than the government ($M_1 = 33.1$) in their perception towards assessment of Dysnomia (PSD2). From the SD values it is clear that government ($SD_1 = 7.079$) is slightly deviated than private ($SD_2 = 6.272$) in their perception on assessment of Dysnomia.

Discussion And Conclussions

The present study emphasized the introduction with a brief outline of the primary education system, teaching skills and an overview of learning disabilities of primary school children. Detail information of possible causes of learning disabilities of Dysnomia, and identification of essential differences between the neuropsychological assessments of children. The sample of the study was 600 primary school teachers working in Papum pare district of Arunachal Pradesh. Papum pare district has 410 primary schools. Data was collected by approaching primary school teachers worked in government & private schools which are considered for investigation. Descriptive statistics include Percentage, Mean, Median, Mode, Average Deviation, Standard Deviation, Inferential statistics include t-test and F-test. This specific research about Dysnomia mathematical and memorizing the word difficulties, examined to provide a context for understanding. The conditions of the learning disorders were discussed with scientific terms. There was a significant difference in the perception of primary teachers on Dysnomia with regard to gender, locality, and management.

References.

1. Baddeley A., Working memory. Academies des sciences, Elsevier, Paris. 1998.
2. Adler (2001), suggests that the best way to teach children with dyscalculia is possible through provision of individual sessions.
3. Butterworth B. The Mathematical Brain: Macmillan, London, 1999.
4. (Butterworth, 2006), For teachers, getting better understanding of the features of developmental dyscalculia can bring about effective ways of helping students in classroom situations.
5. Burny and Desoete (2012), reported that children with dyscalculia had problems with mathematical procedures and semantic memory retrieval.
6. Shamir and Baruch (2012), reported that dyscalculia could originate at an early age.

7. Christophe, Mejias Noel (2010), found that developmental dyscalculia was a pervasive difficulty affecting number processing and arithmetic.
8. German, 2002, Dysnomia is often used to refer to naming or word-retrieval difficulties that are developmental in daily functioning.
9. Dockrell et.al (2001) found that children with word-retrieval deficits produced fewer errors when verbs were closely related to the target words.
10. Gavin R. Price, 2013, Primary DD is associated with impaired development of brain mechanisms for processing numerical magnitude information and is thus driven by endogenous neurodevelopmental factors.
11. Geary et al. (2009), have developed tests to examine the working memory and its impact on the mathematical ability to discover and predict learning disabilities in school.
12. (Healy & Kynigos, 2010), Developing pedagogy informed by cognitive neuroscience measures, implementing effective pedagogy involving variety of tasks, using tasks based on a 'constructionist' approach.
13. Geary D., Bailey D. and Hoard M. Predicting Mathematical Achievement and Mathematical Learning Disability with a Simple Screening Tool - The Number Sets Test. University of Missouri. Printed in Journal of Psycho educational Assessment, Volume 27, Number 3, 2009.
14. Kosc, L. (1974), Developmental Dyscalculia. Journal of Learning Disabilities, Vol. 7. DOI: 10.1177/002221947400700309.
15. Kaufmann L, Mazzocco MM, Dowker A, von Aster M, Göbel SM, et al. (2013). Dyscalculia from a developmental and differential perspective. Front Psycho l4: 516.
16. Mccrory et al (2004), report that Dysnomia is associated with expressive language disorder yet individuals with Dysnomia often do not show sign of reduced verbal output.
17. Messer and Dockrell, 2006, Word findings difficulties are result of poor vocabulary or lack of exposure to certain words
18. Messer et al., 2004; Wolf, Bowers, & Biddle, 2000, Rapid naming of familiar, visually presented stimuli is a good predictor of word identification skills and text-reading fluency Examining performance on tasks of rapid naming, confrontation naming, word retrieval, as well as visual and verbal sequential memory, may help to establish a clearer diagnostic picture of Dysnomia.
19. Messer and Dockrell (2006), Poor readers experience some difficulties in accessing and retrieving verbal labels for visually presented stimuli.
20. Osaka N., Logie R. and D'Esposito M. The cognitive neuroscience of working memory. Oxford University Press. New York, 2007
21. Rubinsten O, Tannock, R. (2010), Mathematics anxiety in children with developmental dyscalculia. Behavioral and Brain Functions 6:46.
22. Rubinsten O, Henik, A. (2009), Developmental dyscalculia: heterogeneity might not mean different mechanisms. Trends Cogn Sci 13: 92-99.
23. Rubinsten, O. (2009), Co-occurrence of developmental disorders: The case of Developmental Dyscalculia. Cognitive Development 24: 362-370.
24. Szucs D. Goswami, U. (2013,. Developmental dyscalculia: fresh perspectives. Trends in Neuroscience and Education 2: 33-37.
25. Shalev, Manor, Amir & Wertman Elad, 1995, Left and right hemispheric dysfunction occur with approximately equal frequency in primary students with DD
26. Sjöberg, 2006, This fact is supported Shalev and Gross-Tsur (2000). Ineffective teaching and mathematical anxiety are also causes of Dyscalculia
27. Von Aster MG, Shalev RS. (2007), Number development and developmental dyscalculia. Dev Med Child Neurol 49: 868-873.
28. Von Aster M. (2000), Developmental cognitive neuropsychology of number processing and calculation: varieties of developmental dyscalculia. 9: II/41-II/57 © Steinkopff Verlag.

A Study Of Groudwater Quality In Selu City Dist Parbhani (M.S.)

Devidas U. Thombal

L.B.S. Sr. College, Partur Dist. Jalna

ABSTRACT

Studies of fifteen groundwater samples from different sites in selu was carried out. The water quality parameter like temperature .pH, electrical conductivity, total dissolved solids (TDS), total alkalinity (TA), total hardness (TH), chlorides (Cl⁻), Calcium (Ca²⁺), Magnesium (Mg²⁺), and dissolved oxygen (DO) were studied and out come of the results were discussed.

Key words : Studies, ground water, selu.

INTRODUCTION

Selu is considered to be the oldest and religious city in parbhani district of Marathwada region in Maharashtra, Selu city is situated near Dudhanariver. A Femous Temple of " KeshavrajBabasahebMaharaj " is situated in middle of selu city. Who Was Guru of Shirdis Sai Baba.

The residents of selucity usually use water form bore-well for drinking and domestic purposes. There is a huge variation in the concentration of different species due to factors like depth, different land, under groundwater conditions, rain conditions etc. the present work attempts to study the quality of groundwater in selu city of Parbhani district for potability.

MATERIALAND METHODS

In the Present study fifteen groundwater (borewell, samples were collected from different sites of selu in brown glass bottles with necessary precautions and preserved as per the recommended procedures¹.

All the chemicals used were of AR grade, glass ware used were of 'A' grade. Double distilled water was used through out the work to prepare standard solution².

The water quality parimetersconsiderd for the examination in this study are Temperature by precision themameter(1100c., pH3 by digital PH meter (Model No.LI 613 Elico digital PH meter., electrical conductivity by using Elico digital conductivity meter (Model No. LICM180.4, total dissolved solids by evaporation method at 105-1100 c5-6 total alkalinity by standard procedure⁷ , total hardness by complexometric titration method⁸ , Chloride by argentometry⁹ , Calcium and Magnesium by complexometry method, Dissloved oxygen by winkler'siodometric method¹⁰ .

Table 1 : Analysis of Groundwater Sample's

Sr.No.	T	PH	EC	TDS	TA	TH	Cl	Ca ²⁺	Mg ²⁺	DO
D1	22	7.50	480.00	320.00	270.00	260.00	210.80	132.08	14.50	5.40
D2	26 ⁰ C	7.70	1250.50	1208.00	260.00	360.00	290.80	140.00	50.18	5.30
D3	28 ⁰ C	7.61	650.00	1410.60	290.00	380.00	310.50	122.00	58.12	5.80
D4	24 ⁰ C	7.21	820.00	350.80	270.00	390.00	309.00	132.00	18.90	5.20
D5	22 ⁰ C	8.60	570.00	470.80	290.00	580.00	362.00	110.00	10.07	5.30
D6	24 ⁰ C	8.40	820.00	490.81	276.00	490.00	295.00	105.00	18.50	5.40
D7	26 ⁰ C	7.80	560.30	410.00	280.00	360.00	292.00	102.00	16.00	5.68
D8	24 ⁰ C	7.92	810.50	490.00	380.00	312.08	390.00	155.18	18.40	5.27
D9	22 ⁰ C	8.20	1280.00	470.00	305.00	340.00	305.15	192.08	25.00	5.32
D10	24 ⁰ C	7.00	510.00	290.00	292.00	310.00	318.00	116.00	24.80	5.68
D11	22 ⁰ C	7.20	1000.00	980.00	304.00	320.00	300.00	120.05	50.00	5.32
D12	24 ⁰ C	7.86	860.00	500.40	265.00	470.00	320.08	140.00	30.40	5.40
D13	22 ⁰ C	7.84	870.50	620.80	270.00	460.00	258.18	130.00	21.00	5.18
D14	22 ⁰ C	7.80	620.50	510.15	280.00	450.00	290.10	109.20	10.80	5.40
D15	26 ⁰ C	7.48	800.50	520.10	286.80	400.00	280.00	105.08	40.90	5.20

All values in ppm excluding EC - mhos/cm Temperature 0c abdpH.

RESULTS AND DISCUSSION

Fifteen groundwater samples were collected from different sites of selu city. The results indicates that the quality of groundwater has wide variation which is reflucted by values of electrical conductivity, chloride, calcium & magnesium etc.

pH acts as index to determine the extent of pollution, chemical and biological reactions from directly dependent upon the pH of water system. in the present study pH ranged from 7.00 to 8.60 which lies in the range prescribed by WHO11 Electrical conductivity Value, in present study renged from 480 to 1280 all were found to be well above the permissible limit and quite unfit for drinking.

Drinking water quality is affected by the presence of soluble salts. Total dissolved solid (TDS. is an important parameter in drinking water quality standard. it develops a particular test to the water and at higher concertration reduces its potability, plants are also severely affected by higher values of TDS in irrigation water. TDS value of study area ranges from 290.00 to 1410.60 ppm. The high TDS level (7500 will result in the excessive scaling in water distribution system¹² . Total alkalinity (T.A.. were found to be in the ranges 260.00 to 380.00 ppm. All samples are above the permissible limit prescribed by ICMR¹³ . The higher alkalinity of groundwater owing to the presence of bicarbonates and trace amount of carbonate ¹⁴ and hydroxide.salts¹⁵ . Water hardness is traditional measure of the capacity of water to reacts with soap Hardware couse horrific effects in digestive system moreover, the possibility of forming calcium oxalate crystals in unary track has been ascertained. The hardness value of groundwater in the present study area ranges from 260.00 to 580.00 ppm.

Chloride content were found to be ranging from 210.80 to 390.00 Chloride in the maximum sites was found to be well above permissible limit which may be due to the absence of proper drainage system in the study area. in the present work calcium in present study varies from 102.00 to 192.08 , High concentration of calcium may be due to leaching of soil deposite of limestone, dolomite, gypsum, psysiferous materials, silicious sand into ground water. Magnesium is an essential mineral for the living body, high concentration ofmg couses nausea, muscular weakness and paralysis in human body when it reaches up to the level of about 400 In this area, magnesium concentration ranged form 10.07 to 58.12 ppm. Oxygen is dissolved in most water in varying concetrations. solubility of oxygen depends on temperature, pressure and salinity of water. it is essential to the life of fish and other aquatic organisms. In the present study Dissolved Oxygen, ranges from 5.18 to 5.80 ppm .

ACKNOWLEDGEMENTS

We are thankful to principal Dr. R.S. Agrawal Dr. S.M. Deshpande Head of Department, Jalna Education Society's, R.G. Bagdia Arts, S.B. Lakhota Commerce and R. Bezoni Science, College, Jalna for providing necessary facilities and help for the present work.

REFERENCE

1. American Society for Testing materials, Annual Book of ASTM Standard, Part -23, ASTM - Philadelphia (1972).
2. Test Book Of Quantitative Inorganic Analysis 2nd edn, A. I. Vogel, 191, Longman, and Green Co. London (1985).
3. R.G. Bates, Determination theory of pH and practice, 2nd ,Edn, Wiley, New York, (1973).
4. R.A. Robinson and R.H. Stokes, Electrolytic solutions, 2nd ,Edn, Academic press, New York, (1959).
5. Physico-chemical examination of water and waste water and Industrial Effluents, N. Manivaskam, Pragati Prakashan, Meerut India.
6. C.S. Howard, Determination of total dissolved solid in water analysis, Introduction or engineering chemistry, 2nd Edn, 5:4 (1933).
7. Shell-Eitra, Encyclopedia of industrial and chemical analysis, 19:1123 (2000).
8. APHA, Standard methods for the examination of water and waste water 16th edn, Washington D.C. (1975).
9. Volumetric Analysis, 2nd Edn Vol-2 I.M. Kolthoff and V.A. Stenger, Interscience Publishers, New York.
10. S. Hooda and S. Kaur, Laboratory manual for Environment Chemistry, S. Chand and Company limited (1999).
11. World Health Organization, Guidelines for Drinking Water Quality, Recommendation of WHO, Geneva 1:1-130 (1984 and 1996).
12. D.P. Tihansky, Water Resource, Res, 10 (2) : 145-149 (1974).
13. ICMR Manual of standards of Quality for Drinking water supplies, spl. Rep. S.No.44, ICMR, New Delhi India (1975).
14. P. Zuddas and F. Podda, App. Geochem, 20:507-517 (2005).
15. Physico-chemical Examination of water and waste water and Industrial Effluents, N. Manivaskam, Pragati Prakashan, Meerut India.

" A Study Of Challenges Faced By Small And Medium Women Entrepreneurs Development In The Rural Area"

Prof. Dr. Dattatraya S. Tambe

Associate Professor, HOD, Commerce

CSM's Arts & Commerce College, Chakan. Tal. Khed, Dist. Pune, 410501 Maharashtra (India)

ABSTRACT:

The present paper deals with position of women entrepreneurs development, characteristics of small enterprise, role and challenges in economic development, opportunities in business, leading successful women entrepreneurs, some issue and problems faced by industrial development. The study also focused on role of SMEs to promoting women entrepreneurs. The issue covered by this study are socio demographic profile of women entrepreneurs.

Key words: Women Entrepreneurship, Opportunities, Challenges, Development, Problems and Suggestions.

INTRODUCTION:

The present paper deals with the "Challenges and problems faced by small and medium women entrepreneurs development in the rural area." Women entrepreneurship in India faces many challenges and requires a radical change in attitudes and mindsets of society. Therefore, programs should be designed to address changes in attitude and mindset of the people. Women of the present times should be made aware regarding their unique identity and their contribution towards the economic growth and development of the country. Course Curriculum should be designed in a manner that will impart the basic theoretical knowledge along with its practical implication and help impart skills required to be an entrepreneur.

At the same time, there are various schemes like the World Bank sponsored programmes that can be undertaken for such purposes. Programmes can be conducted in which established and successful women entrepreneurs can advise and warn for the coming women entrepreneurs against the challenges they will face against being entrepreneur to boost the morale and confidence level of the upcoming entrepreneurs. Government should also play an important role by setting up policies and plan that supports entrepreneurship opportunities. Setting up good infrastructure is also required to build entrepreneurship opportunities.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To identify the Challenges and Opportunities of Women Entrepreneurs.
2. To Study the Government Schemes for Women entrepreneurs in India.
3. To know the future prospects for the development of women entrepreneurs in India

CONCEPTUAL BACKGROUND & DEFINITIONS OF ENTREPRENEUR WORD:

The word entrepreneur is derived from the French word 'entrepreneurs' which means to undertake' i.e., individuals who undertake the risk of new enterprise. The word entrepreneur, therefore, first appeared in the French language in the beginning of the sixteenth century.

According to Cantillon, "An entrepreneur is a person who buys factor services at

certain prices with a view to selling its product at uncertain prices." Thus, to Cantilon, an entrepreneur is a bearer of risk which is non-insurable.

David Ricardo, a contemporary of J.B. Say - "The foremost motive of a risk taker is to a mass capital and capital accumulation is the sine-qua-none of economic development." According to Schumpeter - "The process of development is a deliberate and continuous phenomenon which is actively promoted by the escort services of a change agent who provides economic leadership. This change agent is what is called entrepreneur."

Peter E Drucker defines an entrepreneur as one who always searches for change, responds to it and exploits it as an opportunity. Innovation is the basic tool of entrepreneurs, the means by which they exploit change as an opportunity for a different business or service. International Labour Organization (ILO) defines entrepreneurs as those people who have the ability to see and evaluate business opportunities, together with the necessary resources to take advantage to them and to initiate appropriate action to ensure success.

DEFINITIONS OF MICRO, SMALL & MEDIUM ENTERPRISES : In accordance with the provision of Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 the Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) are classified as below:

In case of manufacturing sector for investment in plant and machinery	
Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed twenty five lakh rupees
Small Enterprises	More than twenty five lakh rupees but does not exceed five crore rupees
Medium Enterprises	More than five crore rupees but does not exceed ten crore rupees
In case of service sector for investment in equipments	
Enterprise Category	Investment in equipment
Micro Enterprises	Does not exceed ten lakh rupees
Small Enterprises	More than ten lakh rupees but does not exceed two crore rupees
Medium Enterprises	More than two crore rupees but does not exceed five crore rupees

PROSPECTS FOR DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEUR:

Right efforts from all areas are required in the development of women entrepreneurs and their greater participation in the entrepreneurial activities. Following efforts can be taken into account for effective development of women entrepreneurs. Entrepreneurship basically implies being in control of one's life and activities and women entrepreneurs need to be given confidence, independence, and mobility to come out of their paradoxes. The following measures are suggested to empower the women to seize various opportunities and face challenges in business:

- i) Women should be considered as specific target group.
- ii) Regular entrepreneurship awareness programs should be conducted with the intention of creating knowledge among women about the various areas to conduct business.
- iii) The standards of education of women should be enhanced and effective practical experience and personality development and training programs should be conducted to improvise their over-all personality standards.

iv) Educational institutes should tie up with various government and non-government agencies to assist in entrepreneurship development mainly to plan business projects.

v) Develop professional competencies in managerial, leadership, marketing, financial, technical, production process, profit planning etc.

vi) Training on professional competence and leadership skill to be extended to women entrepreneurs. Vocational training should be provided to women which enables them to understand the insights of production management.

vii) Psychological training and counseling through the aid of committed NGOs, psychologists, managerial experts to remove lack of self-confidence and fear of success. Women in business should be offered soft loans & subsidies for encouraging them into industrial activities. Micro credit facilities to the women entrepreneurs will overcome the financial problems to some extent.

viii) There should be a continuous attempt to inspire, encourage, motivate and co-operate women entrepreneurs.

ISSUES, CHALLENGE AND PROBLEMS OF RURAL WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA:

There are a number of challenges and problems that rural women entrepreneur's faces in their business are family boundations, time balancing between family and work, education and working experience, Problems of raising startup capital, suppliers, and clients are some issues. In order to there are some number of the challenges faced by rural entrepreneurs are as follows:

1. Lack of education: In India literacy among women is very low. Even in 21st century, rural women in India are lagging far late in the field of education. Mostly women of the rural areas are uneducated. Women in rural areas who are educated ~ 35 ~ International Journal of Applied Research provided whichever less or insufficient education than their male equivalent partly due to poverty, early marriage, low socioeconomic status, partially due to son's higher education. Lack of education is one of the biggest problems for rural women who want to start their business. Due to lack of good education, women entrepreneurs not adopt the new technology development, new trend of marketing, new methods of manufacturing and other government schemes which motivate them.

2. Balance between Family and Caree: Women in India are emotionally attached with their family. They have very less practical. They are supposed to do all the household work, to look after the children and other family members. They have more family responsibilities for husband, care of children, others of family members and in regulations which take away a lot of their time and energy. In such situations, it will be very challenging task for women to focus and run the business successfully. A married women entrepreneur has to make a respectable balance between home and business activity.

3. Male Dominated Society: In our constitution regulation there are equivalent rights for men and women but in real equality does not be present in rural areas. Women are not treated equal to men. People in rural areas generally having a prejudice that woman are capable only for household work. Women entry to business needs to approve by the head of the family.

Entrepreneurship usually has been seen as a male circle and male dominated. All phase of this type a barrier in the growth of women entrepreneurs. Thus the male entrepreneurs create problem in the success of women entrepreneurs.

4. Shortage of finance: There are rural women entrepreneurs have to face a lot of problems in raising funds and complete the financial needs of the business. Women and small entrepreneurs suffer this type of financial problem because the ignored by financiers, creditors and financial institutes for less credit worth and more chance of business failure. They lack access to outside funds due to absence of solid security and credit in the market. They also face financial problem due to no property on their own names.

5. Low Ability to Bear Risk: In India, generally women are delicate and emotional by nature. Women have comparatively to man a low ability to bear financial and other risks because they have led a secure life. An entrepreneur must have risk bearing capacity for being successful entrepreneur. But women, occasionally fail to bear the amount risk which is needed for running a business. Lack of proper education, training and financial support by outsides also reduce their ability to bear the risk involved in an enterprises.

6. Lack of entrepreneurial Skills: Lack of entrepreneurial skill is a major issue for rural women. They have no entrepreneurial bent of mind. Sometimes even after joining various entrepreneurship training programs, women entrepreneurs fail to tide over the risks and difficulties that may come up in an organizational working.

7. Limited managerial Skills: Management has developed a specific job which performs only capable managers. Due to absence of proper knowledge women entrepreneurs not successes in managerial responsibility like planning, managing, directing, staffing, controlling, coordinating, monitoring, motivating etc. of a business enterprise. Hence, less and limited managerial skills of rural women has become a problem for them to run the business successfully.

8. Lack of Technological Awareness: Rural entrepreneurs face a severe problem of lack of awareness about technology. Lack of training services and wide services crate a difficulty for the development of rural women entrepreneurship.

9. Shortage of Raw Materials: The women entrepreneurs have face more struggles to buy raw materials and other required materials. Women are facing the problem in searching raw materials from many sources. They use limited or convenient sources of raw materials. The failure of many women cooperatives in 1971 such as those involved in basket making was mainly due to the insufficient availability of forest- raw materials. The prices of many raw materials are quite high.

10. Finding of Raw Materials: Finding of raw materials is really a solid task for rural entrepreneurs. They may close up with poor quality of raw materials, may also face the problem of storage and warehousing.

11. Socio Cultural Barriers: The civilizations and customs prevalent in Indian cultures towards women sometimes stand as a problem before them to grow and flourish. Castes and religions rule with one extra and hinder women entrepreneurs too. The women entrepreneurs face more social and cultural barriers or restrictions as they are continuously seen with suspicious eyes in rural areas.

12. Social Attitudes: The largest problem of a woman entrepreneur is the social assertiveness and the restrictions in which she has to live and work. Despite beside legal equality, there is women face discrimination against man. In the cultural tradition of the society, women suffer from male reservations about a woman's role and capacity. In rural regions, women face conflict not only from males but also from elderly females who have accepted gender inequality.

13. Absence of Motivation: Motivation plays an important role in succession of an enterprise. Inherent nature of the women entrepreneurs, sometimes feel less confident which a motivation factor in running an enterprise successfully is basically. This is struggling hard for rural women to strike a balance between managing a family and an enterprise.

14. Legal Formalities: Rural entrepreneurs find it extremely difficult in fulfilling with many legal formalities in obtaining licenses due to illiteracy and unawareness.

HOW TO DEVELOP WOMEN ENTREPRENEURS:

Women Entrepreneurs?

Right efforts on from all areas are required in the development of women entrepreneurs and their greater participation in the entrepreneurial activities. Following efforts can be taken into account for effective development of women entrepreneurs.

1. Consider women as specific target group for all developmental programmers.
2. Better educational facilities and schemes should be extended to women folk from government part.
3. Adequate training program on management skills to be provided to women community.
4. Encourage women's participation in decision-making.
5. Vocational training to be extended to women community that enables them to understand the production process and production management.

SCHEMES FOR WOMEN ENTREPRENEURS:

At present, the Government of India has many schemes for women operated by different departments and ministries. Some of these are

1. Integrated Rural Development Programme (IRDP)
2. Khadi and Village Industries Commission (KVIC)
3. Training of Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM)
4. Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)
5. Entrepreneurial Development programme (EDPs)
6. Management Development programmes
7. Women's Development Corporations (WDCs)
8. Marketing of Non-Farm Products of Rural Women (MAHIMA)
9. Assistance to Rural Women in Non-Farm Development (ARWIND) schemes
10. Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD)
11. Working Women's Forum
12. Indira Mahila Yojana
13. Indira Mahila Kendra
14. Mahila Samiti Yojana
15. Mahila Vikas Nidhi

16. Micro Credit Scheme
17. Rashtriya Mahila Kosh
18. SIDBI's Mahila Udyam Nidhi
19. Mahila Vikas Nidhi
20. SBI's Stree Shakti Scheme
21. NGO's Credit Schemes
22. Micro & Small Enterprises Cluster Development Programmes (MSE-CDP).
23. National Banks for Agriculture and Rural Development's Schemes
24. Rajiv Gandhi Mahila Vikas Pariyojana (RGMVP)
25. Priyadarshini Project- A programme for Rural Women Empowerment and Livelihood in Mid Gangetic Plains
26. NABARD- KFW-SEWA Bank project
27. Exhibitions for women, under promotional package for Micro & Small enterprises approved by CCEA under marketing support.

SUCCESSFUL LEADING WOMEN ENTREPRENEUR IN INDIA:

1. Akhila Srinivasan, Managing Director, Shriram Investments Ltd.
2. Chanda Kocchar, Executive Director, ICICI Bank.
3. Ekta Kapoor, Creative Director, Balaji Telefilms.
4. Yoit Naik, President, Lijjat Papad.
5. Kiran Mazumdar-Shaw, Chairman and Managing Director, Biocon.
6. Lalita D. Gupte, Joint Managing Director, ICICI Bank.
7. Naina Lal Kidwai, Deputy CEO, HSBC.
8. Preetha Reddy, Managing Director, Apollo Hospitals.
9. Priya Paul, Chairman, Apeejay Park Hotels.
10. Rajshree Pathy, Chairman, Rajshree Sugars and Chemicals Ltd.
11. Ranjana Kumar, Chairman, NABARD.
12. Ravina Raj Kohli, Media personality and ex-President, STAR News.
13. Renuka Ramnath, CEO, ICICI Ventures.
14. Ritu Kumar, Fashion Designer.
15. Ritu Nanda, CEO, Escolife.
16. Shahnaz Hussain, CEO, Shahnaz Herbals.
17. Sharan Apparao, Proprietor, Apparao Galleries.
18. Simone Tata, Chairman, Trent Ltd.
19. Sulajja Firodia Motwani, Joint MD, Kinetic Engineering.
20. Tarjani Vakil, former Chairman and Managing Director, EXIM Bank.
21. Zia Mody, Senior Partner, AZB & Partner.

SUGGESTIONS:

Right efforts from all areas are required in the development of women entrepreneurs. Role of rural women entrepreneurs in economic development is inevitable. The following efforts can be taken into account for effective development of women entrepreneur:

- i. Better educational facilities and schemes should be extended to women folk and from Govt.

Part.

- ii. Training Programme on management skill should be provided to women community.
- iii. Counselling through the aid of committed NGOs, Psychologists, managerial experts and technical personnel should be provided.
- iv. Making provisions of marketing and sales assistance from Govt. part.
- v. Making provisions of micro credit system and enterprise credit system to the women entrepreneurs at local level.
- vi. A women entrepreneurs guidance cell should be set up to handle the various problems of women entrepreneurs all over the state.
- vii. Training entrepreneurial attitudes should be given at the High School level through well designed course.

CONCLUSION:

The paper discusses, how to develop women entrepreneurs and become industrial professionals. The study also focused on role of SMEs for promoting women entrepreneurs. The issues covered by this study are socio economic. Women entrepreneurs should be developed with a significant rise in technology and innovation, regulatory procedure training and capacity building as well as human resources development through women empowerment.

REFERENCES:

1. Priyanka Sharma Women Entrepreneurship Development in India ,Global Journal of Management and Business Studies. Research India Publications, ISSN- 2248-9878 Volume 3, Number 4 (2013).
2. B. Shanthi I, Dr.K.G.Nalina, "Women Entrepreneurship Development And Its Impact On Rural Areas In India", International Journal Of Current Engineering And Scientific Research (IJCESR) ISSN : 2393-8374, (Online): 2394-0697, Volume-4, Issue-8, 2017.
3. Dhameja S. K. " Women Entrepreneurs: Opportunities, Performance and Problems", Deep Publisher (P) Ltd., New Delhi, 2002, & Gordon E. & Natarajan K, "Entrepreneurship Development" - Himalaya Publication House, Second Revised edition, 2007.
4. Dr.Pallavi Mehta, "Women Entrepreneurship: Purpose, Problems & Prospects: A Study of Udaipur District", Pacific Business Review International , Volume 5, Issue 11 (May 2013).
5. Rakesh Kumar Gautam, Dr. K. Mishra , "Study on rural women entrepreneurship in India: Issues and Challenges", International journal of Applied research, 2016; 2(2): 33-36.
6. Dr. Anita Mehta and Dr.Mukund Chandra Mehta," Rural Women Entrepreneurship in India:- Opportunities and challenges" , International Conference on Humanities, Geography and Economics (ICHGE-2011) Pattaya Dec. 2011.
7. Government of India, Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, UdyogBhavan, New Delhi - 110011, Annual Report 2018-19.
8. <http://www.ripublication.com/gjmbs.htm>
9. website: www.msme.gov.in

Molecular Characterization of Fusarium species from seeds of Legumes.

Ram S. Bajgire

Assistant Professor, Department of Botany,
Shri Madhavrao Patil Mahavidhyalaya Murum
Dist. Osmanabad (M.S.) 413605.

Abstract

Amplification of genomic DNA of 10 different Fusarium species namely *F. oxysporium*, *F. solani*, *F. dimerum*, *F. udum*, *F. roseum*, *F. moniliforme*, *F. semitectum*, *F. equiseti*, *F. graminearum* and *F. avenaceum* was carried out. The sample using ISSR marker analysis, yielded a total amplified 35 fragments out of which 19 were polymorphic while the remaining 16 were monomorphic in nature. The dendrogram reveals three clusters of Fusarium species and the distance similarity matrix ranged from 0.06667 to 0.21739.

Keywords: -Fusarium species, Molecular Characterization, DNA.

Introduction :-

Fusarium is a diverse and widely distributed fungal genus with facultative saprophytic member (Snyder and Hansen, 1981). Literature reveals that seeds of legumes have associated with different species of Fusaria and toxify the food content which results in seed bio-deterioration and poisoning of seeds. Chandra Nayaka (2008) reported the pathogenic stains of Fusarium cause a wide variety of diseases to economically important crops. Lack of morphological stability in isolates and absence of universal species concept the taxonomy is controversial (Szecsi and Dobrovolszky, 1985). The uses of DNA polymorphism as a trait has added a new dimension to recognition and classification of genitic variability in fungi, Mesfin, B. (2006). For the purpose DNA based techniques are broadly grouped into RAPD, RFLP, AFLP, ISSR, DNA sequence analysis etc. The ISSR have been widely used in genetic studies of various fungi because of the nature of hypervariability, they are analytically simple and readily transferable co-dominant markers, (Taytz, 1989, Dusabenyagasaki et al., 1998, Burgessi et al., 2001). In recent years many molecular techniques have been used to identify and determinate filamentous fungi. Belisario, et al., (2008) reported inter-simple sequence repeat (ISSR) markers were used to investigate genitic diversity among 50 isolates of *F. lateritium*. Dalpra et al., (2008) was carried out molecular identification of *F. semitectum* by RAPD (Random Amplified Polymorphic DNA) technique to identify a species-specific amplification product. Sharma (2008) confirmed intra-formae specialis variability among *F. oxysporum*, *F. sp. pisi* isolates by PCR-RFLP analysis. Harin and Sara Dolar (2009) studied intra and interspecific polymorphisms among of *Fusarium solani* isolates that cause wilt and root rot on chick pea were investigated by using 30 RAPD (Random Amplified Polymorphic DNA) and 20 ISSR (Inter-simple sequence repeats) primers.

DNA was extracted from 10 different species Fusarium according to standard protocol with several modifications. Isolation of genomic DNA from mycelial tissue was carried out

using modified method of Liu and et.al.,(2000).

ISSR primers of University of British Columbia (UBC) were selected for identification. The selected 4 primers were 14-23 primers based with various di, Tri, nucleotide SSR repeats.

PCR amplification of DNA with ISSR Primers.

PCR technique has promoted the development of a range of molecular assay systems which detected Polymorphism at molecular level and PCR reactions were carried out in a thermal cycler. The master mix for PCR done by Taq buffer (10x) 2.0ml, dNTPs (10 Mm) 2.0ml, Tag polymerase (3U/ul) 0.4 ml, Tween 20.02 ml, MQ water 3.4ml, primer (3 pmol/ml) 2.0 μ l and Template DNA 3.0 ml.

Electrophoresis :-

Electrophoresis apparatus with power supply, Magnetic stirrer, micro-pipettes, eppendorf tube etc. Agarose powder, Boric acid, Tris, EDTA, distilled water, gel loading stock -(Bromophenolblue), Running Buffer commonly used are Tris-borate EDTA (TBE) and Tris- acetate EDTA (TAE).

Gel Staining and Visualisation:-

A dye called Ethidium bromide is used to detect the DNA. It intercalates with the DNA. Therefore the location of DNA can be detected and visualised when fluoresces under U.V. light.

Band Scoring and data analysis :-

The gel pictures were taken and documented to computer by using Alpha Image Gel Documentation System and size of amplicon was measured by using Alpha Imager Software with respect to Standard molecular weight DNA ladder and molecular weight of each of the potential specific bands was calculated using the software program Alpha Imager.

Phylogeny analysis :-

The Dendrogram was plotted by using bioinformatics phylogeny FreeTree and Tree View of DNA Fingerprint analysis tool.

Discussion :-

Many molecular studies have been performed to identify polymorphisms between races of *Fusarium oxysporum* and species of *Fusarium* (Barve et.al.2001, Charabharti et.al.,2001, Jimenez-Gasco et.al.,2001, Shivramkrishnan et.al.2002). Abd-Elsalam et.al.,(2003) measured the genetic diversity among 171 isolates belonging to 12 *Fusarium* species on cotton using AFLP Markers. ISSR Markers proved to be powerful tool for the genetic study. Amplification of genomic DNA of 10 *Fusarium* species namely *F. oxysporum*, *F. solani*, *F. dimerum*, *F. udum*, *F. roseum*, *F. moniliforme*, *F. semitectum*, *F. equiseti*, *F. graminearum* and *F. avenaceum* yielded a total amplified 35 Fragments out of which 19 were Polymorphic with an average of 18.09 percent per primer, percentage of polymorphism are arranged from 26.6 percent (Primer UBC 812) to 100 percent (Primer UBC 814). The Primer based upon poly (AA at 3,) produced a maximum number of bands (15 bands) while the primers having

poly (TG at 3,) produced a eight number of bands (8 bands). The PCR amplification using ISSR Primers gave rise to reproducible amplification products. While the remaining 16 were Monomorphic in nature. The amplified fragments ranged from 8 to 15 and which are varied in size from 125bp to 1309 bp. UBCPrimer no. 815 814 showed lowest 8 number and 12 of bands.

The results of dendrogram analysis of *Fusarium* species resembles to the report of Bayraktar et al. (2008) and reveals three major clusters, Cluster I comprises of 5 *Fusarium* species namely *F. moniliforme*, *F. oxysporum*, *F. solani*, *F. dimerum* and *F. udum*. Cluster II comprises of 4 *Fusarium* species namely *F. equiseti*, *F. graminearum*, *F. avenaceum* and *F. semitectum* respectively, and Cluster III comprises of only one *Fusarium* species that is *F. roseum*. So all samples which are significantly different from each other showed a genetic variability which supports to the results of Zamani et al. (2004). Distance Similarity Matrix was calculated by using Neighbor-joining tree construction method of Nei and Li/Dice which ranged from 0.06667 to 0.21739.

References:-

1. And -Elsalam, K. A., F. Schnieder, m. s. Khalil , A. Asran -Amal and J. A. Verreget. (2003). Use of AFLP Fingerprinting to analyze genetic variation within and between populations of *Fusarium* spp. Derived from Egyptian cotton Cultivars. *J. Plant Pathol.* 85: 99-103.
2. Barve ,M.P., M.P. Haware, M.N. Sainani, P.K. Ranjekar and V.S. Gupta (2001). Potential of microsatellite to distinguish four races of *Fusarium oxysporum* F.sp. *ciceri* prevalent in India, *Theor. Appl. Genet.* 102:138-147.
3. Bayraktar, H., F.S. Dolar and S. Maden. (2008). Use of RAPD and ISSR Markers in detection of genetic variation and population structure among *Fusarium oxysporum* F.sp. *ciceri* isolates on Chick pea in Turkey. *J. Of Phytopathol.* 156:146-154.
4. Belisario ,A., S. Vitale and A. Santori. (2008). Morphological and Molecular characterization of *Fusarium lateritium* from hazelnut in Italy. *Journal of Plant Pathology*, 90 (3, Supplement)1:53-63.
5. Burgess, T., Wingfield, M.J. and Windfield, D.B. (2001). Simple sequence repeat markers distinguish among morphotypes of *Sphaeropsis sapinea*. *App. Envi. Microbiol.* 67:354-362.
6. Charabarti ,A., P. K. Mukerji , P.D. Sherkhane, A.S. Bhagwat and N.B.K. Multhy. (2001). A simple and rapid molecular method for distinguishing between races of *Fusarium oxysporum* F.sp. *ciceri* from India. *Curr. Sci.* 80:571-575.
7. Chandra Nayaka S., Udaya Shankar A. C.G., Niranjana, S.R., H.S. Prakash (2008). Molecular Detection and characterization of *Fusarium verticilloides* in Maize (*Zeamays* L.) grown in Southern India. *Annals of Microbiology* .58(3):359-367.

8. Dal Pra ,M.,D.Ravito,S. Tonti, A.Prodi,D.Pancaldi and Alberti .(2008). Development of scar marker for the molecular identification of the Fungus *Fusarium semitectum*. *Journal of Plant Pathology*,90(3, Supplement),S3 63.
9. Dusabenyagasani ,M.,Lecours,N. and Hamilin ,R.C.(1998).STS for studies of molecular epidemiology of Sclerotinia canker of conifers .*Ther.Appl.Genetics*.97.789-796.10.
10. Harun Bayraktar ,Sara Dolar,F.(2009). Genetic diversity of wilt and Root Rot pathogens of Chickpea, as Assessed by RAPD and ISSR. *Turk.J. Agric .J*.33. 1-10.
11. Jimenez -Gasco ,M., E.Perez -Artes and R.M. Jimenez -Diaz.(2001). Identification of Pathogenic races 0, /B/c,5, and 6 of *Fusarium oxysporum* F.sp.ciceri with random amplified Polymorphic DNA (RAPD). *Eur.J. Plant Pathol*. 107:237-248.
12. Mesfin ,B.(2006). Molecular characterization of *Fusarium* isolates from Ethiopia ,pH.D.Thesis submitted to University of Pretoria.
13. Nguyen Anh Nghia ,Jugah Kadir ,E.Sunderasan ,Mohd.Puad Abdullah ,Adam Malik and Inter simple sequence Repeat (ISSR) Markers Analysis of *Corynespora cassiicola* Isolates from Rubber plantation in Malaysia .*Mycopathologia*. 166:189-201.
14. Sharma ,K.Dev and A.Sharma (2008). Towards development of DNA -based diagnostics for pea wilt pathogen *Fusarium oxysporum* F.sp.pisi. *Journal of Plant Pathology*.90(3, supplement),S3..63-68.
15. Shivramkrishnan ,S.,S. Kannan and S.D. Singh.(2002). Genetic variability of *Fusarium* wilt Pathogen isolates of Chickpea (*Cicer arietinum* L.) assessed by molecular markers. *Mycopathol*. 155:171-178.
16. Snyder ,W.C. and Hansen ,H.N.(1981). Introduction in ;Nelson ,P.E.Toussoun,T.A.and Cook,R.J.(ed) *Fusarium; Disease biology and Taxonomy*. The Pennsylvania State Uni.Press.pp.3-8.
17. Szecsi, A. And Dobrovolszky ,A. (1985). Genetic distance in fungus genus *Fusarium* measured by comparative computer analysis of DNA thermal denaturation profiles. *Mycopathologia* 89;95-100.
18. Toutz,D.(1989).Hypervariability of simple sequences as a general source of Polymorphic DNA Markers. *Nucleic acid Res*. 17;6463-6471.
19. Zamani,M.R.,M.Motallebi and A.Rostamian .(2004). Characterization of Iranian isolates of *Fusarium oxysporum* on the basis of RAPD analysis , virulence and vegetative compatibility .*J.Phytopathol*. 152:449-453.

Violence and Misogyny in Anuradha Roy's *Sleeping on Jupiter*

Sashi Bhushan

Assistant Professor (English)

Pt. DeenDayal Upadhyay Rajkiya Mahavidyalaya Tilhar.

Shahjahanpur (Uttar Pradesh): 242307

Abstract:

Anuradha Roy's highly acclaimed novel *Sleeping on Jupiter* tells a haunting, evocative and riveting tale. It paints a harsh picture of Indian society especially, projects a light on misogyny as well as sexual violence within the most unexpected walls. This incredible and extremely brave book poignantly lays bare the endless and treacherous hypocrisies of the contemporary society that is soaked in religiosity. It covers some sensitive issues like child abuse, sexual harassment, rampant violence, pain, displacement and loss of innocence. Having a sea-side religious center (Jarmuli) in the focus, the novel mainly explores the lingering trauma of childhood sexual abuse in the psyche of the protagonist named Nomi (Nomita Frederiksen). The violence and misogyny depicted in this haunting story shadows the lives of most of its characters. The detailing of the violence, war, abuse, molestation, brutality, lynching highlights a wide range of depraved human behaviour portrayed in the deceptively peaceful and religious place like Jarmuli - a place with long and dark history. Sometimes, violence it is in the form of a threat but often assumes the form of more obvious and explicit, especially against the subalterns. The oppression and the accompanying brutishness are aimed not just at the grown-up women, but anyone defenseless - particularly little girls. To a great extent, it does reflect the misogynistic environment in India. It is undoubtedly not only the perceptible and physical violence that is unsettling but also the scars on victims' psyche.

KeyWords: Molestation, Harassment, Brutality, Exploitation, Trauma, Pseudo-Spirituality, Vulnerability, Child Sexual Abuse, Hypocrisy.

One of the leading new voices in literary arena, Anuradha Roy has been the recipient of the Economist Crossword Prize, India's prestigious honor for creative writing. It was bestowed upon her for the fiction named *The Folded Earth* that also went on winning the esteemed Man Asia, the D.S.C., and the well-regarded Hindu Literary Award. Her much-admired earliest work, *An Atlas of Impossible Longing*, has been translated in several languages and was part of the list of best books of the year by the Washington Post and The Seattle Times. As an internationally acclaimed novelist, she shares a platform of repute among the young writers of the millennium with likes of Jhumpa Lahiri, Kiran Desai, Tulsi Badrinath, Padma Viswanathan, Suma Chitnis, Aruna Chakravarti, Shilpa Agarwal, Veena Das, Malavika Karlekar, Kum Kum Sanjari, Dina Mehta, Kalpana Swaminathan and others. Highlighting the brutal brilliance and provocativeness of her style, Neel Mukherjee fittingly remarks, "Roy's prose does not hit a single wrong note: its restrained beauty sings off the page."

Roy's third novel *Sleeping on Jupiter* is haunting, evocative and riveting read. It is

long-listed for the 2015 Man Booker Prize and the DSC Prize for South Asian Literature as well as short-listed for the Hindu Literary Prize. It paints a harsh picture of Indian society especially, projects a light on misogyny as well as sexual violence within the most unexpected walls. This incredible and extremely brave book poignantly lays bare the endless and treacherous hypocrisies of the contemporary society that is soaked in religiosity. Covering some sensitive issues like child abuse, the book is possessed by an undercurrent of lost innocence, displacement, denunciation and pain.

Having a sea-side religious center (Jarmuli) in the focus, the novel mainly explores the lingering trauma of childhood sexual abuse in the psyche of the protagonist named Nomi (Nomita Frederiksen). The violence and misogyny depicted in this haunting story shadows the lives of most of its characters. The detailing of the violence, war, abuse, molestation, brutality, lynching highlights a wide range of depraved human behaviour portrayed in the deceptively peaceful and religious place like Jarmuli - a place with long and dark history. Sometimes, violence it is in the form of a threat but often assumes the form of more obvious and explicit, especially against the subalterns. The oppression and the accompanying brutishness are aimed not just at the grown-up women, but anyone defenseless - particularly little girls. To a great extent, it does reflect the misogynistic environment in India. It is undoubtedly not only the perceptible and physical violence that is unsettling but also the scars on victims' psyche.

The violence and abuse become evident since the beginning of the novel as Nomi witnesses the harrowing murder of her father by axe-wielding masked menfolk who have attacked her home in some unspecified state in India. Her father's murder-scene is viscerally captured by

Roy:

They flung my father at a wall. They slammed his face at the wall again and again. The whitewashed wall streamed red, they threw him to the floor and kicked him with their booted feet. Each time the boots hit him it was as if a limp bungle of clothes was being tossed this way and that. One of the men lifted an axe and brought it down on my father's forehead... In my sleep I hear sound of pigs at slaughter, the sound my father made. (Roy 10)

Swiftly engulfing her citrus-scented homeland, this violence of a war claims her father, mother and brother - thus, renders her orphaned. Beholding such kind of violence is horrifying and disturbing at such a tender age. Nomi as a refugee represents every woman that is horribly affected by the violence of war and civil strife. Her suffering and displacement leave lingering traumas on her psyche. She faces the mammoth challenge of putting wrecks of her life together and make her way in a pitiless environment.

Harassment and sexual violence in India are accepted as part of everyday female experience in the country. This becomes evident Nomi boards a train to Jarmuli to confront the traumas of her past and encounters a harrowing situation at an unspecified station while buying bread and tea at a stall. "She was surrounded by men ogling her braided hair and ringed ears and the curves outlined in turquoise by her T-shirt" (Roy 30). This hostile confrontation is also helplessly witnessed by her motherly travelling companions Vidya, Latika and Gouri as well.

They "saw one of the men sidle closer to the girl. He was leering and saying something to her. She paid him no attention. As if by mistake, still grinning, he brushed her arm against her" (31). When Nomi tries to retaliate to the harassment, she has to run very fast with her heavy backpack "as if her life depended on it" (31) while being aggressively chased by these two men. The horror of this unprovoked violence, deep anguish, intensive helplessness of women portrays a shocking phenomenon of a public place India.

Jarmuli town serve as a microcosm that mirrors an India where women have to face violence and exacerbation at every step. Nomi's female teacher at the religious sanctuary suddenly disappears and comes back in the class one day with unexplained wounds and sixteen stitches in head:

Her head and one of her eyes was wrapped in a bandage. Her ribboned plaits were missing. Her lips were like two swollen rubber chilies... the eye had a cut at the edge. Blood was caked over the cut like a bit of burnt plastic. She said slowly, "my hair had to be shaved off for the stitches. My plaits had to be cut off" (Roy 42-43)

Her words sound prophetic and alarming when she expressionlessly says, "That's what's waiting for your all," she said. "All" ... She left the room without saying another word" (Roy 43). This comment simultaneously has the universal and particular tones as all the women folks, whether at the Ashram or across India, are doomed to face the inevitable violence in one way or the other. Here, little Nomi and other orphan girls are also subjected to extreme atrocities by the entrenched evil in the form of an ostensibly compassionate and world-renowned guru. Even, this cycle of violence does not spare the innocent refugee Jugnu who tries to help Nomi out of sympathy.

They tied him to a tree. And then they kicked and punched him. In the orange light of the flames I could tell that they were using rods, stones, feet, belts, and fist. I remember I saw Guruji's face in the firelight. It had no expression, as if his feet were nudging a sack of mud. They carried Jugnu away. Maybe he was struggling still, of maybe he had become a dead weight at which the men were spitting out filthy curses (172).

Bhola, a guardian of evil, helps in the orchestrated violence for crushing disobedience and sabotaging any escape-plan at the ashram. He appears as a monster in human form that relish brutalizing of innocent beings. Champa and Piku are also tortured by this fiend. Nomi paints a very horrifying picture of this demon, "I know he must have relished every second of being a villain who bared his fangs and growled to scare little girls, but at that time there was nobody more terrifying or cruel even in our nightmares" (86). This brazenly unmasks the hidden face of pseudo spirituality that sanctions the rampant abuse and exploitation in unholy confines. Jarmuli as a spiritual sanctuary is peopled apparently by priests and tourists, but here, sinful and brutal forces strive to annihilate the goodness and innocence in every possible way. The misogynistic view like rest of India is also shared by most of the population here. Even, a fisherman can declare unabashedly, "If you fish a woman out of the water you can lay her off sell her or set her to work" (Roy 181). Here, Sun Temple illustrates carvings of men and

women united in a variety of sensual and ecstatic embraces. One of the guides in the temple explains caressing postures by referring to the ancient culture, "In ancient India no barrier between life and love. Erotic is creation itself, so it is celebrated in our temple. Nothing wrong. Please understand" (193). But very ironically, this history of celebration of love is juxtaposed with the streak of sexual violence that runs through the town of Jarmuli. The protagonist Nomi have to face untoward stares by men at both the Sun and Vishnu Temple. Once her assistant Suraj was out of sight, these tourists whistle and call her "sexy, sexy". She has to tolerate "men ogling her under the guise of judging the temple-worthiness of her cargo pants and shirt" (115). Even senior citizens like Vidya, Latika, Gouri are not spoken with respect as they are referred as "Three old biddies from Calcutta" (48). It is ironical for a famous place where devout travel to pay homage at the temples.

The novel lays bare the grotesqueness and grossness of a centre of spirituality that has the patriarchal perception of women as voiceless sexual commodities and thus, demean their dignity as human beings. They are taken as mere bodies for satisfying the voluptuous desires of man. They are meant to be preyed and commercialized. Roy, in her delineation of Jarmuli, presents a hopeless society - a society steeped in religiosity - where it is quite unimaginable for the women folks to counter the gender-based harassment, exploitation and violence in a systematic way. For women and children, escaping to the western world can only be an option of transient relief from the perpetration of violence. Nomi's quest is the quest of every victim who feel the sense of being trapped and long for an alternative universe - here in the form of the Jupiter.

After losing her family, Nomi is somehow rescued and put on a boat to Jarmuli and taken in a spiritual sanctuary run by a deceptively empathetic and world-renowned Guruji. Guruji, the ashram's spearhead, has a figure larger than life. He appears as mystic, god-like, pious, tender, and predominantly affectionate toward the innocent young girls of his protective wing. The children under his protection are constantly threatened about the danger outside the Ashram, "stay inside the line, never go out. Understand? This is what we were taught at the ashram: that we were never to go outside. Outside the line was danger. Outside we would be killed or locked up in jail" (Roy 40-41). Ironically, from outside, his ashram looks as if it is a paradise, but on the inside, it is the habitat of the pedophile dark forces. Here, Nomi along with other children orphaned by war - Champa, Minoti, Piku and others - is subjected to rampant physical, emotional, and sexual abuse. The punishments at this place are very severe and terrible. Little girls are not able to walk properly for days after the thrashing.

Towards the end of the novel, Nomi gives vent to her inner feelings through retrospection. Before escaping from ashram with Champa, Nomi made a pact to herself that she would come back for liberating her friend Piku. When Champa gave her the details about the wretched condition of another girl called Minoti, she finally realizes that the ashram is den of a devil where every girl's life is like hell. Champa describes how Minoti had been sent away as she was pregnant and her baby had to be killed. Therefore, she was subjected to a forced

abortion. Guruji was furious with her when she returned to the ashram. "He came into the dining room and went straight to Minoti. He smashed her head against the wall. She bled and he laughed...she was screaming out and he was still cracking up... She was bleeding"(Roy 234). This barbarity of Guruji's inhuman crimes paints a very dreadful picture.

There is a serious dichotomy in the fact that the temples of the town have serious reservation about women's clothing, while its ashrams indulge in the sexual abuse of the orphaned children. The whole system, including police, turn a blind eye to this barbarity of a holy man and his destructive acts. Champa rightly says, "Everyone rich and famous is his disciple, they all think he's a god. They'll never believe anything bad about him" (Roy 239). Here, the shrouding chemistry of religion and politics is also evident as both share a symbiotic relationship. Guruji also worked hand in glove with the political regime. Even, "chief minister was Guruji's disciple. Guruji had other rich and powerful disciples who respected his powers and this was why even illegal boat girls were safe inside the ashram" (140). Under the garb of spirituality and charity, he runs a parallel empire to the democratic government and legal system. His religious realm was extended to the foreign lands as well for doing the wholesale marketing of the Indian spirituality. For wooing foreign clientele, this empire had "beautiful ashram buildings in Vienna and Geneva and other places... Guruji even had his own aeroplane" (141). Like a feudal king of spirituality, "he was surrounded by followers who picked pinches of dust from the ground he had stepped on, and sprinkled it on their heads" (141). So, he is beyond the normal logic and worshipped as a divine incarnation like most of such prototype Babas in our country. In the name of purification and initiation in the service of God, he kept on sexually exploiting the vulnerable - molesting, raping and torturing them and thus, destroying their lives. Monalisa Das rightly observes this phenomenon as, "India has no dearth of self-styled godmen, and there have been a string of incidents involving gurus, and their alleged role in sexual assault, extortion and cheating."

The outwardly tender-hearted Messiah is actually a sexual raven who abuses and harasses the orphans by inflicting atrocities mercilessly in the Ashram. This reflects the fact that child abuse is rampant at supposedly secured places across India and it is usually done by the ones that are known and trusted by the victims - parents, relatives, school teachers. According to a report covered by Press Trust of India published in India Today on January 12, 2020: As many as 109 children were sexually abused every day in India in 2018, according to the data by the National Crime Record Bureau, which showed a 22 per cent jump in such cases from the previous year. The report also showed that cases of sexual harassment in shelter homes against women and children reportedly increased by 30 per cent, from 544 cases recorded in 2017 to 707 cases in 2018 ("109 children sexually abused every day").

The general reluctance to talk about the taboo topic of sexual abuse in India makes it really difficult in the reporting of such crimes. The protagonist, other orphan girls, and the teacher suffer the sexual abuse, violence and harassment at Guruji's hand. He is also trusted as a god-father by Nomi but, she gets betrayed and vulnerably traumatized by this protector. The

sense of betrayal and overwhelming sense of shame also add to her trauma of abuse. The sense of fear and being caged doesn't leave her even after her escape to the western world. This is retained in the crevices of her psyche and turned into a phobia. She herself acknowledges, "Every feature of the days that followed has been playing in a loop in my head these past thirteen years. When I came out, I walked into a thick silence. It was as if fear had become a real living monster panting one step behind" (Roy 233). This phobia of monstrous Guruji keeps haunting her even during her documentary trip to Jarmuli. While strolling on the beach and taking photographs, she happens to come across a monk in the water, wearing dark glasses. As she takes the photograph of the monk, she is instantly reminded of her violent and traumatic past. She sees the reflection of Guruji in the monk and she instantly feels fragile and threatened:

She got up and started to run down the beach, past the hotels, around the upturned boats, away from the crowds and into a birch forest, threading her way through the bone-white trunks of trees, the glow of a burning house in the distance, away from blood streaming down its wall and in her head a girl's voice cried out again and again for her brother... (82). This all has ingrained so deep in her psyche that during the whole trip she often feels that this mysterious albino monk, "with the long hair" (222), whom she "had seen standing in the sea with his beads" (222), is following her with some predatory intention.

The violence and misogyny are in the air of and is kept on inflicted on every defenseless whether it is tea-boy Raghu or the women being attacked if found alone. This violence serves as an LSD for the perpetrators and Suraj is not the exception of it. Suraj's misdirected anger rising out of "bottomless despair" and "a sense of things ending", renders him uncontrollably violent. He poses a threat to all the vulnerable beings as well as himself. His utmost cruelty in slamming of a frightened street dog with the cricket bat shows the glimpse of his savagery and hidden demons: -

Suraj slammed the bat into its side, one, then again and again. The high-pitched yelps of the dog stoked his frenzy. He hit it harder and harder as if he needed to grind the animal into bonemeal. At some point, he became aware of his wife screaming. She threw herself against him and he pushed her away so savagely that she fell... the only sounds were his panting, his wife sobbing, and low whimpers from the dog, a mess of broken bones held together by bloodied fur. (Roy 104-105)

His façade of broad-minded man is exposed whenever he encounters an individualistic and successful woman around him. His haughty demeanor and misogynistic nature come to the fore. His blood is turned to acid when she questions him of snooping on her. He is overpoweringly infuriated. In place of owning up to his fault, he slaps and sexually assaults her. He is an example of a pseudo "progressive man who can share a cigarette and whisky with a woman but is still ready to hit her when an argument gets out of hand" (Kandasamy).

A vein in his forehead throbbed. His face was hot. His ears rang. He lunged for her before she could move and grabbed one of her arms... he could break it in two as if it were

one of his cigarettes, a limp tube of paper filled with shreds of leaves... he had turned the water on full - jets of water. He held her under it... he was rubbing shower gel all over her, but she was wriggling free... he shook her and slapped her... (Roy 227-228).

Thus, Anuradha Roy very dextrously exposes the endless misogyny, rampant harassment and unbridled gendered violence in Indian phenomenon. The renowned Indian author Meena Kandasamy captures this in her review of the novel in *The Guardian*: -

bare-bodied priests who make a fuss about women's clothing; tourism that celebrates erotic carvings on temple walls while remaining in denial about the sexual abuse of children;... the "progressive" man who can share a cigarette and whisky with a woman but is still ready to hit her when an argument gets out of hand. Violence and misogyny, as Roy drives home, is the norm here (Kandasamy).

Roy's tale of sexual infliction and exploitation, the threatening experiences of vulnerability and mortality of women, lays bare the hollowness and treacherous hypocrisy of the society in modern times. The novel explores the subject of the trauma of violence from multiple perspectives. It dismantles the gravity of the pseudo spirituality and hints at the sheer duplicity lurking under the façade of religiosity. It shows how veiled force of pure evil and violence lies beneath the tranquil surface of a religious centre that transform the life of every vulnerable being. Roy exhumes an unexpected correlation between piety and violence, love and fear in an unambiguous and undaunted manner.

Works Cited

"109 children sexually abused every day in India in 2018: NCRB". *indiatoday.in*. India Today, 12 January 2020. Web. 04 May. 2020. <<https://www.indiatoday.in/india/story/109-children-sexually-abused-every-day-india-2018-1636160-2020-01-12>>

Das, Monalisa. "Trapped in a religious cult: One woman's story of sexual exploitation at the hands of a 'guru'". *thenewsminute.com*. The News Minute, 02 July. 2017. Web. 12 April. 2020. <https://www.thenewsminute.com/article/trapped-religious-cult-one-woman-story-sexual-exploitation-hands-guru-64524>

Kandasamy, Meena. "Sleeping on Jupiter by Anuradha Roy review - lays bare the treacherous hypocrisies of Indian society". *theguardian.com*. The Guardian, 27 May. 2015. Web. 27 April. 2020. <<https://www.theguardian.com/books/2015/may/27/sleeping-on-jupiter-anuradha-roy-review-hypocrisies-indian-society>>

Mukherjee, Neel. "An Atlas of Impossible Longing by Anuradha Roy". *neelmukherjee.com*. 23 Sept. 2008. Web. 12 April. 2020. <http://www.neelmukherjee.com/2008/09/an-atlas-of-impossible-longing-by-anuradha-roy/>

Roy, Anuradha. *Sleeping on Jupiter*. Gurgaon: Hachette Book Publishing India Pvt. Ltd, 2015. Print.

"A Critical Analysis of Digital Marketing in India"

Dr. M. S. Waghmare

Dept. of Commerce

A. B. Arts, Commerce & Science College,

Devgoan Rangari Aurangabad Dist Aurangabad

Surekha Bhimrao Wahule

Research Student

Dept. of Commerce

Dr. B.A.M.U. Aurangabad

Key words: Digital Marketing, SEO, E-Commerce, Web portals, Google & Wikipedia.

Introduction: -

Digital Marketing is a part of a Digital Economy. India is a fast moving nation towards digital economy and this movement has been accelerated with the demonetization of the Indian Currency in the last quarter of year 2016. With it various government digital payment promotion schemes has been launched. Digital market requires digital promotion and marketing strategies. The telecom sector is also playing an important role in the digitalization movement. Recent launch of reliance telecom Jio with the free & unlimited internet facilities has played a revolutionary roll. The other prominent companies like Airtel, Idea, Vadaphone & BSNL are also offering attractive internet plans. Indian banks are also providing more customers friendly & secure money transaction services. Now Indian consumer is spending more time on social media and internet surfing. Thus the visibility of any product is more through digital medium than traditional marketing techniques. Digital marketing techniques include Content Marketing, Marketing Automation, Ad Words, SEO, Social Media, Email Marketing and Website Design. The key player's role players and infrastructure providers in Digitization of an Economy are government, banking system, Shopping Portal in India, Internet Service Providers and Software Service Providers.

The use of the Internet and other digital media and technology to support "modern marketing" has given rise to a bewildering range of labels and jargon created by both academics and professionals. It has been called digital marketing, Internet marketing, e-marketing and web marketing and these alternative terms have varied through time. Digital marketing methods such as search engine optimization (SEO), search engine marketing (SEM), content marketing, influencer marketing, content automation, campaign marketing, data-driven marketing, e-commerce marketing, social media marketing, social media optimization, e-mail direct marketing, display advertising, e-books, and optical disks and games are becoming more common in our advancing technology. In fact, digital marketing now extends to non-Internet channels that provide digital media, such as mobile phones (SMS and MMS), callback, and on-hold mobile ring tones. In essence, this extension to non-Internet channels helps to differentiate digital marketing from online marketing, another catch-all term for the marketing methods mentioned above, which strictly occur online. By using Internet platforms, businesses can create competitive advantage through various business and also enterprise and also to reach the maximum potential of digital marketing, firms use social media as its main tool to create a channel of information through this a business can create a system in which they are able to pinpoint behavioral

patterns of clients and feedback on their needs. This means of content has shown to have a larger impingement on those who have a long-standing relationship with the firm and with consumers who are relatively active social media users. Relative to this, creating a social media page will further increase relation quality between new consumers and existing consumers as well as consistent brand reinforcement therefore improving brand awareness resulting in a possible rise for consumers up the Brand Awareness Pyramid. Although there may be inconstancy with product images maintaining a successful social media presence requires a business to be consistent in interactions through creating a two way feed of information; firms consider their content based on the feedback received through this channel, this is a result of the environment being dynamic due to the global nature of the internet. Effective use of digital marketing can result in relatively lowered costs in relation to traditional means of marketing Lowered external service costs, advertising costs, promotion costs, processing costs, interface design costs and control costs.

Digital Marketing is a piece of a Digital Economy. India is a quick moving country towards the digital economy and this development has been quickened with the demonetization of the Indian Currency in the last quarter of the year 2016. With it, different government digital payment promotion schemes have been propelled. The digital market requires digital promotion and marketing strategies. The telecom segment likewise assuming an imperative part of the digital marketing development. Late dispatch of dependence telecom Jio with the free and boundless web offices has played a progressive role. The other noticeable organizations like Airtel, Idea, Vodafone, and BSNL are additionally offering appealing web designs. Indian banks are additionally giving more client amicable and secure money transaction services. The Presently Indian shopper is investing more energy in online networking and web surfing. In this manner, the permeability of any item is more through the digital medium than conventional marketing strategies. Digital marketing systems incorporate Content Marketing, AdWords, SEO, Social Media, Email Marketing and Website Design.

The key players part players and framework suppliers in Digitization of an Economy are government, managing an accounting framework, Shopping Portal in India, Internet Service Providers and Software Service Providers. The marketing of products or services using digital channels to reach consumers. The key objective is to promote brands through various forms of digital media. Digital marketing extends beyond interne tmarketing to include channels that do not require the use of the internet. Digital Marketing. Definition. Digital Marketing can be understood as a well-targeted, conversion-oriented, quantifiable, and interactive marketing of products or services by utilizing digital innovation to achieve the customers, and transform them into clients in a sustainable fashion. Medium of communication is more powerful and involves social media websites, chats, apps and Email. Digital marketing campaigns can be developed quite rapidly and with digital tools, channelizing Digital Marketing campaigns is easier. It is very effective for reaching global audiences. Definition of digital marketing. The marketing of products or services using digital channels to reach consumers. The key objective

is to promote brands through various forms of digital media. Digital marketing extends beyond internet marketing to include channels that do not require the use of the internet. Simple terms, digital marketing is the promotion of products or brands via one or more forms of electronic media. Physical shops, digital marketing campaigns are becoming more prevalent and efficient. Opportunities for digital marketing in India

Digital Market in India is apparent that the Digitization is occurring with a fast manner. Web-based business site is giving every one of the products and ventures through online entrances online today. The expanding number of internet business sites. WARC Survey demonstrates that 35% of sponsors would build their mobile advertising spend by half or more by 2020 in India As per the Group M report, product manufacturers will remain the most overwhelming area regarding marketing going through with a 28% offer of the aggregate user. Numerous sponsors will build their advertising spending to goad request, helped by the support gave by low product costs, which have decreased their info costs. Accordingly, all reports and studies led far and wide are demonstrating that the digital marketing will develop more in coming years. The youth of India is particularly innovation well disposed. By 2017, cell phones are relied upon to stretch around 3 billion units around the world. So as more individuals utilize cell phones, tablets, and other cell phones, the capability of the portable market keeps on developing.

Importance of digital marketing in India:-

- Encourage engagement through digital media
- Get ahead of your competitors
- Go beyond the boundaries
- Business reputation first
- Cost effective
- Reach mobile consumer
- Content connects customers
- Get high RIO

Types & Methods of Digital Marketing:-

- Social Media Marketing.
- Content Marketing.
- Search Engine Optimization (SEO)
- Search Engine Marketing (SEM)
- Pay-Per-Click Advertising (PPC)
- Affiliate Marketing
- Email Marketing
- Radio advertising

Objective of Digital Marketing:-

1. Increase sales.
2. Build brand awareness.

3. Grow market share.
4. Launch new products or services.
5. Target new customers.
6. Enter new markets internationally or locally.
7. Improve stakeholder relations.
8. Enhance customer relationships.

Digital marketing techniques:-

- Content marketing Communities (Branded niche or vertical communities)
- Conversion rate optimization (CRO) / improving website experiences
- Display (Banners on publishers, ad networks social media including retargeting and programmatic)
- Marketing applications
- Marketing Automation (CRM, behavioral Email marketing and web personalization)
- Mobile marketing (Mobile advertising, site development and apps)
- Search marketing, Google Ad Words Pay Per Click
- Online PR (including influencer outreach)
- Partnerships including affiliate and co-marketing
- Search Engine Optimization (SEO or organic search)
- Social media marketing including Social CRM and Social Customer Care

Analysis of Digital Marketing and its Growth: Search

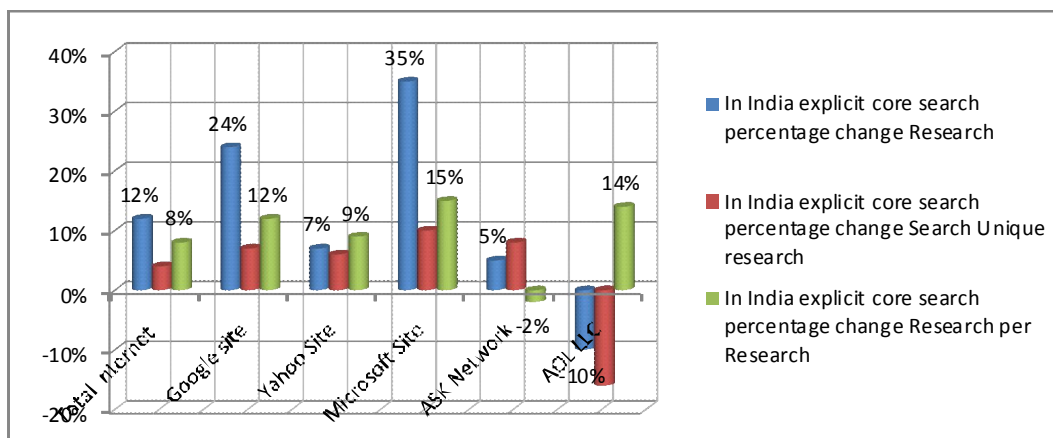
In India Search market grew 35 % overall in Dec-2014-2017 Search growth indicates India internet users are increasingly using search for navigation, rather than typing a URL into the address bar.

Table No. 1.1

In India explicit core search percentage change			
	Research	Search Unique research	Research per Research
Total Internet	12%	4%	8%
Google site	24%	7%	12%
Yahoo Site	7%	6%	9%
Microsoft Site	35%	10%	15%
ASK Network	5%	8%	-2%
AOL LLC	-10%	-16%	14%

Source:- Internet & Wikipedia Dec-2014-2017.

Graf of Table No. 1.1

Integrated Communication Plans: Positioning

Strategic challenge:

How do you clearly & consistently communicate your position across digital and offline media? Potential Digital Tactics

- IAB Media
- Paid Search
- Online/Mobile sweepstakes
- Dedicated website/mobile site/mobile app
- Online couponing (or partnership with local coupon site like Groupon)
- Face book ads
- Sponsored Tweets
- Video game integration
- Microsoft TAG integration
- Augmented Reality
- Viral Video release - YouTube integration.

Top 6 Digital Marketing Trends to look out for in 2017 - 2018 in India

- Social Influencer Campaigns. ...
- Rich SEO Implementation. ...
- Video Content is set to dominate. ...
- Aggregator's Aggregator Apps will be the way forward. ...
- Growth Hacking. ...
- Baby steps in AR & VR Advertising.

Successful Ways of Digital Marketing

With a specific end goal to make progress one assume to move in an accompanying way

- Plan - Create an organized arrangement and guide by checking on your present shortcomings and the chances to help online leads and deals.
 - Oversee - Review your marketing exercises, with the goal that you know where to center to get the Quick Wins which will have the greatest effect
 - Enhance - Learn the accepted procedures and achievement elements to enable you to contend to show signs of improvement comes about
- It is no embellishment that you live in a digital world and from that point of view; it is

basic that your business has an amazing nearness in the digital space. Digital marketing is the great future of marketing on the planet with the additional favorable circumstances that it is less expensive than traditional marketing and is quantifiable. Let's list the diverse ways you can utilize the digital medium to advance and drive transformations for any startup or business.

Digital marketing started to develop fast in 2016. Add spending in India will grow 15.5% of every 2016 to Rs 5,486 crore with digital marketing extending with the quickest pace of 4.5% media office Group M said in its. 2015 and 2016 report. Digital marketing represented 12.7% of all advertisement spending in 2016, the organization evaluated up from 9.9% out of 2015. Television and radio will see a slower development than in 2015. Again, while every other industry are battling hard to achieve 5% to 10% development rate digital marketing industry is blasting tall with 40% development rate, versatile, convenient mobile contributed more development in web availability than PCs that's on account of moderateness information designs and these start development figure that over the next 5 years: Mobile advertising incomes development rate will tend to increment 27% with an abundance of \$27 billion income in 2017. With the expanding in digital marketing share - reports anticipate that it offers will reach to \$185.4 billion by 2017. Digital marketing principle development originates from web-based social networking, individuals these days invest their energy in online networking and that is an or more point for marketing, there are more than 82 million month to month dynamic clients for Facebook and in India it is normal that the country will have the world's biggest Facebook populace by 2017. 2.2.

Research Methodology:-

Both primary and secondary data were used for the study. However, the study is based mainly on primary data collected from the sample beneficences by using structures and interview schedule both from the borrowers and various agencies officers. As well as given by separate interview and prepared administered of various business and enterprise officers for collection relevant information.

Reference :-

1. Dr. Amit Singh Rathore¹, Mr. Mohit Pant², Mr. Chetan Sharma³ ¹Director & Professor, ^{2,3}Associate Professor, Om Kothari Institute of Management & Research, Kota
2. Harris, R.G. (1995). Trade and communication costs. Canadian Journal of Economics, 28:S46-S75 (Special Issue).
3. Harvey, A. (1976). Estimating regression models with multiplicative heteroscedasticity. Econometrica, 44:461-465.
4. INE (2006). Lista de productos de alta tecnología según códigos SITC y correspondencias con códigos CNPA-96 y PRODCOM. Instituto Nacional des Estadística. Madrid.
5. Jones, R.W., and Bhagwati, J. (1970). The role of technology in the theory of international trade. In: The technology factor in international trade, ed. by R. Vernon, New York, NY : Columbia Univ. Press.
6. Keller, W. (2004). International technology diffusion. Journal of Economic Literature, 42(3):752-782.
7. Kuznets, S. (1962). Inventive activity: Problems of definition and measurement. In: The rate and direction of inventive activity: Economic and social factors, ed. by Richard R. Nelson, Princeton: Princeton University Press.

Role of Parliament in Decriminalization of Politics

Patil Vaishali Ganeshrao,

Research Student, Dept. of Law,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad (M.S.) India.

ABSTRACT:

India being a parliamentary democracy, parliament plays vital role in law making process. Free and fair elections strengthen the roots of Democracy and India cannot be an exception to it.

The criminalization of politics is not only damaging the political system, but also damaging all walks of life. Though the law breakers are now law makers and they are reluctant for electoral reforms, still some laws are made for preventing and disqualifying the convicts to be members of legislature. The parliament to some extent came forward in making laws for decriminalization.

However, loopholes in those provisions, defects in criminal trial systems as well as delay and latches in investigation had made those laws defunct. Therefore, the researcher suggests that, the lawmakers should make more stringent laws for preventing criminalization of politics.

KEYWORDS: Criminalisation, Decriminalisation, Democracy, Legislation.

I) INTRODUCTION

"If the elected people are capable and men of character and integrity, they would be able to make the best even of a defective constitution. If they are lacking, this constitution cannot help the country."

-Dr. Rajendra Prasad

These words of our first President and Chairman of the constituent committee in concluding session of constituent assembly emphasizes on the essentiality of men of good-character and integrity in building of nation. Such role is more assigned to the legislatures because they are law providers. Quality of law of any country is always depending upon the quality of legislature and demand of people of that country.

The constitution of our country has provided a parliamentary form of government. We have chosen Parliamentary democracy at center under Articles 74, 75 and at state level under Articles 163, 164 of the Constitution of India. Though, we have accepted British parliamentary system, there are distinguishing features also. We have Republican system instead of monarchy as like England, though Parliament is supreme in law making, its supremacy is not unbridled or uncontrolled. Indian parliament is supreme in law making subject to judicial review. Indian legislature being responsible to the people shown its concern regarding issue of decriminalization of politics and enacted various laws providing disqualification for convicts to be members of

parliament and state legislature. Effective steps taken by the parliament for election reforms are certainly admirable.

Every democratic institution, including the Executive, Legislative and Judicative instrumentalities, is public property because it exercises public power. Party-system is applied and parliamentary democracy is chosen to give effectiveness to the government. This results in high expectations of people from their legislature, but the increasing number of members having criminal antecedents in the legislature had destroyed those expectations. The corruption is like a virus which infects a political system. Political system depends on the strength or deficiency of immune systems which automatically fight and resist the virus.

Statistical data collected by Association of Democratic Rights and National Election Watch resourced from records of Election Commission of India shows the horrible position of criminals in the present day political system (2009-2014) which depicted below.

1. The totality amount of M.P.'S and M.L.A'S from different political parties is 4,807 out of which 1,460(30%) and 688(14%) are involved in serious offences. They are believed to be hard boiled criminals and "history-sheeters" facing charges of Murder, Rape and Armed Robbery..
2. Out of 543 M.P'S of lok-sabha, 162 (30%) Wealthy person have deplorable records and 75 (14%) Numbers of M.L.A'S in the country are involved in serious crime. Out of total 4032 M.L.A'S in the country, 1258(31%) have criminal records since the time of their nominations for election and 15% are involved in serious criminal cases.
3. Out of 58 candidates for 2014 Rajya Sabha Election, 14 candidates (24%) have declared on affidavit, criminal cases against them. Out of the 14 candidates who have declared criminal cases, 2 have declared serious criminal cases.

In fact a legislator routinely embarks on his legislative career by signing a false affidavit claiming to have spent much less money on his election than he has actually done. It has been observed that corruption is not a simple two way affair between giver and receiver of bribe; it is a multi-dimensional wide transaction where principle parties hide in the veil of secrecy.

Prof. C.J. Daswani opined that to-day it would seem, corruption has not only become more widespread but it has become more acceptable as a way of life. He added that acts of corruption are transacted overtly, and corrupt people no longer have to hang heads in shame or run the risk of social ostracism. Instead of "social ostracism" the corrupt are more acceptable, in present day politics in India. In a democratic polity, strong and vigilant public opinion ultimately reflected in electoral verdict is the inbuilt immune system which resists and restricts on slaughter of viruses like corruption, criminality etc.

Criminalization of politics and its increasing ratio is causing infirmity to electoral system of the country. Entry of large number of criminals in politics is great obstacle before law and order situation as well as purity and sanctity of electoral process. Free and fair elections is soul of democracy and being custodian of election systems, election Commission of India and being guardian of constitution, the Supreme Court has played significant role for prevention of

criminalization of politics. But in India the doctrine of parliamentary sovereignty does not prevail except to the extent and in the fields provided by the constitution itself. Therefore, while considering the scope of power of judicial review, Justice Krishna Iyer observed, "The judicial power is exercised by the courts on behalf of people of India so long as "we the people" have appointed them to exercise of such power."

As a guardian of the constitution, Supreme Court had tried to bridge the gap between the laws as it is and as ought to be. Therefore, while interpreting the various provisions of constitution in regard to elections and Representation of people Act, 1951, endeavor is made to give the true meaning to those provisions by exercising purposive interpretation of those provisions. In case *K. Prabhakaran v P. Jayaranjan*, the Supreme Court has observed, "Who break the law should not make the law." The view expressed by the Supreme Court is very meaningful. It shows the concern of judiciary towards the purity of election process as well as sanctity of Legislative wing. The meaning of "corrupt practices" provided U/s. 123 of the Representation of people Act is interpreted by the Supreme Court and various decisions are given.

II) SUPREMACY OF PARLIAMENT

Indian Parliament is also serious about the increasing number of criminals in both the Houses of Parliament and State Legislature therefore, being accountable to the people, the Parliament has played its pivotal role. Parliament has absolute domain in law making regarding the subjects enlisted in 'Union list' as well as 'Concurrent list'. Though Parliament in India is not absolutely supreme as like parliament in England, it is supreme regarding law making under its subject. The issue of supremacy of Parliament is much debatable earlier. It was argued that parliament being supreme can make law and also amend the constitution.

While dealing with the power of the Parliament regarding amendment in the constitution, Supreme Court firstly in case of *Shankari Prasad v Union of India* held that parliament can not only amend the fundamental rights but even abridges the fundamental right provided under Chapter III. The same view was further affirmed by the Supreme Court in the case of *Sajjan Singh v State of Rajasthan*.

However, overruling its earlier decision in case of *Shankari Prasad and Sajjan Singh*, the Supreme Court by majority held that, parliament has no power to amend Part III of the constitution so as to curtail or take away the fundamental rights. The Supreme Court in a case of *Keshwananda Bharti v State of Kerala* held that, Parliament can amend the constitution however, cannot touch or amend the basic structure of the constitution. In *Minerva Mills Ltd. v Union Of India* case, the Supreme Court had explained what is "Basic structure" of the Constitution and now it is well settled that, the Parliament can amend the constitution, but without disturbing the basic structure of it. Thus, the parliament has great responsibility to make the laws for achieving the goal of constitution.

III) STEPS TAKEN BY PARLIAMENT FOR DECRIMINALIZATION

Increasing criminals in parliament and criminalization of politics made people to criticize

the parliament and legislatures. Considering the serious allegations for inaction of the legislature qua the criminalization, the legislature became vigilant about this and taken some steps for decriminalization. The Parliament while respecting the directions and expectations of the Supreme Court, enacted certain new laws so as to see that criminalization of politics can be curbed. Even the parliament had also made suitable amendments in existing laws to make them efficient against criminalization of politics.

The parliament on the eve of 50th Independence year had called a special session for discussing the alarming issue of criminalization and unanimously resolved that all political parties should refrain from giving candidature to any persons having criminal antecedents.

In 2007 a parliamentary standing committee on personal and public grievances, law and justice tabled its 18th Report to the parliament on electoral reforms suggesting disqualification from contesting election on framing of charge in certain offences. Parliament had enacted various laws for ridding down the criminalization of politics. The country had witnessed that, the law makers are standing against law breakers though it is blamed that "law makers are law breaker".

The Parliament by enacting Representation of People's Act, 1951 provided various disqualifications for convicts. If the Person is convicted for any offence provided under R.P. Act, 1951, he shall be disqualified from being a member of parliament for six years after conviction and if the conviction is challenged in appeal the disqualification will come in force after the conviction is confirmed by higher courts.

In addition to above there is provision for disqualification for employing corrupt practices in elections. Corrupt practices in election process had caused great threat to free and fair elections, which is essentiality of the democracy. Therefore, by providing disqualification for six years after corrupt practices are proved, the parliament had taken effective step for preventing criminalization of politics.

Indian penal code also takes care of certain provisions which are offences relating to elections. Chapter IXA of IPC relates with the offences such as bribery, undue influence and personation. Under sections 171A to 171-I various offences in connection with elections and punishment for those is described. Bribery is made punishable with imprisonment up to one year. Looking to the nature and effect of the offences, punishment provided is very meager and therefore, these provisions have failed to control the offences like bribery, undue influence and personation.

In India, a use of money for purchasing the votes of M. P.'s and M. L. A.'s while proving motion of confidence is seen by the country. The parliament had also enacted very important law called Anti - Defection Act to avoid the splitting of party votes and economic transactions in voting. This Act prohibits the elected M. P. or M. L. A. to vote contrary to party whip or against the candidate of party. If such act is done, that M. P. or M. L. A. will face the disqualification for remainder period of his term. In connection with prevention of criminalization of politics in local sector, State Legislature at Maharashtra had also taken effective

steps. As like disqualification for being Member of Parliament or State Legislature after conviction, even for being a member of Village Panchayat, Panchayat Samities, Zilla Parishad and Municipal Council, such disqualification is provided. Under the local self-government sectors also, if a person is convicted then he is disqualified for being its member for certain period. Even for members of Zilla Parishad and Municipal Corporation, provision of Local Authorities Disqualification Act is provided to prevent the splitting and defection of party. This act is similar to Anti defection law.

IV) LAW BREAKERS AS LAW MAKERS

Parliament is called as a temple of democracy, temple a sacred place of worship with sheer mind and feelings with no contamination of thoughts and behavior. Despite the provisions for disqualification on conviction, there is increasing ratio of persons with criminal background entering in politics and occupying the seats of law makers. The criminals taking disadvantage of loopholes in the laws and legal system, continues in legislature. Though the laws are made for decriminalizations, those are not stringent and that is also one of the reasons for failure to achieve the goal of decriminalization.

Indian parliament is now cursed with the criminalization. In 2003 Lok- Sabha, out of 543 Members, approximately 25% were having pending criminal cases against them and the ratio is increasing even after mandate of declaring the criminal cases pending and decided through affidavit and declaration before nomination. Free & Fair elections is great need of parliamentary democracy. Therefore, to have free and fair Elections, constitution assembly also discussed the issues of malpractices in election process. "Democracy" and free & fair elections" are inseparable twins. The constituent assembly in its debate had discussed the need of free and fair elections and entrusted the task of conducting free, fair and transparent elections to the Election Commission of India. Constituent Assembly was also concerned regarding non- interference of government Machinery in election process so as to avoid undue influence of Government in elections. Therefore, in the constitution a separate chapter under heading 'Elections' under art.324 to 329vide Part XV is introduced.

The Election Commission and Judiciary had given various suggestions for preventing criminalization in politics. The various committees and commissions have examined our electoral system, election machinery as well as election process and suggested reforms out of those following were important.

1. Tarkunde committee was appointed in 1974 by Jaya Prakash Narayan (JP) during his "Total Revolution" movement. This unofficial committee submitted its report in 1975.
2. Dinesh Go swami Committee on electoral Reform (1990).
3. Vohra committee on the Nexus between Crime and Politics (1993).
4. Indrajit Gupta Committee on State Funding Of Elections (1998).
5. Law Commission of India Report on Reform of the Electoral laws (1999).
6. National commission to Review the working of the constitution (2000-2002). It was headed by M.N. Venkatachaliah.

7. Election Commission of India Report on Proposed Electoral Reforms (2004).
8. Second Administrative Reforms Commission of India Report on Ethics in Governance (2007). It was headed by Veerappa Moily.
9. Tankha committee was appointed in 2010 to look into the whole gamut of the election laws and electoral reforms. Based on the recommendations made by the above committees and commissions, various reforms have been introduced in our electoral system, election machinery and election process.
10. Law Commission's 244th Report on Electoral - Disqualifications (2014) are appointed to propose reforms and changes in electoral Laws. These Committees have also given various suggestions however, the law makers are not so serious about the issue and therefore no steps been taken seriously to act upon those suggestions.

V) CONCLUSION & SUGGESTIONS

Though the laws are enacted for prevention of criminalization of politics, those are lacking in curbing the criminalization in politics. The technical flaws in laws and insufficient infrastructure in justice delivery system could not accelerate the system. Though there is ban for contesting the elections of Parliament and State Legislature, such ban is not permanent and only for a particular period. Even the effect of such disqualification is postponed by amending the R. P. Act. Therefore, there is no change in the situation. Lack of stringent laws and excellent use of drawbacks in the procedure of criminal trials, the criminals could succeed in delaying the trials and also get freed. These aspects affect the goals of decriminalization. The stringent laws and speedy trials against the political criminals are essential to achieve the goal of decriminalization.

Free and Fair elections are most essential for parliamentary democracy. Unless there is decriminalization, free and fair elections are myth. Therefore, for free and fair elections certain things are required to be done. The strict provisions are needed to be made. The laws are needed to be suitably amended so that, there shall be complete bar for Criminals and convicts being a member of any House of Parliament or State Legislature. Delay and latches in criminal trials affects the prosecution case and politicians get escaped. Therefore, there is need of speedy and time bound trials against the political criminals including speedy investigation. The political criminalization also can be controlled by implementing the various reforms suggested by various committees and commissions appointed for electoral reforms. The recent situation needs more concentration on decriminalization in politics and to make a welfare state. So, the researcher has focused on this aspect through this article.

Reference :-

1. Dr. Tarun Arora, "Revisiting Judicial Approach towards Criminalization of Politics:" A Critique vol 44 (4) IBR 23 (2017).
2. Art. 74, 75, 163, 164 The Constitution of India, 1950.
3. See Mayur D., "Supremacy of the Indian Parliament", available at, <http://www.yourarticlelibrary.com/parliament/supremacy-of-the-indian-parliament/85505>.
4. Justice V.R. Krishna Iyer, Dynamic Lawyering (Universal Law Publishing, Gurgaon, 1st edn., 2009.), 29.
5. Shashi B. Sahi Politics of Corruption (Gyan Publishing House, New Delhi, 1995), 132.
6. Ibid.
7. Arundhati Kulkarni, "Decriminalization of politics of India: A Critical Analysis"

- 4(2) IJASR91(2017). available at, <http://www.ijasrjournal.com/article/DECRIMINALISATION%20OF%20POLITICS%20IN%20INDIA%20A%20CRITICAL%20ANALYSIS.pdf>.
8. Supra note 7.
 9. Ibid.
 10. Ibid.
 11. Ibid.
 12. Shashi B. Sahai Politics of Corruption, (Gyan Publishing House, Delhi, 1995.)132.
 13. Ibid.
 14. People's Union for civil Liberties v Union of India [AIR (2003) SC2363].
 15. See, V.R. Krishna Iyer, Law and people, (People's Publishing House, Delhi 1972).
 16. Referred K. Prabhakaran v. P. Jayaranjan. (AIR2002SC3393).
 17. Sec.123 Representation of People's Act, 1951.
 18. Shankari Prasad v Union of India (AIR 1951 SC 455).
 19. Sajjan Singh v State of Rajasthan (AIR 1965 SC 845).
 20. Dr. J.N. Pandey, Constitutional Law of India, (Central Law Agency, Allahabad, 54th edn. 2017), 791.
 21. AIR 1980 SC 1789.
 22. Santhosh kumar, "Criminalization of Politics-A Grave Threat to Indian Democracy" available at, <https://www.iasexpress.net/criminal-politics/>.
 23. Parliament of India Rajya Sabha department Related Parliamentary Standing Committee on Personnel, Public Grievances, Law and Justice Retrived from, <http://164.100.47.5/rs/book2/reports/personnel/18threport.htm>.
 24. Shashi B. Sahi, Politics of Corruption, (Gyan Publishing House, Delhi 1995), 200.
 25. Ibid.
 26. K.D. Gaur, Indian Penal Code, (Universal Law publishing, Delhi, 5th edn., 2015), 306.
 27. M. Laxmikant, Indian Polity, (McGraw Hill Education (India) private limited, Delhi. 4th edn., 2016), 67.2.
 28. Milan Vaishnav, When crime pays, (Harper Collins publishers India, Uttar Pradesh, 1st edn., 2017), 8.
 30. Id at 15.
 31. M.P. Jain, Indian Constitutional Law, (Central Law Agency, Allahabad, 54th edn., 2017), 748.
 32. M. Laxmikant, Indian Polity, (McGraw Hill Education, New Delhi, India. 4th edn, 2016), 66.1.
 33. Ibid.

Gandhiji's Perspective On Child Marriage, Sati, Widow Remarriage: The Triple Social Evils And Injustices Inflicted On Women

Dr. Aneesa Iqbal Sabir,

Asst. Professor (Stage 2), CAS, Dept. of History,
AMU, Aligarh, 202002

"To call women the weaker sex is a libel, it is man's injustice to women. If strength meant moral power, then woman is immeasurably man's superior."

The nineteenth century witnessed a new wave of awareness and awakening for the upliftment of position of women in society which acquired great social significance. Perturbed by the degrading status of women Gandhiji visualized and focused on the reconstruction of Indian society in all spheres of life. Social Reformers paid utmost attention to the problems of women for eg. Ram Mohan Roy initiated a crusade against Sati custom, Ishwarchandra Vidya Sagar worked towards improving the conditions of the miserable widows, B.M. Malabari went to the extent of adopting legal methods to introduce marriage reforms. Reformers like Mahatma Jyotiba Phule worked at provincial level in Pune, Maharashtra to bring about social change. Besides the individual reformers, several social reform organizations such as the Brahmo Samaj, the Prarthana Samaj, the Arya Samaj and the Satya Shodhak Samaj did incredible work to improve the drooping conditions of society and the falling status of women in particular. Thus emancipation of women had become the major ambition of the social reform movement in Modern India. But Gandhiji gave a new direction to it. His thought process was spontaneous and words moved swiftly whenever he wished to speak on women's issues. He discussed and wrote immensely on all issues related to women such as child marriage, widow remarriage, Prostitution, Dowry system, Purdah, Sati, Devadasis etc. not only this he genuinely took efforts to involve womenfolk in the national movement and the national development programmes. He stated, "When the history of India's fight for independence would be written, the sacrifices made by women of India will occupy the foremost place."

This research paper attempts to analyse and study Gandhi's view on three social evils i.e. child marriage, Sati and enforced widowhood, remedial measures suggested by the Mahatma to solve it and enable the society to get rid of these social evils

FAITH IN SHASHTRAS AND SMRITIS WITH APPLICATION OF REASON:

The root cause of women's retrogression according to Gandhiji lay in Hindu culture and ancient religious customs. He believed that the Hindu culture and religious customs were responsible for the deterioration of women's status in the society. He stated "Hindu culture had erred on the side of excessive subordination of the wife to the husband, and has insisted on the complete merging of the wife to the husband. This has resulted in the husband sometimes usurping and exercising authority that reduces him to the level of the brute". He was not a blind believer of the Shashtras and Smritis. He opined that reason should be applied whenever any issue related to society and women in particular was encountered. He said "We must test on

the anvil of reason everything that is capable of being tested by it, and reject that which does not satisfy, if even though it may appear in an ancient garb". His approach was rational and he suggested to accept that which was sensible and practical and neglect which was superstitious and reflected orthodoxy. He was of the opinion that Smritis comprised texts which exhibited immense respect for women and gave them an honourable place. He warned that all that is printed as scriptures should not be taken as the final verdict and God's command. He possessed a historical sense and understood that there was distinct demarcation between *sina qua non* of religion and historical facts presented in some of the texts. He was of the opinion that while judging the statements of historical texts due consideration should be allotted to the fact that they are based on the then contemporary cultural, social and environmental circumstances. He was upset that with the passing of time the position of women had completely degressed in society and infinite injustices had been inflicted on her in the rituals and customs. He said "a time came when the women was divested of many of her rights and privileges and was reduced to a status of inferiority". He discussed various social issues related to women such as child marriage, enforced widowhood, sati, dowry, divorce, Purdah, Devdasi system, Prostitution etc. In this research article I will be discussing only three social evils i.e. child marriage, sati and enforced widowhood.

CHILD MARRIAGE:

Gandhiji vigorously stood against child marriage. According to him marriage could be a sacrament only when the girl and boy were physically and mentally fully developed. He himself regretted his early marriage with Kasturba. He writes "It is my painful duty to have to record here my marriage at the age of thirteen. As I see, the youngsters of the same age about me who are under my care, and think of my own marriage. I am inclined to pity myself and to congratulate them on having to escape my lot. I can see no moral argument in support of such a preposterous early marriage". He was of the view, 'only a man, innocent of self restraint and steeped in vice, could call it a sin not to marry a girl before she reached the age of monthly periods. It should be held sinful to marry a girl for several years after the period begins. There can not be even the thought of marriage before the periods begin. A girl is no more fit to bear children on beginning the periods than a lad is to procreate as soon as he grows the first hair on his upper lip."

Gandhiji said the custom of child marriage was not only a moral but also a physical evil. It led to moral and physical degeneration. By adhering to such evil customs we not only fail to understand God but also the essence of Swaraj. More so an underaged man lacks the capability to fight freedom. In his opinion fight for Swaraj was not just political awakening but overall awakening-social, economic, political, educational, cultural and moral. The practice of child marriage was not just confined to any province or social class but was a universal custom in India from very early time. He believed that Smritis that glorify child marriage do not exemplify the true spirit of Hinduism and must be ignored as intercalation.

SATI:

Gandhiji vehemently criticized the 'Satipratha' by which the women self immolated herself in her husband's funeral pyre and ended her life after his death. He gave a new ideal of modern Sati, "She would prove her Satihood with every breath she breathe.....by her renunciation, sacrifice, self-abnegation and dedication to the service of her husband, his family and the country. She would refuse to be enslaved by narrow domestic cares and interests of the family, but would utilize every opportunity to add to her stock of knowledge and increase her capacity for service by more and more cultivating.....self-discipline, and by completely identifying herself with her husband, learn to identify herself with the whole world". Such a widow would strive to live again with ideals and virtues of her husband and by her actions make him immortal. And he further says the wife who strives to achieve the ideal of Sati is a mother too, "she must add to her various qualitiesa knowledge of rearing and bringing up children so that they might live to be true servants of humanity.....Satihood is the acme of purity. This purity.....can be attained only through constant striving, constant immolation of the spirit from day to day." He further stated, no ruffian would dare to cast an evil eye on such a Sati, however beastly the man, he will bow in shame before the flame of dazzling purity".

WIDOWHOOD:

It was Gandhiji's firm belief that women upliftment was not possible with the then existing marriage system. Most of the injustices from which women suffered were due to the evils arising out of the institution of marriage and rejection of the widow's right to remarry. He expressed immense displeasure at the unfortunate condition of the widows. He desired that they should remarry and lead a happy normal married life. He criticized the system of enforced widowhood and believed that every widow has the right to remarry as every widower. He said "Voluntary widowhood is a priceless boon in Hinduism, enforced widowhood is a curse". He fearlessly condemned these social customs. He unequivocally opined, "The curse of every widow who is burning within to remarry but dare not for fear of a cruel custom, descends upon Hindu society so long as it keeps the widow under a unforgivable bondage".

He was of the opinion that till we have thousands of widows amongst us we are sitting on a mine which might explode at any moment. If we are holy and wish to save Hinduism, we must rid ourselves of this imprisonment of enforced widowhood. The reform must be initiated by such people who have girl widows who should take the responsibility and see to it that the child widows in their custody are duly and well married-not remarried. In his opinion they were never really married. It is a misdemeanor against God and man to call the union of the children, a married state, and then to proclaim widowhood for a girl whose so called husband is dead. 'So far as other widows are concerned, if they feel that they cannot lead a life of pure widowhood, they have as much right to remarry as have widowers in the same predicament. All the young widows, therefore should have every incentive to remarry and every effort should be made to select for them suitable matches.

Gandhiji declared that whereas 'Voluntary widowhood consciously adopted by a woman who felt the affection of a partner, adds grace and dignity of life, sanctifies the home and elevates religion itself' - 'Widowhood imposed by religion and custom is an unbearable yoke and defiles the home by secret vice and degrades religion.' So he was deeply against enforcing widowhood on child widows but he did not extend the same principle to women who became widows at a mature age. Rather he endorsed the view that it is the duty of the widow or widower who voluntarily married after maturity to remain loyal to the deceased partner, but of course he did not consider the remarriage of a widow a sin as it was held to be by contemporary Hindu society. He said 'I do not believe that a real Hindu widow is a treasure. She is one of the gifts of humanity. Ramabai Ranade was such a gift. But the existence of girl widows is a blot upon Hinduism for which the existence of a Ramabai is no atonement.'

He complains against the educated youth who have never thought of the wrath confronted by these child widows, how many of them consider these wretched creatures as their sisters and mothers and protect their honour, and then appeals to them, 'I appeal to everyone who has a child widow under his care, to consider his duty to marry her'. In a way he was fighting against child marriage but was not advocating widow remarriage.

REMEDIAL MEASURES SUGGESTED BY GANDHIJI TO GET RID OF CHILD MARRIAGE AND RESULTANT WIDOWHOOD:

1. Gandhiji suggested that as 'Charity begins at home', similarly the husbands should take the initiative in giving respect to their wives and allow them to acquire liberal education which will enable them to realize their self worth. He wrote in his Constructive Programme 'This revolution is easy if the mind is made up. Let Congressman begin with their own homes. Wives should not be dolls and objects of indulgence, but should be treated as honoured comrades in common service. To this end those who have not received a liberal education should receive such instruction as is possible from their husbands. The same observation applies, with the necessary changes to mothers and daughters.'

2. Gandhiji suggested that the women must have votes and an equal legal status. But the problem does not end here. It only commences at the point where women begin to affect the political deliberates of the nation. He wrote 'Women are the very incarnation of service, but at present they minister only to their own families. Why should they not extend their field of ministry so as to embrace the whole of India? A truly religious person becomes a citizen of the world, but the service to one's own country is a service to humanity. And where service is rendered to the country consistently with the welfare of the world, it finally leads to self realization (moksha).'

In his Constructive Programme Gandhiji desired for active participation for women. He said 'I have included the service of women in the constructive programme, for Satyagraha has automatically brought India's women out of their darkness as nothing else could have in such an incredibly short space of time, Congressman have not felt the call to see that women became equal partners in the fight for Swaraj.' He believed it was the duty of the Congressman to see

to it that women get equal respect as men. He wrote "Women have been taught to regard themselves as slaves of men. It is up to the Congressman to see that they enable them to realize their full status and play their part as equals of men".

3. Gandhiji endorsed his views on ideal age for marriage. He said, "I am strongly in favour of raising the age of consent not merely to 14, but even to 16. I should heartily endorse any movement whose object is to save innocent girls of tender age from man's lust. Sanskrit texts of doubtful authority cannot be involved to sanctify a practice which is itself immoral. I have witnessed the ruin of health of many a child - mother, and when to the horror of an early marriage is added enforced early widowhood, human tragedy becomes complete".

4. Gandhiji advised the Brahman youth to marry young widows and if they don't find one, to marry outside their caste rather than spoil a girl of twelve. As Gandhiji suggested to raise the marriageable age of girls, the Brahman youth complained that they could not find Brahman girls of sixteen years of age, very few Brahmans kept their daughters unmarried till their age, the Brahman girls were married usually before 10, 12 and 13 years. He then suggested to the Brahman youth, 'Choose a grown up girl of sixteen who became a widow when she was a child, if you cannot get one go and take any girl you like. And I tell you that the God of the Hindus will pardon that boy who has preferred to marry outside of his caste rather than ravish a girl of twelve'.

5. Gandhiji was of the view that more than legislation it is the enlightened public opinion that can cure social evils in society. Gandhiji suggested that, 'The legislation may be good for bringing a minority to book. But it is not legislation that will cure a popular evil; it is enlightened public opinion that can do it. I am not opposed to legislation in such matters but I do lay greater stress on cultivation of public opinion. No outside imposition can cure Hindu society of the enforced widowhood of girls who don't even know what marriage is. The reform can come first by the force of public opinion among Hindus, secondly by parents recognizing the duty of marrying their widows'.

6. Gandhiji favoured the introduction of a bill raising the age of consent. Child marriage to him, was 'an immoral and inhuman act' which made innocent girls objects of man's lust, ruined the health of many a child mother and on the top of everything, converted tender-aged girls into widows. He was of the opinion that women had right to make their own destiny as much men do. He wrote 'Women has been suppressed under custom and law for which man was responsible and in the shaping of which she had no hand. In a plan of life based on non-violence, woman has as much right to shape her own destiny as man has to shape his.' He suggested that women should understand their self worth and become independent. He said 'Man has kept woman in a state of helplessness and dependence, so it continues to be his duty to protect her' He further said in a letter to Raj Kumari Amrit Kaur, 'If you women would only realize your dignity and privilege and make full use of it for mankind, you will make it better than it is but man has delighted in enslaving you and you have proved willing slaves till the

slaves and the slave holders have become one in the crime to degrading humanity. My special function from childhood you might say, has been to make woman to realize her dignity. I was once slave holder myself but Ba proved an unwilling slave and thus opened my eyes to my mission. Her task was finished. Now I am in search of a woman who would realize her mission. Are you that woman?

Gandhiji advocated mobilization of effective public opinion and supported agitations by the powerful people to put a check to such happenings. He was convinced if any change in the plight of women were to come it would come through their awakening and their capacity to rouse their voices and to fight back against the prevailing injustice and malpractices against them. For Gandhiji child marriage was not only a moral and social evil, it was a stumbling block in the way of Swaraj. He attacked the prevailing evil customs and appealed to the nationalistic sentiments of the people. He solicited the women themselves to personally work for their welfare. He believed it was of no use to put all the blame on men but rather suggested the enlightened and broadminded men to work among girl-wives and girl-widows and see to it that child marriages become impossible.

7. Gandhiji was of the opinion that women had the right to make their own destiny as much men do. He wrote "Women have been suppressed under custom and law for which man was responsible and in the shaping of which she had no hand. In a plan of life based on non-violence, Woman has as much right to shape her own destiny as man has to shape his".

CONCLUSION:

Gandhiji's enlightened thoughts on women had a radical effect on the public opinion. Due to the efforts of Raja Ram Mohan Roy and Lord William Bentick sati was abolished in 1829. Due to the tireless efforts of Ishwarchandra Vidya Sagar, Widow Remarriage Act was passed in 1856 legalising the remarriage of Hindu widows. People took the issue of child marriage very seriously and it resulted in legislative enactments. The Central Legislative Council passed the child marriage restraint act of 1929, (CMRA) known as Sarda Act, after the name of the author, Harbilas Sarda. According to this Act the age of consent for marriage was set at 18 for boys and 14 years for girls. This act has been amended later in 1998 to raise the age of marriage of girls to 15 to 18 and of boys from 18 to 21 years. Later Prohibition of Child Marriage Act, PCMA, 2006 was introduced which made conducting child marriage a punishable offence.

Gandhiji played a significant role in the upliftment of the status of women. He actively wrote and spoke to improve the situation and totally eradicate all social evils faced by women such as child marriage, sati and widowhood etc. As compared to today's modern woman, Gandhiji's views on women were far more traditional. He believed that the wife was not a subordinate but both husband and wife were supplementary to each other.

Gandhiji saw women not just as objects but as self-conscious beings who if they wished could make their own destiny. Gandhiji's message that "When woman, whom we call abala becomes sabala all those who are helpless will become powerful" to the All India Women's

Conference in 1936 projects the utmost importance he gave to women's power and strength in the endeavour to build a humane society free of exploitation and sufferings. Thus he considered woman as instruments of social change and thought they had the inherent capacity to participate in the mainstream politics of the country. He was convinced that they could play a dynamic role in the national struggle movement and made it a point to actively involve women in the national movement. He wrote "there is an invisible bond between them (women). And why do you miss the agony I am passing through? Is it not for womankind? I am wringing my soul for adequate purity to enable me to render greater service to them and through them to the whole humanity. Ahimsa, which is my sheet-anchor, demands all this.

Reference :-

1. Young India, 4th October, 1930.
2. Young India, 3rd October, 1929.
3. Young India, 24th March, 1937.
4. Harijan, 12th October, 1934.
5. Gandhi, M.K., An autobiography or the Story of my experiments with truth, Navjivan Trust, Ahmedabad, 1929, p.7
6. Young India, 26th August, 1926.
7. Ibid.
8. Ibid.
9. Young India, 21st May, 1921.
10. Harijan, 7th March, 1942.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Young India, 5th August, 1926.
14. Young India, 18th August, 1927.
15. Harijan, 22nd June, 1935
16. Young India, August 5th, 1926.
17. Young India, 14th October, 1926.
18. Young India, 19th August, 1926.
19. Young India, 4th February, 1926.
20. Gandhi M.K., Constructive Programme - It's Meaning and Place, Poona, 1945, p.19
21. Young India, 21st July, 1921
22. Gandhi M.K., Selected Works of Mahatma Gandhi, Vol. IV (Selected Letters), Navjivan Trust, Ahmedabad, 1968, p.341
23. Gandhi M.K., Constructive Programme - It's Meaning and Place, Op.cit, p.19.
24. Young India, 27th August, 1925.
25. Young India, 15th September, 1927.
26. Young India, 19th August, 1926.
27. Gandhi M.K., Selected Letters....., Op.cit, p.344
28. Young India, 1st September, 1927.
29. Gandhi M.K., Constructive Programme....., Op.cit, p.19.
30. Gandhi M.K., The Collected works of Mahatma Gandhi, Vol LXIV, 1936-37, Ahmedabad, 1982, p.165
31. Gandhi M.K., Selected letters..... Op.cit, p.19.

A Study On Recent Developments Towards Merchant Banking In India

Surbhi Tiwari

Research scholar-Commerce, Jiwaji University, Gwalior

ABSTRACT

This paper has primary objective to discuss about the recent trends of merchant banking in India. India's economy flourishing as merchant banking coming up as a powerful tool to Indian financial system. Merchant bankers helping investment companies in many ways to generate profit out of their funds. merchant bank is a financial institution create capital to companies in the form of buying their shares instead of loans. A merchant bank also provides advisory on corporate matters to the firms in which they invest. Merchant banking is a unique service provided by many financial institutions that helps in the growth of the corporate sector which lastly reflects into the overall economic development of the country. Merchant banks are performing several functions like issue management, underwriting, portfolio management, loan syndication, business consultancy, advisor and host of other activities. Merchant banking is perfect combination of banking and consultancy services. This paper will help to understand the dynamics and current situation merchant banking in India.

Key Words: Merchant banking, Financial institutions, Securities management

INTRODUCTION

In 1972 banking commission suggested that interested Indian banks must offer merchant banking services as part of the multiple services, state bank of India started the merchant banking division in 1972. From 1977 many banks started merchant banking in India like bank of India, syndicate bank. bank of Baroda started chartered bank mercantile bank in 1978.

As per new amendments

The SEBI has divided the functions of merchant bankers in four categories for the purpose of registration and Capital Adequacy Norms:

SEBI has prescribed capital adequacy norms for registration of the various categories of merchant bankers. The capital adequacy is expressed in terms of minimum net worth, i.e., capital contributed to the business plus free reserves.

1. Merchant Bankers-Category I:

In this category merchant bankers can act as issue manager, advisor, consultant, underwriter and portfolio manager as per registration with SEBI they can perform these functions for their clients. Capital adequacy norms for this category of merchant banker as per SEBI guidelines for minimum net worth is 5 crores.

2. Merchant Bankers-Category II:

Merchant bankers who are registered in this IIInd category can act as advisor, consultant, underwriter and portfolio manager. They cannot functionate as issue manager of their own but can act co-manager. Capital adequacy norms for this category of merchant banker as per SEBI guidelines for minimum net worth is 50 crores.

3. Merchant Bankers-. Category III:

Merchant bankers who are registered in this category act as underwriter, advisor and consultant only. They cannot function as issue management of their own and also can't act as co-manager. They cannot undertake the activities of portfolio management also. They can only work as consultant to the corporate on the commission basis they can't own the share of Clint's company. Capital adequacy norms for this category of merchant banker as per SEBI guidelines for minimum net worth is 20 crores.

4. Merchant Bankers-Category IV:

A category IV merchant banker can merely act as consultant or advisor to an issue of capital. Capital adequacy norms for this category of merchant banker as per SEBI guidelines for minimum net worth is nil.

Registration and certification Fees:

According to the SEBI Amendment Regulations, 1999, w.e.f. 30.9.1999, every merchant banker has to pay a sum of Rs. 5 lakhs as registration fees to get the certificate by the Board. The fee shall be paid by within 15 days of receipt issuance from the Board. Further renewal fee is Rs. 2.5 lakhs in every three years from the fourth year from the date of initial registration and certification.

Government Policy for Merchant Banking:

Government of India issued new policy guidelines on 1st March, 1993 have been issued by SEBI for the merchant bankers to ensure greater transparency and reliability in their operations to protect the investor's interest. The guidelines certifications, pre-issue obligations, underwriting, advertisements and post-issue obligations of the merchant bankers. These guidelines ensure sufficient physical infrastructure, necessary expertise, good financial standing, professional integrity and fairness in their transactions. The merchant bankers have to be competent to serve the investors also

The merchant banks in India performing various activities some of them are:

- Corporate counselling for various financial decisions.
- Project counselling and pre-investment decision making for client.
- Credit syndication and project finance and facilitation.
- Capital issue consultancy and management.
- Underwriting of share capital and getting shares issued in market.

- Portfolio management for financial investment and diversification.
- Selling clients financial products and raising capital.
- Lease finance consultancy and assistance.
- Investment counselling for Non-residents and management.
- Advisory services for capital re-structuring through mergers, amalgamations and takeovers.
- Mutual funds marketing and diversification and portfolio management

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- To understand the concept regulatory structure of merchant banking in India.
- To understand the services and consultancy provided by merchant banking.
- To find out recent trends and developments in merchant banking India.

REVIEW OF LITERATURE:

Dr. Jyoti Lahoti (2016): Merchant banking is service provided by financial institution which helps in the economic development of the country. Merchant banking provides various services like portfolio management, loan syndication, and issue management. Merchant banking is a combination of consultancy services and banking. It helps in the business unit. It also helps to increase the fund and to expand the business.

Sanjeev K(2016): Merchant banking is financial institutions which provide capital to the company in the form of share ownership. it also providing advice to the corporate sector in which they invest money. Merchant banking is in not only advisor but also principle. Merchant banking has a long-term approach than investment. It provides right advice to each client. Merchant banking is a traditional term it also describes the private equity. Merchant banking helps in the corporate sector which reflects into economic development of the country. Merchant banking provide various function like portfolio management, underwriting, counselling, loan syndication. Merchant banking is combination of banking and consultancy services. Research

Methodology: - The present study is based on secondary data which is collected through literature reviews, Books, Periodicals, Newspapers, Journals, articles, websites etc.

WShivaji (2015): Globalization made whole Indian economy open which has a multiple role in the financial services. Now a day's government open the door of investment in the area of insurance and bank. Which provide competitive environment for present player? Merchant banking is an innovative term introduced by commercial bank. The need for the merchant banking is pronounced by banking commission (1972). Merchant banking offer fee-based and non-fee-based services like loan syndication, underwriting, project promotion, advisory to small and medium savers. In India merchant banking work under SEBI.

Other guidelines in the SEBI (Merchant Bankers) Regulations, 1992 SEBI

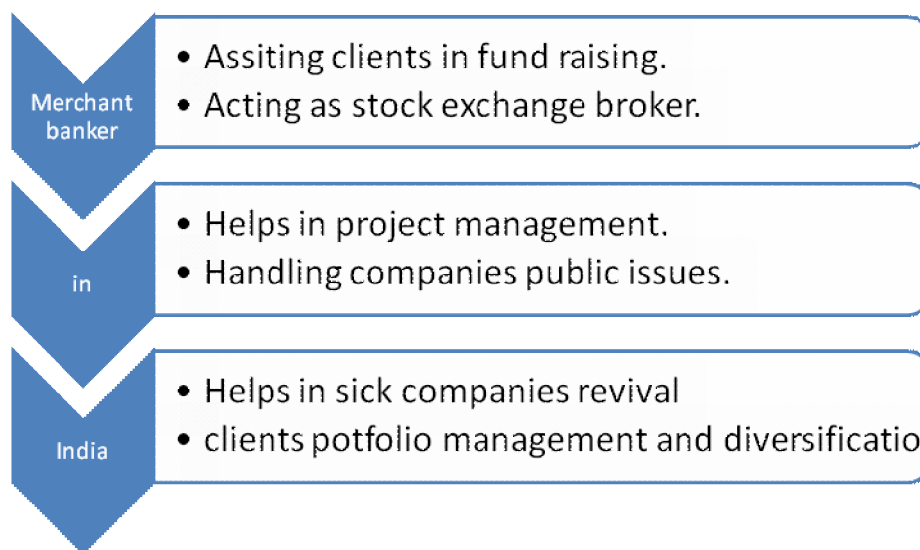
has laid down several other guidelines in that are a must to be complied with. These are as follows:

- Submission of the half-yearly unaudited result of financial documents to SEBI
- Compulsory Appointment of Compliance Officer.
- SEBI may send in an officer for inspection of records, books, etc.
- SEBI may collect an authorization fee followed by annual or renewal fees.
- There exists a minimum underwriting obligation upon lead managers to the extent of 5% of the size of the issue or of Rs. 25 lakh, whichever is lesser. Code of conduct for merchant bankers Since merchant banking is a profession, like all other professionals, merchant bankers must abide by a specific and strict code of conduct.

THE CODE OF CONDUCT FOR MERCHANT BANKERS' STATES THAT A MERCHANT BANKER MUST :

- Protect the interest of the investors to the best of his capabilities.
- Conduct business with a high level of dignity, integrity, and fairness.

ROLE OF MERCHANT BANKER IN INDIA:

As of now 135 merchant bankers are registered with SEBI in India. It includes private, public and foreign banks which providing services to Indian industries and companies as merchant banker.

S.No.	Public Sector Merchant Banker	Private Sector Merchant Banker	Foreign Players:
1.	SBI capital markets Ltd.	Icici securities Ltd.	Goldman seches(India) securities pvt. Ltd.
2.	Punjab National Bank.	Axis bank Ltd.	Morgen Stanley Pvt. Ltd
3.	Bank of Maharashtra.	Bajaj capital Ltd.	Barclays securities India Pvt. Ltd.
4.	IFCI Financial services Ltd	Tata capital markets Ltd.	Deutsche Bank.
5.	Karur Vysya Bank Ltd.	Icici bank Ltd.	Deutsche equity India Pvt.Ltd.
6.	state bank Bikaner and Jaipur	Reliance securities Ltd.	Barclays bank plc
7.		Kotak Mahindra capital Ltd.	Citi groups global markets India pvt.ltd.
8.		Yes Bank Ltd.	DSP Myrrill Lynch Ltd.
9.			FEDEX securities Ltd.

Future of Merchant Banking in India

Investment banking India plays important role in strengthening of Indian financial system and market transactions between various investors, companies, firms and the government. These banks will have a role to play even in the future, irrespective of the economic conditions in the country.

ROLE OF MERCHANT BANKING COMPANIES IN INDIA IN CURRENT SCENARIO

Merchant banking companies helps their clients to arrange capital from market through equity, debt and other kinds of investment products. These firms also make available market access in equities and derivative products and also help companies with merger and acquisition deals. About a couple of years back, when the world economy was revolving under a downturn, many investment banking firms either warped or came on closure. Even a few firms in India were affected by this global downturn.

FUTURE PROSPECTS OF MERCHANT BANKING IN INDIA

As planning and industrial policy of the country imagined the setting up of new industries and technology, greater financial development and financial services support is required for this. There is a well proven link between economic growth and financial technology. Economic development requires specialist financial skills like merchant banker. Movement of savings banks to financial system is possible through merchant banker. Merchant banker also helps in finance companies for consumer lending and mortgage finance they also assist insurance companies for life and property cover related sales and marketing. It may also help agriculture banks for rural development.

- 1) If the primary market grows eventually and number of issues increases, the scope for merchant banking will be enhanced.
- 2) Now Indian capital market directly show impact of foreign capital euro issues. FDI increased in capital market. Thus, merchant bankers are needed to advise them for their investment in India. The increase number of joint ventures also requires expert services of merchant bankers. If more and more NRIs participate in capital market, there will be great demand for merchant banker services.
- 3) There is need to change the lending policies of financial institutions are based on project orientation, so the merchant banker services will be needed by corporate enterprise to provide expert guidance.
- 4) With the expansion of debt market there will be tremendous scope for merchant bankers. Now the NSE and OTCEI are planned to raise fund through debt instruments.
- 5) Due to liberalization and globalization, the companies are facing lot of opposition. In order to compete, they have to go restructuring, merger, acquisitions, or disinvestments. This may offer good opportunity to merchant bankers.

CONCLUSION:

Based on this paper Merchant banking in India has wider scope to flourish and support financial system because of lot of domestic as well as foreign business growing here and also recent developments helpful to successful expansion of Indian economy. Indian economy provides anharmonious atmosphere for these firms to setup flourish and expand here

REFERENCES:

1. Merchant Banker - H.SUNEJA
2. Merchant Banking Principles & Practices- MACHIRAJU
3. Merchant Banking in India- LAKSHMANNA& KRISHNA NAIK
4. Merchant Banking - J.VERMA (3rd & 4th Edition)
5. www.google.co.in
6. www.economictimes.com
7. www.jmmorgansranley.com
8. www.dspml.com
9. www.sebi.com

Role Of Electronic Media During Covid-19 Pandemic

Pratima Sudam Bansod

Ph.D Research Scholar (Law)

M.P. Law College,

Legal Research Centre, Aurangabad

Dr. Aparna Kottapalle

Ph.D Research Guide(Law)

M.P. Law College,

Legal Research Centre, Aurangabad.

ABSTRACT

This paper explores that mass media plays role as a facts-communicator and an influential tool to influence the minds of people. Media has become part of day-to-day's life like food, cloth and shelter. We can't imagine life without media. World is facing health crisis due to COVID-19 pandemic. This is the crucial time when living generation of the world is experiencing a pandemic and going through lockdown which might never had been imposed on such a level worldwide.

2020 is the year in which people are facing novel coronavirus for which social distance and lockdown are being implemented, everything is being closed for preventing the spread of COVID-19. The current lockdown has been imposed under the Disaster Management Act, 2005. Only media has remained as a source of information for people. The researcher has tried to present the role & responsibility of electronic media specially television during pandemic.

Key words: Electronic media, Television, COVID-19, Pandemic, Lockdown.

I. INTRODUCTION

Communication is source of knowledge and media is tool of knowledge. Many people became acquainted about COVID-19 through television. Electronic Media i.e. television played a very significant role in creating awareness among people about the new virus and the precautionary measures to be taken for it. Media works as a bridge between the people and real-facts. Media is mirror of the society. News channels have updated the people about the latest news during the pandemic. Providing genuine data is duty of media because most of the people rely on television and it has great impact on the people. Television channels are available in every regional language, national language and international languages.

Media refers to print media, electronic media and the social media but the researcher is going to deal with electronic media specifically with television only. During this pandemic, social media and its use flooded tremendously with information, on the contrary print media has affected badly. Print media has been hampered during COVID-19. People have avoided to take newspaper from the vendors due to fear of virus but the use of television has not been affected. In fact, the number of its viewers have increased. However, in this research paper, the researcher has focused on electronic news media specially referring to television during **COVID-19**.

The objectives of present research paper are to study & analyse the role of electronic media during pandemic of COVID-19, to verify media manipulation and negative impacts of

media news and provide remedies or suggestions for effective performance. For proper perception, the paper is divided into five parts in detail. The first part is an 'Introductory part' whereas the second part is named as 'Contribution of television during pandemic'. Here, the researcher explained how media has created awareness about COVID-19 infected, social distancing, lockdown, self-quarantine, statistical information about the number of COVID-detected-patients, etc. Third segment is related to "Responsibility of media" towards society. Media should play its role ethically and must investigate the real status before telecasting anything. The legal side has covered under fourth part has covered the 'Laws to curb coronavirus'. The last part of the research paper is reserved for conclusion which is arrived from the study about the role of electronic media during pandemic.

II. CONTRIBUTION OF TELEVISION DURING PANDEMIC

Television has been playing a vital role during pandemic. It helped the people to get knowledge about the symptoms of COVID-19, status of the number of affected people due to virus, status of particular nation or particular area etc. It also gives the data about day today's increasing rate of COVID-19 cases. There is contribution of electronic media for every news every day. The media has scheduled in every session of news about coronavirus. News channels have provided the statistical information about the number of COVID19-infected-patients, cured-patients and those who couldn't survive due to health complexity and complications. Crores of the people have been infected and lakhs of people have died worldwide due to COVID-19 negligence and facilities provided inadequately.

Television plays a crucial role where the government and the officials are able to connect with the general public in spreading quick and fast appeals and guidelines in battling the crisis worldwide.¹ Media helped through information to people as well as policymakers during crucial times. The media has effectively communicated the steps taken by the government for reaching the people by & large and for providing adequate facilities.² Media has also created vigilance about the lacuna and flaws in existing system by showing the expression of opposition at state and national level.

Television also informed its audience about the announcements related to, aware them about social distancing, messages about importance of hygiene, medical facilities, the importance of "self-quarantine" and "isolation protocols." It has been giving continuous reminder of "stay home stay safe" during this crisis. It is also found that during lockdown number of old shows like Shaktimaan, Ramayana, Mahabharata, circus and many other are re-telecasted. Television has become education tool in time of COVID. It can be said that, during the period of lockdown there has been rapid increase in the number of television viewers. The media have entertained the people and deviated them from the anxiety caused during the lockdown period. Media is continuously showing and updating necessary information about current situation but there are

1. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3605514 visited on Sep. 19, 2020, 10.00 PM

2. <https://health.economictimes.indiatimes.com/news/industry/adequate-health-infrastructure-facilities-for-covid-19-govt/75660316> visited on Sep. 15, 2020, 09.00 PM

certain negative issues like in inadequacy of health care facilities which are available in the government hospitals, in COVID centres.

Many news channels have conducted the interviews with doctors for in regards to COVID-19 in regional, national as well as international language. Few of them are as following:

- Benefits of "Covid Task Force and what were the challenges", have been discussed with Dr. Sanjay Oak on News 18 lokmat.³
- There were interview conducted on ABP MAJHA, news channel with Dr Jalil Parkar⁴
- There was an interview with health minister Dr Harsh Vardhan. It was streamed live in which toll free number of control room was provided to call at ministry of health, Govt. of India's 24*7 helpline number and also email ID had been provided.⁵
- Hon'ble Prime Minister gave help desk whatsapp number to fight COVID-19⁶ and announces government helpline number to tackle fake news.⁷
- State Helpline Numbers for COVID-19 have been given on Doordarshan national⁸
- Zee news also covered many topics such as most dangerous warning of W.H.O. regarding Coronavirus, how Coronavirus changed the definition of relationships?, one day record recovery from Corona infection in India etc.
- Republic Bharat also telecasted many programmes on doubts regarding coronavirus in the programme 'Puchhata hai Bharat'.⁹
- There was a conversation with AIIMS Director, Dr Randeep Guleria, named "it was coronavirus outbreak - ask the experts", "rapid fire with Dr Guleria twenty FAQs in 20 minutes" in which FAQs were on Coronavirus pandemic and all doubts regarding COVID-19 were answered.¹⁰
- NDTV telecasted "Your Questions On Corona: Doctors Answer" on May 15, 2020.¹¹
- India today channel telecasted "India Today Reality Check On COVID-19 Helpline Numbers: Are They Working?"¹²

3. Dr. Sanjay Oak with 'News 18 Lokmat' channel telecasted on May 31, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=BIZf2IMySOU&feature=youtu.be>

4. Dr Jalil Parkar in an Exclusive interview with 'ABP MAJHA' telecasted on Jun 22, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=4mkNLkK6tr8&feature=youtu.be>

5. Dr. Harsh Vardhan, Minister, Ministry of health in an interview for COVID19 -Live Phone- in programme on 'Doordarshan national' Hindi channel, streamed live on 4th April 2020 available at <https://youtu.be/bBsdsQfjhRI>

6. Help desk no. on WhatsApp by Centre to fight COVID-19 with 'DD news' Hindi channel telecasted on Mar 25, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=3pFMgN7qUx8&feature=youtu.be>

7. Hon'ble Prime Minister Narendra Modi announces Government helpline number to tackle fake news with 'CNN News 18' Hindi channel telecasted on Mar 25, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=uoU4sxb00PI>

8. State Helpline Numbers for #COVID19 on 'Doordarshan national' available at <https://youtu.be/KIJSXYMVM5o>

9. Dr. Arvind Lal, Dr. Ashok Seth, Dr. Rajan Sharma, Dr. Sanjeev Bagai, all doctors meet in programme name is "what is corona", 'Republic Bharat' telecasted on Mar 27, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=gp4HsLCFh3w>

10. Dr Randeep Guleria, AIIMS Director, 'News Today' with Rajdeep Sardesai in conversation for fighting COVID19 FAQ on 'India today' Hindi channel on Mar 17, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=1KtEfhe5N4g&feature=youtu.be>

11. "Your Questions On Corona: Doctors Answer" on 'NDTV' English news channel telecasted on May 15, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=19Vak849Xcw&feature=youtu.be>

12. India Today reality check on COVID-19 helpline numbers: Are They Working? With 'India today' telecasted on Mar 27, 2020 available at <https://www.youtube.com/watch?v=OXpCF594ybA>

This global pandemic has made a deep impact on the people and changed the life style. This pandemic situation created heavy challenges before daily wages workers in unorganised sector during the period of lockdown. Huge numbers of labours migrated to their own home states, millions of people have lost their jobs, they neither got food nor transportation, so they had to cover many miles of distance on their foot which has also resulted in death of many labours. Lockdown created panic among migrants in the nation. Media has covered their problems. During this phase, media not only communicated the challenges but also provided information about the facilities like transportation, camps & medical services made available to people who were migrating from one state to other state.¹³

Media is playing an outstanding role through its journalists, media personal and media houses, those have been continuously working during the lockdown. Media personal have been working outdoors even in the risky situation of COVID-19. Thus media has created sensitivity and vigilance in the minds of people. Though people are sitting at home but they are getting all the above information through television. So media has become a daily necessity of daily life.

III. RESPONSIBILITY OF MEDIA

Media has been doing a good job during lockdown but it is also necessary that media should prefer genuine and accurate information rather than casting sensational news for TRP rating in the competition among news channels. Media may create positive or negative impacts on society. Some news may create panic among people. Human mind is influenced by what it sees and hears. If media reports inconvenient facts, misinformation or fake news, then there are chances of enhancing feelings of uncertainty, unsafeness, fear and anxiety. Media should avoid such news which may create conflict during this crucial situation. In various webinars psychologists have suggested to 'listen and see' minimum news pertaining to this COVID situation.¹⁴

To inform the public during these uncertain times, newsrooms across the country have made pandemic coverage a priority. But the ever-changing and sometimes unverified nature of COVID-19 data being released has left journalists and researchers with challenges in providing accurate information to the public.¹⁵ Media must prefer genuinity and accuracy in their news because it has been considered as a trustable source of information. Apart from coronavirus, the nation is facing many issues such as lacks of people have lost their jobs which is causing a rise in unemployment rate, global business, GDP ratio has fallen, death rates are going up, students issues, agricultural issues etc.

13. See <https://indianexpress.com/article/india/covid-19-situation-nearly-38000-relief-camps-set-up-for-migrant-labourers-govt-to-sc-6380652/> visited on Sep. 10, 2020, 11.00 AM

14. <https://www.apa.org/pubs/highlights/spotlight/issue-181> visited on Sep. 16, 2020, 11.00 AM

15. <https://news.berkeley.edu/2020/05/06/covid-19-and-the-media-the-role-of-journalism-in-a-global-pandemic/> visited on Sep. 10, 2020, 10.00 PM

However, corporate control over most media bodies also means that they become an instrument of the ideological apparatus of the state. There are many concerns associated with the COVID-19 crisis: ill-equipped public health systems, inadequate policies to combat the pandemic, and the lack of planning and support to the vulnerable sections.¹⁶ Biased media is most dangerous for the society. Plainly put, these were the owners and editors who control most of the Indian media at the national and regional levels who were advised to abide by the official narrative and present information as provided to them by the government about COVID-19.¹⁷ Journalism is considered to be an ethical communicative practice in a democracy, but corporate ownership subverts the autonomy of journalism and the freedom of the press. Unfortunately, this conflict of interest has become a common feature of Indian journalism.¹⁸

There are instances wherein few electronic news media were busy in constantly showing sensational news items and polarising people such as construction of Ram temple at Ayodhya & visit of Hon'ble Prime Minister Narendra Modi and other leaders to Ayodhya. Another instance that can be quoted here is the alleged suicide of film actor Sushant Singh Rajput wherein media has indulged in 'investigative journalism' and has attempted 'media trial.' Thus, such kind of continuous reporting about further proceedings, comments about Rhea Chakraborty & Kangana Ranaut have not only deviated people's attention from the severity of pandemic of COVID but also has created negative impact and unnecessary pressure on investigative and judicial process.

Dhruv Rathi said in his video, 'all the players involved in this game are playing with the mind, fooling and distracting its viewers.'¹⁹ Grabbing human attention is the precious news resource. TV generate lots of economy in debates without sending journalists outside. Rhetoric is a tool for journalists. As people are going through such a crucial time, Media should focus more on coronavirus issues in the time of crisis rather than 'media trial' because it creates negative impact on the minds of people. People are using various media platforms for COVID-19 related information, but the information provided is far from facts. Rather, the media has become a tool of propaganda and sensationalism. Now media and government have to play more responsible role.

IV. LAWS TO CURB THE SPREAD OF CORONAVIRUS

Media have also showed 'irresponsible behaviour' of the people during pandemic. During strict lockdown, Some people were not maintaining social distancing, some were moving on road without mask without any essential reasons, unnecessarily some were moving on vehicles, some were making heavy rush in vegetable market, etc. So authorities have taken actions against such people under the Disaster Management Act.

16. <https://www.epw.in/engage/article/media-time-covid-19> visited on Sep. 19, 2020, 11.00 AM

17. Ibid.

18. Ibid.

19. <https://www.youtube.com/watch?v=V2Uf0evaoMI> visited on Sep. 19, 2020, 07.00 PM

The government on Thursday directed states and union territories on April 2, 2020 to book under relevant provisions of the Indian Penal Code and the Disaster Management Act, 2005 people who violate lockdown rules and make false claims. It is also mentioned on March 24 that "any person violating these containment measures will be liable to be proceeded against as per the provisions of Section 51 to 60 of the Disaster Management Act, 2005, besides legal action under Section 188 of the Indian Penal Code."²⁰

COVID-19 is being handled by the Legal and Constitutional institutions of the country. Though the Constitution of India is silent on the subject 'disaster', the legal basis of the DM Act, is in Entry 23, Concurrent List of the Constitution i.e. "Social security and social insurance". Entry 29 of Concurrent List "Prevention of the extension from one State to another of infectious or contagious diseases or pests affecting men, animals or plants," can also be used for specific law making.²¹

Disaster Management Act, 2005

The present national lockdown was imposed under the Disaster Management Act, 2005 as per Order dated 24-03-2020 of the National Disaster Management Authority 'to take measures for ensuring social distancing so as to prevent the spread of COVID-19' (S 6(2)(i)). Additional guidelines were issued on the same day by the Ministry of Home Affairs, being the Ministry having administrative control of disaster management (S. 10(2)(l)).²² Epidemic Diseases Act, 1897

State governments, in addition to DM Act, have used the Epidemic Diseases Act, 1897. Section 3 of the Epidemic Diseases Act, 1897, provides penalties for disobeying any regulation or order made under the Act. These are according to Section 188 of the Indian Penal Code (Disobedience to order duly promulgated by public servant).²³

These regulations allow authorities to impose a fine of Rs. 500 for the first time and Rs 1,000 for a repeated violation of the guidelines, which mandate "wearing of face mask/cover in all public places/workplaces".²⁴ They also say if someone fails to pay the penalty on the spot, action against them can be taken by the authorised public officer under Section 188 of the Indian Penal Code. Section 188 makes it an offence to disobey an order duly promulgated by a public servant. It provides for imprisonment of up to six months or a fine that could extend up to Rs. 1,000/-.²⁵

20. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/lockdown-violators-should-be-booked-under-ipc-dm-act-home-secretary-to-states/articleshow/74949119.cms> visited on Sep. 18, 2020, 07.00 PM

21. <https://www.theweek.in/news/india/2020/04/26/covid-19-and-the-ambit-of-the-disaster-management-act.html> visited on Sep. 19, 2020, 08.00 PM

22. Supra 20.

23. <https://indianexpress.com/article/explained/explained-section-188-of-ipc-under-which-you-can-be-fined-rs-1000-for-violating-lockdown-6328022/> visited on Sep. 19, 2020, 07.00 PM

24. <https://theprint.in/india/govt-says-no-need-for-mask-if-you-are-in-car-alone-but-this-is-why-you-can-still-get-fined/495503/#:~:text=These%20regulations%20allow%20authorities%20to,all%20public%20places%2Fworkplaces%E2%80%9D> visited on Sep. 13, 2020, 07.00 PM

25. Ibid.

V. CONCLUSION

World is facing health crisis due to COVID-19 pandemic. This is the time when living generation of the world has been facing worldwide pandemic so preferring to social distance and lockdown. Television spreads positivity to calm people during this crucial time of pandemic and vice versa. Its news can also create panic among the people. Media should report the facts responsibly. It is the duty of media to show health advice or further planning for the people and also show problems of common people. These will be helpful to Government for taking proper steps for safety of everyone. Such a way, media can support the nation to overcome from this critical situation.

Self-censorship is an essential and good thing, Media should prefer the news about COVID-19 instead of media trail. This is the time to introspect for avoiding the threats on democracy. It is the time, people also need to be more conscious and attentive before believing the news. It can be said that now we are in 'attention age'.

$$\tilde{A}Q\tilde{O}\tilde{E}\tilde{U}\tilde{I}^3\tilde{O}\tilde{O}\tilde{O}\tilde{U}\tilde{U}\tilde{I}, \tilde{E}\tilde{A}\tilde{O}\tilde{E}\tilde{I}^3\tilde{O}\tilde{O}\tilde{O}$$

3. $\tilde{A} \otimes \tilde{B} \otimes \tilde{C} \otimes \tilde{D} \otimes \tilde{E} \otimes \tilde{F} \otimes \tilde{G} \otimes \tilde{H} \otimes \tilde{I} \otimes \tilde{J} \otimes \tilde{K} \otimes \tilde{L} \otimes \tilde{M} \otimes \tilde{N} \otimes \tilde{O} \otimes \tilde{P} \otimes \tilde{Q} \otimes \tilde{R} \otimes \tilde{S} \otimes \tilde{T} \otimes \tilde{U} \otimes \tilde{V} \otimes \tilde{W} \otimes \tilde{X} \otimes \tilde{Y} \otimes \tilde{Z}$

CAGG

[illegible][illegible]

താലിഖ് ഖുറാനിൽ 17 താലിഖ് ഉൾപ്പെടെ 107 താലിഖ് 593 ജനങ്ങൾ ചർച്ചയ്ക്കുവന്നു. താലിഖ് ഖുറാനിൽ 81 താലിഖ് 292 ജനങ്ങൾ ചർച്ചയ്ക്കുവന്നു.³

[illegible]

87

संक्षेप-

1. मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई
2. मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई
3. मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई

संक्षेप-

मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई

संक्षेप-

मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई

मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई

तालुका	शेतीवरील आधारीत उद्योगधंदे	खणिजावर आधारीत उद्योगधंदे	रसायनावर आधारीत उद्योगधंदे	जंगलावर आधारीत उद्योगधंदे	एकूण
नांदेड	३२५	३४६	१५७	६७	८९५
हद गाव	२	१०	०	१	१३
किनवट	६	१४	५	८	३३
भोकर	१६	३	७	६	३२
बिलोली	२८	२५	५	५	६३
दे गलूर	१९	१२	५	३	३९
मुखेड	१३	८	४	१	२६
कंधार	२३	१३	९	८	५३
एकूण	४३२	४३१	१९२	९९	११५४

मध्य प्रदेश सरकार द्वारा जारी की गई

[illegible]

- 1 തൃപ്പൂർ-ടിരുവനന്തപുരം റോഡ് 7 കി.മീ. ഓൾഡ് പാലം, തൃപ്പൂർ-ടിരുവനന്തപുരം റോഡ് 36, തൃപ്പൂർ-ടിരുവനന്തപുരം റോഡ് 35 ഓൾഡ് പാലം.
- 2 തൃപ്പൂർ-ടിരുവനന്തപുരം റോഡ് 11 കി.മീ. യെ.പി.എസ്. റോഡ് 6 കി.മീ. ഓൾഡ് പാലം, തൃപ്പൂർ-ടിരുവനന്തപുരം റോഡ് 36.

3. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
 1. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.

4. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.

ഉത്തരം:-

1. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
 1. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
2. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
3. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
4. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
5. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
6. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.
7. താഴെ പറയുന്നവയിൽ ഏതൊരു വസ്തുതയും ശരിയല്ല എന്ന് തിരഞ്ഞെടുക്കുക.

मराठी साहित्या मधून आलेली जातपंचायत

प्रा.डॉ. भारत विट्ठलराव शिंदे

माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम

प्रस्तावणाः—

दलित समाजापेक्षा उपेक्षित असलेल्या समाजावर वनवन भटकंती केल्यामुळे गवेवेगळ्या स्तरातून त्यांचे षोशण केले जाते आपल्यावर आपल्यावर झालेल्या अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्याची कोणाकडे साय नव्हती कारण गांव, घर षिवार, कायमस्वरूपी नव्हते. त्यामुळे त्यांनी अषाप्रकारच्या न्यायदान पद्धतीची सुरुवात केली गेली.

या जमातीमधील लोकांना पोटाची भूक भागवण्यासाठी महाराष्ट्र भटकंती करावी लागते त्यामुळे त्यांनाव कुटुंब व नातलगापासून दुर रहावे लागते. काही कार्यानिमित्त किंवा जत्रे निमित्तच त्यांच्या भेटी होत असत या भेटीतून आपल्यावर झालेल्या अन्यायाला ते परस्परांमध्ये वाचा फोडत व हा अन्याय वडिलधाऱ्या मंडळीकडे मांडत यामधून जात पंचायत अस्थित्वात आलेली दिसते.

जातपंचायतचा अर्थ :—

“जात पंचायतला पुर्वी जातचावडी हा शब्द वापरला जात असे जातचावडी शिवाय एखाद्या जातीच्या लोकांनी बांधलेली खास निवड कचेरी होय”

“प्रत्येक जातीने तिच्या रूढीनुसार वर्तन करणे आवश्यक आहे असा इंडक लावण्यात येई या प्रकारच्या इंडक उपाययोजनेमुळे उच्च जाती त्यांच्या धर्मविधी समंत उच्च दर्जाचे संरक्षण करू शकते” (उमा चक्रवर्ती)

भटक्या जमातीचे (जातपंचायतीची) वैशिष्ट्ये :—

१. समाजातील चालीरिती, लग्न विधी, संस्कार या विशयी सांगणारी संस्था.
२. जाती व्यवस्थेमधील संरचनेवर नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणा.
३. प्रत्येक जातीच्या अंतर्गत ज्या जातीला दुसऱ्या जातीपासून वेगळे ठेवून आपली अस्मिता संरक्षित करण्याचे कार्य करणे.
४. जमातीबाहेर वर्तन करण्याच्या लोकांवर दंडात्मक वर्चस्व करणारी संस्था होय.
५. जमातीमध्ये ऐक्य टिकविण्याचा प्रयत्न केला जातो.
६. जमातीमधील शुद्धता टिकविणारी न्यायव्यवस्था आहे.
७. जमातीमधील जातपंचायतील नियमावली अलिखित स्वरूपाची असून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत केली जाते.
८. जातपंचायतीमध्ये स्त्रीयांना दुय्यम स्थान आहे.

साहित्य व आत्मकथनून आलेली जातपंचायतः—

दलित साहित्यामधील आत्मकथनांनी समाजाच्या मनुवादी तत्वाचा चेहरा जगासमोर आणला. त्याप्रमाणे भटक्या जमातीने आपल्या जिवनाविशी व्यथा आणि वेदना आपल्या आत्मकथनातून व साहित्यातून समाजासमोर मांडल्या. आपले जिवन दलित पेक्षाही भयान व

अंधकारमय असल्याचे आत्मकथनामधून मांडले.

जातपंचायतीमध्ये स्त्रियांवर झालेल्या अन्याया विरुद्ध तिला शुद्ध करण्याचा नावाखाली दंड किंवा सत्य शिद्ध करण्यासाठी परिक्षेला सामोरे जावे लागते गुन्हा जरी एकच असला तरी त्यांची न्याय देण्याची पद्धती वेगवेगळी असल्याची या अनुभव कथनांमधून व्यक्त केली आहे. आत्मकथनामधून आलेल्या वेदना मांडतांना जातपंचायतीने त्यांना कसे पिळले, दंड कसा ठोठावला याचे पुराव या आत्मकथना मधून व्यक्त केली आहे. “मोहतराचा नवरा” या आत्मकथनामध्ये जातपंचायत बसवल्याने पंचानी आपल्या फायद्यासाठी दंड कसा आकारला जातो व आपल्याच मुलीला दावणीला कसे बांधले जाते या आत्मकथनामधून व प्रसंगावमधून जातपंचायतचे विशिष्ट स्वरूप समोर आले आहे. ते खालील काही उदाहरणातून लक्षात येते.

१. मोहतराचा नवरा:— संतोष देवराम पवार यांनी धोरटी आत्मकथा मांडली या आत्मकथनातून पारधी समाजाच्या जिवनाची व्यथा मांडली व मोहतराचा नवरा या कथेतून पारधी समाजाची व्यथा आणि दुःख पुढे नेली.

झबझड्या हा व्यक्ती पारधी समाजातील सातार जिल्ह्यातील जातपंचायतीचा प्रमुख होता. जात पंचायतीसाठी पुर्ण जिल्ह्यातील लोक एकत्रजमत आणि या व्यक्तीच्या पालावर बैठक बसत. विशेष या दिवशी रविवार असायाचा करण या दिवशीच आढवडी बाजारही असायाचा या चार पाच दिवसाच्या जात पंचायती मध्ये या पंचांनी लोकांकडून दहा हजारापासून ते पन्नास हजारापर्यंत रक्कम हडप केली.

२. उचल्या :— लक्ष्मण गायकवाड पारधी समाजातील चोर, गुन्हेगार उचल्या या नावाने संबोधले जात असेत. या जातपंचायतीमध्ये गुन्हेगाराला समाजाचे हित लक्षात घेवून मृत्यु दंडाचीही शिक्षा दिली जात असे. जातपंचायतीमध्ये या उचल्या आत्मकथनातून लिंगप्पा या पात्राला त्यांच्या गुन्ह्या विषयी मारून टाकण्याची शिक्षा जातपंचायतीने ठोठावली. याही न्यायदानापेक्षा कौठे या गावातील जातपंचायतीने शंकऱ्या व तीच्या मुलीला दोन वर्ष वाळीत टाकण्याची शिक्षा व शंकऱ्याच्या मुलीच्या लघुशंकेने शंकऱ्यांच्या मिश्या भादरण्याची शिक्षा दिली. उचल्या या आत्मकथनातील जातपंचायत तीन दिवस चालत असे. एखादा गुन्हा सिद्ध झाल्यावर मुठ बांधली जात असे याला नकार दिला तर वाळीत टाकले जात असत.

३. उपरा :— लक्ष्मण माने

लक्ष्मण माने यांनी कैकाडी समाजाच्या रूढी परंपरा विषद करताना जातपंचायत कशी असते याचे विश्लेशन या आत्मकथनातून केले आहे. काळूबाईच्या जत्रेमध्ये जातपंचायत बसवली जात असे. या जातपंचायतीमध्ये शिक्षा म्हणून पुनष्पाची बायको धम्याकडे चार वर्ष गहान ठेवली. पुनष्पाने धम्याला चार वेळेस पैसे देवूनही धम्याने त्याची बायको त्याला परत करण्यास विरोध केला. त्यामुळे जातपंचायत बसवली व जातपंचायतीने असा निर्णय दिला की, दंड भरून पुनष्पाने आपली बायको परत घ्यावी. या विशयी स्त्रिमनाचा विचार कोठेही आलेला नाही.

४. कोल्हाट्याच पोर :- किशोर शांताबाई काळे

किशोर शांताबाई काळे कोल्हाटी समाजावर होत असलेला अन्याय मांडतांना येथील मुलांना नाजायज अवलाद या नावाखाली दडपून लोककलेच्या इज्जतीची काडीमोड कशी होते याचे उदाहरण या आत्मकथनातून दिले आहे. या आत्मकथनात जातपंचायत पाच दिवस म्हणजे सोनारी या गावची जत्रा असे पर्यंत चालत असे. या सोनारी गावच्या जातपंचायती मध्ये ये कोन्ही गुन्हा केला असेलतर त्याला पंचाकडून शिक्षा दिली जात असे. कोल्हाटीसमाजात जात पंचायत म्हणजे कोर्ट समजला जातो. येथेच गुन्हेगाराला शिक्षा व दंड ठोठावला जातो. जर शिक्षा भोगण्यास नकार दिला तर त्या व्यक्तीला समाजाच्या बाहेर वाळीत टाकले जात असे. या निर्णया नंतर सर्वपंच एकत्र जमून आलेल्या पैश्यातून संध्याकाळी दारू मटनाची मेजवानी करताना दिसत. या जातपंचायतीला पुण्याची भाषा न शिकवता केवळ पैश्याचीच भाषा शिकवली गेली. किशोरच्या मावशिने (कुसुम) महार जातीच्या व्यक्तीसोबत संसार केल्याने तीला वाळीत टाकले या जमाती मधील मुलींना महार, मांगासमोर नाचने, शय्या सजवने जमते पण संसार करायला का जमत नाही ? हा प्रश्न आपल्या समोर येतो.

५. पडझड :- अशोक पवार

अशोक पवार यांनी वडार समाजातील लोकांच्या जिवनाची कैफियत पडझड या कादंबरीतून मांडली या वडार समाजातील लोकांच्या वेदना मांडतांना जातपंचायत आपलेच वर्चस्व दाखवून अन्यायी न्याय पद्धत या लोकांच्या माथी टेकीते. जातपंचायतीने रूक्मी पात्राच्या संदर्भात शिक्षा ठोठावली व पंचासमोर तुकारामने जगात बाई व गडी या दोनच जाती आहेत. असा उल्लेख केला तसेच सिंधू सामाजीक कार्यकर्ती असल्याने तिच्यावर जातपंचायतीने बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय दिला व धिरू या व्यक्तीने तिला जातीमध्ये घेण्यासंबंधी एकेवीस हजार दंड द्यावा लागेल असा निर्णय दिला.

६. संग्राम या मासिकातून सत्यभामा या महिलेचा काडीमोड मांडतांना जातपंचायतीची गुलामी दाखवली आहे. याच सत्यभामाचे लहान पनीच लग्न लावले जाते व तीला काडीमोडीसाठी नांदायच्या आतच तिचा एक हजार रूपये व मंगळसूत्र हिसमाकवून तिची काडीमोड केली जाते.

७. उदगीर येथील भटक्या जमातीतील एका व्यापाऱ्याने सूनेला फारकत देण्यासाठी दोन वर्ष तीस दिवस पंचायत भरवून व पंचांना दारू व मटन आणि चार लाख रूपये खर्च करून सूनेला घटस्फोट दिला.

८. गिता शिवरकर हि महिला पंचांच्या निर्णयाने वेडी होवून मृत्यू पावली व तिच्या मोक्षासाठी मढी येथे जात पंचायत भरवली व तीचे मंगळसूत्र विसर्जित करण्यासाठी नवऱ्याची अनूमती व पैसे देवून मंगळसूत्र विसर्जित केले. या विचाराने मन सुन्न होते.

९. चाकन येथील शितल या मुलीने कुणाल जगना बाबतीत अंतरजातीय विवाह केल्याने जातपंचायतीच्या निर्णयानुसार मुलीला नवऱ्या वेगळे करण्यासाठी गुजरातला पाठवले पण या शिक्षाचे विरुद्ध शितलने एलगार पुकारलेला दिसतो.

१०. कमलबाई पवार ही पारधी समाजातील महिलेचे बापु या व्यक्तीशी अनैतिक

संबंध असल्यामुळे यरमाळा या गावच्या माळावर तीचे डोके दगडाने ठेचून तीला मारल्यागेले हा ही जाचक निर्णय जातपंचायतीनेच दिला होता.

११. रामकलीच्या सासऱ्याला दोन बायका होत्या पहिल्या बायकोला तिन मुले व दुसरीला पाच मुले होती. त्यामुळे शेतीसाठी सतत भांडणे होत असत. रामकलीचा पती हा पहिल्या बायकोचा होता तर दुसऱ्या बायकोचा जगन्नाथ होता. यांच्यात सतत भांडणे व्हायची. जगन्नाथचा मुलगा आजारी पडल्याने हा आजार केवळ रामकलीने त्याच्यावर जादू केल्यामुळेच झाला असा आरोप करून जगन्नाथने जातपंचायत बसवली व तीचे काही न ऐकता तिला मारहान केली व अंगावरील वस्त्रकाडून तीला मलमुत्र पाजवण्यात आले व तीला फासावर लटकवण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी हा ही निर्णय जातपंचायतीचाच होता.

निष्कर्ष :-

१. भटक्या विमुक्त जमाती एका ठिकाणी स्थायी नसल्यामुळे त्यांच्यावर आधुनिक विचारापेक्षा धर्माचाच पगडा मोठ्या प्रमाणत दिसून येतो.
२. जात पंचायतीत जमा झालेली आर्थिक रक्कम पंचाकडे न जमा करता ती समाज उपयोगी कार्य करण्यासाठी वापरली जावी. आर्थिक दंड न देता प्रश्न सोडवण्यासाठी मुळ कारण षोडण्याचा प्रयत्न करावा.
३. स्त्रियांना जातपंचायतीच्या गुलामीतून मुक्त करून तीला न्यायासाठी लढण्याची ताकद निर्माण करून देण्याची गरज आहे.
४. अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, अनैतिक शिकवण, अज्ञान इ. दुर करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. जेंडरिंग कास्ट :- उमा चक्रवर्ती
२. भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत खंड चार :- प्रा.रामनाथ चव्हाण
३. जाती आणि जमाती :- प्रा.रामनाथ चव्हाण
४. मोहतराचा नवरा :- संतोश पवार
५. उचल्या :- लक्ष्मण गायकवाड
६. उपरा :- लक्ष्मण माने
७. कोल्हाट्याच पोर :- किशोर शांताबाई काळे
८. पडझड :- अशोक पवार
९. संग्राम (मासिक):- १ एप्रिल २०११

अण्णाभाऊंची जानपद कविता

डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिठ्ठे

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नळदुर्ग.

साहित्यसम्राट ही उपाधी खऱ्या अर्थाने ज्यांना शोभते ते नाव म्हणजे अण्णाभाऊ साठे. मराठी साहित्याच्या इतिहासात अशी फारच कमी नावे सापडतील ज्यांना वाङ्मयाचे सर्वच प्रकार समर्थपणे हाताळता आले. त्यातील एक नाव अण्णाभाऊ अभ्यासकांनी यांना आपापल्या सोयीने वेगवेगळ्या गटात बसवले. कोणी शाहीर संबोधले, कोणी दलित लेखक तर कोणी मार्क्सवादी लेखक, तर काहींना ते ग्रामीण साहित्यिक वाटतात. असे वाटणेच हे अण्णाभाऊंचे अष्टपैलुत्व सिध्द करते. अण्णाभाऊंच्या लेखन कार्याचं आणखी एका दृष्टीने कौतुक करावं लागेल ते म्हणजे शहरी व ग्रामीण या दोन्ही पार्श्वभूमीवर समर्थपणे लेखन केले आहे. एका खेड्याचे अतिशय वास्तव चित्रण करतात. परंतु संपूर्ण साहित्याचा विचार करता ग्रामीण भागातील चित्रण त्यांच्या साहित्यातून मोठ्या प्रमाणात आलेले दिसून येते. त्यांची खरी नाळ खेड्याशी जोडलेली आहे. खेडे म्हणजे निर्सगाची शाळा या शाळेतच त्यांचा पहिला तप गेला. एवढ्या लहानपणी निर्सगातील सौंदर्याची जाण कशी आली याचे आश्चर्य वाटते. पण त्यांचे बालपण जाणून घेतल्यास हा गैरसमज दूर होतो. डोंगर, दऱ्या, नद्यांच्या काठानं, जंगलात फिरण्याचे विलक्षण वेड होते. एकटे फिरताना लोकगीताचे सूर साथीला होते. सूर पारंब्या खेळणे, गाईम्हर्शीची झुंज लावणे, म्हशीच्या पाठीवर बसून पाण्यात जाणे. वेगवेगळ्या पक्षोचे आवाज काढणे उदा. कबुतर, पोपट, साळुंखी, सुतार पक्षी. या पक्षांचे निरीक्षण करणे हे त्यांचे विशेष छंद होते. खेड्यातील जत्रा, कुस्त्या, तमाशा, पालख्या मिरवणूक, डोंबाऱ्याचे खेळ, जलसे, संगीत, पोवाडे याचा भरभरून आनंद घेतला आहे. गलोर गोफण, तीरकामठा यांच्या सहायाने पक्षांची शिकार ते करत असत. असे ज्यांचे बालपण गेले त्यांच्या साहित्यात खेड्याचे चित्रण येणार नाही हे कदापि शक्य नाही.

तत्कालीन बलुतेदार, आलुतेदार दलित वर्ग, छोटा शेतकरी, शेतमजूर यांची स्थिती फारसी चांगली नव्हती. कष्ट, दुःख, दारिद्र्य, भूक उपासमार यांनी जवळून पाहिले अनुभवले आणि याच कळवळ्यापोटी साहित्यातून मांडले शहरातील कामगार वर्गाचे जीवनही यापेक्षा वेगळे नव्हते. त्यांच्याही दुःखाला वाचा फोडली. अनेक गिरण्यामधून काम करणारे कामगार तुटपुंज्या पगारात दारिद्र्याचे जीवन जगत होते.

अण्णाभाऊंच्या कवितेचा विचार केला तर असे दिसेल ती विविध रंगाने नटलेली आहे. भूपाळी, पोवाडा, लावणी, देशभक्तीपर गीते, क्रांती गीते, जानपद गीते, याचा समावेश आहे. या ठिकाणी जानपद कवितांचा विचार विस्ताराने करणार आहोत. कृषिजीवन ज्या कवितेतून आले आहे ती ग्रामीण कविता किंवा जानपद कविता होय. 'शिवारी चला' या कवितेतून कुंदा, चिवट केणा समूळ नष्ट करण्याचे आवाहन करतात.

संदी लई नामी आलिया अवंदा
सावकार शाहीचा विखारी कुंदा
आरपार खुरपून पाडायचा रेंदा
दाखवाचा बळा उचल घे इळा

पोलादी पाजळून आपला रे शिवारी चला ।

शेतकऱ्याला खऱ्या अर्थाने लुटले ते म्हणजे सावकाराने गोरगरीबांच्या जमीनी लाटल्या
आणि आजही तेच चालू आहे. म्हणून अण्णाभाऊंनी त्याला कुंदयाची उपमा दिली आहे.
कुंदा सहजासहजी नष्ट होत नाही. शेतकऱ्याचं दारिद्र्य हटत नाही.

रातदिस राबून सालंना साल

किती पिढ्या आम्ही काढायचं हाल

अशा शब्दात दुःख व्यक्त करतात. शेतात अपार कष्ट करावे लागतात आणि
बहरलेली पीकं बघून मनही तितकच आनंदून जातं. काळी आईची सेवा फळाला येते अन्नध
ान्यानी कणगी भरतात.

दुनियेची दौलत सारी गडया दुनियेची दौलत सारी

बघ पिकलीय माझ्या शिवारी ॥

बसली हळद लाजून खाली

तूर शेंगानं आपल्या न्हाली

गहू खपलीचा लहरा मारी

भूईमूग रोवून बसला आरी ॥

अस्सल शेतकऱ्याच्या तोंडूनच असे भाव प्रकट होऊ शकतात. हे बांध
ावरून कलेले चित्रण नाही त्यात आपुलकी आहे, प्रेम आहे म्हणून 'साऱ्या धान्याचा
शाळू राजा' असे उद्गार बाहेर पडतात. श्रम करून माणिक मोती पिकवू ऐतखाऊंना हाकलून
देऊ जिवापरीस आमुची प्यारी धरणी कसेल त्याची सारी.

शेतकऱ्यानेही त्याचे दुःख मांडले पाहिजे असा आग्रह धरतात. शेतकऱ्याच्या दारिद्र्याला
दुःखाला निसर्ग जसा कारणीभूत आहे, तसेच ही व्यवस्थादेखील कारणीभूत आहे, व
शासनदेखील कारणीभूत आहे. या कवितेत ते म्हणतात.

तू मराठमोळा शेतकरी घोंगडी शिरी

जुनी ती काठी जुनी लंगोटी बदल ही दुनिया सारी

शेतकऱ्याने आधुनिकतेची कास धरली पाहिजे. शेतकऱ्याच्या परिस्थितीचे इतके अचूक
वर्णन चूकूनच कोणी केले असेल.

ही तुझीच धरणीमाता तू या जगताचा दाता ।

परी होऊन तू भिकारी झुरशी अंतरी ॥

'डोंगरी शेत माझ ग' ही त्यांची एक प्रसिद्ध कविता.

आलं आलं वरीस जमीन नांगरून
उभं पीक नाचे सोन्यानं फुलवून
पर एक मेला सावकार कोल्हा
हिसकून घेतो बाई, सोन्याचा गोळा
उपाशी राहून ग, आम्ही मरावं किती?
म्हागाइनं बाई घातला हैदोस
गळा आवळी बाई, बेकारी फास
कुनाचे देऊ आन् कुनाचं ठेवू
अशीच वर्सावर वर्स जातील किती?

खेडयातील कुणबी लोकांना जे की अडाणी आहेत त्यांना धूर्त सावकार लुबाडतो याचे चित्रण येथे करतात. सावकाराला कोल्हयाची उपमा दिली आहे. शेतकऱ्याने अनेकाकडून कर्ज घेतले आहे. उसनेपासने केले आहे. कुनाचे द्यायचे अन् कुनाचे ठेवायचे हा प्रश्न आहे. महागाई तर आवासून खडी आहे. वर्षोनवर्ष असेच चालू आहे. हे दिवस कधी बदलणार? सुखाचे दिवस कधी येतील ही आस धरूनच शेतकरी जीवन जगतो आहे.

अण्णाभाऊंच्याकवितेत पिकाच्या लावणी पासून ते मळणीपर्यंतचे अनेक संदर्भ येतात. पिकांच्या वाढीच्या अवस्था या सगळ्यावरून असे दिसून येते की अण्णाभाऊंचा शेतीशी किती घनिष्ठ संबंध होता. त्यांच्या इतरही कविता मधून असे संदर्भ ग्रामीण अवजारे यांचा उल्लेख आढळतो 'कंवर बांधून ऊठ घाव झेलाया' या क्रांती गीतात खुरप्याचा उल्लेख आहे.

अण्णाभाऊंच्या समग्र कवितेला कारूण्याची किनार आहे. कारण शेतकरी शेतमजूर कामगार यांची ही जीवन गाथा आहे. परंतु यांचा खरा पिंड शाहिराचा आणि शाहीर म्हटलं की कवण, पोवाडा आणि लावणी आणि वीर व शृंगार रसाची उधळण. माझी मैना गावावर राहिली, मुंबईची लावणी ऐकली नाही. असा मराठी माणूस विरळाच १९३० नंतर ग्रामीण कवितेला सुरूवात झाली. सुगी व ठोकळांची कविता याच काळात आली संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. महाराष्ट्र भूमीविषयी असलेले त्यांचे प्रेम प्रत्येक रचनेतून दिसून येते.

मराठीतील समीक्षक आणि त्यांचे योगदान

प्रा.डॉ.मीनाक्षी देव (निमकर)

मराठी विभाग प्रमुख

डॉ.सौ.इं.भा.पाठक महिला महाविलय, औरंगाबाद

प्रास्ताविक -

साहित्य समीक्षा लेखन हा वैचारिक लेखनाचा एक सक्षम प्रकार आहे.

साहित्याचे स्वरूप, साहित्याची प्रकृती, त्यातील गुण दोष आणि साहित्यकृतीचे मूल्य यावर केलेले भाष्य, स्पष्टीकरण म्हणजे साहित्य समीक्षा. 'समीक्षा' हा इंग्रजीतील 'Criticism' या शब्दासाठी मराठीत वापरला जातो. संकुचित अर्थ सूचित होत असल्याने हा शब्द मागे पडून 'समीक्षा' हा शब्द प्रचलित झाला. समीक्षेत साहित्यकृतीचे विश्लेषण आणि मूल्यमापन अपेक्षित आहे. समीक्षेचे ते महत्वाचे कार्यही असते. समीक्षेच्या सम्यक ईक्षणातून म्हणजेच साहित्याच्या सर्वकष, सर्वांगाने केलेल्या परीक्षणातून समीक्षक लेखकाने निर्माण केलेल्या कलाकृतीचे सौंदर्य तिच्या अंगोपांगासह रसिकांना उलगडून दाखविण्याचे कार्य करतो. त्यामुळेच साहित्य आणि समीक्षा यांचे संबंध परस्परावलंबी, परस्पराश्रयी व परस्पर पोषक आहेत असे म्हटले जाते. साहित्य हे समीक्षेला खादय पुरवते आणि समीक्षा ही साहित्याला पथदर्शक ठरते.

मानवी जीवन हा जसा साहित्याचा वर्ण्य विषय तसा साहित्यविश्व हा साहित्य समीक्षेचा वर्ण्य विषय असतो. साहित्य समीक्षा साहित्य कृतीतील आशय आणि अभिव्यक्तीचे कलास्वरूप स्पष्ट करते. मराठीतील समीक्षा विचार हा इतर भारतीय भाषांच्या तुलनेत बराच समृद्ध आहे. मराठी साहित्याच्या जन्मापासून त्यावरची समीक्षा ही होत आलेली आहे. साहित्याचा आस्वाद, विश्लेषण आणि मूल्यमापन ही समीक्षेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. मराठीत साहित्यकृतीची समीक्षा करण्याच्या निमित्ताने अनेक पातळ्यांवर वैचारिक देवाण-घेवाण होत आहे. मराठी अभिरूची घडविण्यात आणि साहित्य समृद्ध करण्यात समीक्षेचा मोठा वाटा आहे. साहित्याच्या अभिवृद्धीमध्ये समीक्षा लेखनाचा सहभाग अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. वाचकांची अभिरूची संपन्न करण्यात समीक्षकांचा मोलाचा वाटा असतो.

मराठी साहित्य लेखनातील परिस्थितीचा परिवर्तनाचा, विचारांच्या विकासाचा, वाडमयाच्या अभिवृद्धीचा आणि या सर्वांच्या एकमेकांवरील परिणामांचा विचार करताना समीक्षा लेखनाची दखल घेणे अपरिहार्य असते. तेव्हा समीक्षकां पर्यंत पोहचवतात.

साहित्य समीक्षेची परंपरा:

मराठी साहित्याला एक दीर्घ अशी परंपरा आहे. तशीच साहित्य व्यवहाराची चर्चा करणारी साहित्य शास्त्राचीही परंपरा आपल्याकडे आहे. साहित्याची निर्मितीची प्रक्रिया, साहित्याची प्रयोजने, साहित्याची लक्षणे या विचारावर पूर्वीची समीक्षा केंद्रित झालेली दिसते. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात संस्कृतचा प्रभाव मराठी समीक्षा विचारावर असल्याचे दिसून येते.

श्री. कृ.कोल्हटकर, न.चिं.केळकर, हरिभाऊ आपटे, वा.म.जोशी, रा.श्री.जोग, डॉ.मा.गो.देशमुख, डॉ.श्रीधर व्यंकटेश केतकर, गं.त्र्यं.देशपांडे, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, यज्ञेश्वर शास्त्रीकस्तुरे अशा सुरुवातीच्या काळातील समीक्षकांनी संस्कृत साहित्यविचारांचे धर्तीवर समीक्षा लेखन केलेले दिसून येते. १९५० नंतरच्या मराठी समीक्षा व्यवहारावर पाश्चात्य संकल्पनांचा पगडा असल्याचे दिसून येते. त्यात वा.ल.कुलकर्णी, गंगाधर गाडगीळ, माधव आचवल, गंगाधर पाटील, म.सु.पाटील, शरदचंद्र मुक्तिबोध, कुसुमावती देशपांडे, दि.के.बेडेकर, नरहर कुरुंदकर, व.दि.कुलकर्णी, म.द.हातकणंगलेकर या समीक्षकांची नावे या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहेत. साहित्याच्या बदलत्या स्वरूपाबरोबरच समीक्षेच्या कल्पना आणि दृष्टीतही बदल झालेला दिसून येतो. पाश्चात्य समीक्षेतील विचार प्रवाह आपल्या समीक्षेत आल्यामुळे आपल्या जुन्या समीक्षा पद्धतीने कात टाकून बरेचसे नवे रूप धारण केलेले आहे. त्यामुळे समीक्षेत ही एक प्रकारचा जिवंतपणा आला. १९६०-७० च्या काळात महाराष्ट्रात राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्थित्यंतरे झाली असून नवा सुशिक्षित लेखकवर्ग तळागळातून पुढे आला. आजवर दुर्लक्षित, उपेक्षित असलेल्या समाजात एक नवे मानसिक परिवर्तन घडून आले आणि आतापर्यंत मर्यादित पांढरपेशा समाजापुरते लिहिल्या जाणाऱ्या साहित्याची क्षितीजे अनुभवाच्या दृष्टीने विस्तारत गेली. त्यातून ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी, मुस्लिम असे साहित्याचे नवे प्रवाह खळाळून वाहू लागले. या साहित्य प्रकार या विचारांच्या अंगानेही समीक्षा लेखन या काळात मौलिक ठरले.

या काळात सौंदर्य मीमांसा, कलास्वरूप मीमांसा, प्रतिभा चिकित्सा यांच्या पेक्षा लेखकांच्या भूमिकेतून साहित्य समीक्षेला महत्व आले. तसेच साहित्यकृतीचे मूल्यमापन कोणत्याही एका दृष्टिकोनातून एका पदतीतून पूर्ण न करता साहित्याच्या मूल्यमापनाच्या विविध पद्धतीतून करण्यात येऊ लागले. त्यात आस्वादात्मक, चरित्रात्मक, ऐतिहासिक, समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, आदिबंधात्मक मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी, रूपनिष्ठ, भाषा, वैज्ञानिक, शैली शास्त्रीय, संरचनावादी, स्त्रीवादी, उपयोजनात्मक, वास्तववाद, अस्तित्ववाद, जीवनवाद अशा वेगवेगळ्या समीक्षा पद्धती व वाद साहित्याच्या मूल्यमापनात उपयोगात आणल्या जाऊ लागल्या. त्यातून साहित्य समीक्षेत नव्या नव्या विचारसरणीची भर पडत गेली. त्यातून आजची समीक्ष ही अधिष्ठाक डोळस बनत गेल्याचे दिसून येते.

१९८० नंतरचे समीक्षा लेखन:

१९८० नंतरच्या मराठी समीक्षेचा विचार करताना विसाव्या शतकाच्या अखेरचा कालखंड आणि एकाविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा कालखंड या कालखंडातील म्हणजे तब्बल ४० वर्षांच्या कालखंडातील समीक्षा लेखनाचा परामर्श घ्यावा लागतो. या काळातील विविध साहित्यप्रवाह, त्याची मीमांसा करणारे प्रभावी जाणकार समीक्षक, साहित्य मूल्यमापनाच्या विविध पद्धती यांचा विचार महत्वाचा ठरतो. १९८० नंतर राठी साहित्य समीक्षा सर्वांग परिपूर्ण आणि आस्थेने करून मराठी वाडमय सकस व समृद्ध करण्यात या काळाती समीक्षकांचा मोलाचा वाटा आहे. या काळात विविध साहित्य प्रवाहांच्या अनुषंगाने समीक्ष लेखन झालेले दिसून येते. त्यात प्रामुख्याने आहे. या काळात विविध साहित्य प्रवाहांच्या अनुषंगाने समीक्षा लेखन

झालेले दिसून येते. त्यात प्रामुख्याने-

१. दलित साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
२. ग्रामीण साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
३. आदिवासी साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
४. मुस्लिम साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
५. स्त्रीवादी साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
६. लोकसाहित्यावरील समीक्षा लेखन.
७. मध्ययुगीन व आधुनिक साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
८. भाषाविज्ञान व व्याकरण साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
९. विविध वाडमय प्रकारांवरील समीक्षा लेखन.
१०. विविध लेखक व साहित्यावरील समीक्षा लेखन.
११. आधुनिक प्रसार माध्यमांद्वारे होणारी समीक्षा लेखन.

अशा विविध अनुषंगाने मराठीत समीक्षा लेखन झालेले दिसून येते.

१. दलित साहित्यावरील समीक्षा लेखन:

१९६० नंतर दलितांची कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथने, नाटक यांच्या रूपाने नव्या पिढीच्या साहित्याचा उदय झाला. या साहित्याच्या निर्मिती मागील प्रेरणा, या साहित्याची बलस्थाने, या साहित्याचा आशय व अभिव्यक्ती, सामाजिक बांधिलकी अशा अनेक अंगांनी विचार मराठी समीक्षेत होऊ लागला. 'दलित साहित्याची प्रकाशयात्रा, (१९८०) डॉ. भालचंद्र फडके साहित्य: एका अभ्यास (१९८१) बाळकृष्ण कवठेकर, हाक आणि आक्रोश (१९८४) म.सु.पाटील, दलित साहित्य: सिध्दांत आणि स्वरूप (१९८८) यशवंत मनोहर या अभ्यासकांनी दलित साहित्याच्या समीक्षेच्या अंगाने सखोल विचार केलेला दिसतो.' डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे नांव साक्षेपी संपादक आणि दलित साहित्याच्या डोळस समीक्षक म्हणून सुपरिचित आहे. त्यांनी दलित साहित्याचे प्रयोजन स्वरूप आणि फलश्रुती या विषयी सैद्धान्तिक मांडणी करून दलित साहित्याची अर्थपूर्ण समीक्षा केली आहे. तसेच केशव मेश्राम, मोतीराम कटारे, डॉ. वासुदेव मुलाटे (दलितांची आत्मकथने: संकल्पना व स्वरूप), प्रा. डॉ. ऋषीकेश कांबळे (अस्तित्व आणि अस्मिता, कालवाह), डॉ. सुरेश पैठणकर (दलित स्वकथनाचे अंतरंग) या समीक्षकांची नावे उल्लेखनीय म्हणून सांगता येतील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा एक भक्कम वैचारिक वारसा घेऊन त्यांच्या अधिष्ठानावर दलित साहित्य उभे आहे. त्यामुळे 'आंबेडकरवादी' साहित्य समीक्षा पद्धतीच्या अनुषंगाने या साहित्य प्रवाहाचा अभ्यास समीक्षकांनी केलेला दिसून येतो.

२. ग्रामीण साहित्यावरील समीक्षा लेखन:

नवीन वाडमयीन प्रवाहाच्या निर्मितीबरोबरच त्या प्रवाहाची सर्वांगीण, समतोल समीक्षा करणारे लेखन त्या प्रवाहाला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यास मदत करते. त्या लेखनाला प्रतिष्ठा मिळवून देते. या प्रवाहाची

बलस्थाने आणि वेगळेपणाही अशा समीक्षा लेखनामुळे सर्वसामान्य रसिकांच्या सहज लक्षात येतात. त्यामून रसिक वाचकही त्या साहित्याकडे निकोष दृष्टीने पाहू शकतात. या दृष्टीने ग्रामण साहित्य प्रवाहाची दखल घेणाऱ्या समीक्षा ग्रंथांनी ग्रामीण साहित्याची समीक्षा केली आहे. त्यातील उल्लेखनिय नावे म्हणजे प्रा.आनंद यादव, डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले, द.ता.भोसले, रा.रं.बोराडे, प्रा.चंद्रकुमार नलगे, प्रा.वासुदेव मुलाटे, भास्कर चंदनशीव, प्रा.डॉ.रामचंद्र काळुंखे, या समीक्षकांनी ग्रामीण साहित्याची विविधांगानी समीक्षा केली आहे. मार्क्स-फुले-शाहू-आंबेडकरांच्या विचारांशी नाते सांगणाऱ्या समीक्षा पद्धतीतून ग्रामीण साहित्याची डोळस जाण या समीक्षा लेखनातून स्पष्ट होते.

३. आदिवासी साहित्यावरील समीक्षा लेखन:

१९८० नंतर आदिवासी लेखक कवींनी परिवर्तनवादी साहित्याची निर्मिती केली. डोंगरदऱ्यातून वावरणाऱ्या आणि प्रस्थापित समाजापासून दूर असलेला हा लेखक वर्ग आहे. कथा, कविता आत्मकथन या प्रमुख साहित्य प्रकारात वाहरु सोनवणे, विनायक तुमराम, भुजंग मेश्राम, उषाकिरण आत्राम, कुसुम आत्राम, कुसुम आत्राम, नजुबाई गावित या साहित्यिकांनी लेखन केले. आदिवासी लेखन प्रकाराची प्रेरणा, भूमिका, स्वरूप आणि वैशिष्ट्य या विषयी श्री.गोविंद साहित्यिकांनी लेखन केले. आदिवासी लेखन प्रकाराची प्रेरणा, भूमिका, स्वरूप आणि वैशिष्ट्य या विषयी श्री.गोविंद गारे, वाहरु सोनवणे, डॉ.ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, विनायक तुमराम, माहेश्वरी गावीत, डॉ.प्रमोद मुनघाटे यांनी आदिवासी साहित्याची मराठी वाचकांना ओळख करून दिली आहे.

४. मुस्लीम साहित्यावरील समीक्षा लेखन:

मराठी साहित्यात मुस्लीम साहित्य प्रवाह हा एका महत्वाचा आहे. आपल्या समाजाच्या व्यथा, वेदना, प्रश्न आपणच मांडल्या पाहिजेत या जाणिवेने मुस्लीम मराठी लेखक लेखन करू लागले. कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथन या साहित्य प्रकारातून मुस्लिम मानसिकतेचे चित्रण साहित्यातून येऊ लागले त्याची समीक्षा प्रा.शमशुद्दीन तांबोळी, यु.म.पठाण, प्रा.फ.म.शहाजिंदे, महेबुब सय्यद, राजशेखर राजेदिवान, बेन्नुर फक्रुद्दीन, शेख इकबाल मित्रे इत्यादी समीक्षकांनी मराठी वाचकांना या साहित्याची ओळख करून दिली आहे.

५. स्त्रीवादी साहित्यावरील समीक्षा लेखन:

स्त्रीवादाच्या भूमिकेशी सुसंगती राखून वाडमयाचे मूल्यामापन करणाऱ्या विचार प्रवाहांना 'स्त्रीवादी समीक्षा' असे म्हटले जाते. ही समीक्षा जगभर सुरू असलेल्या स्त्रीमुक्ती आंदोलनाचा एक भाग आहे. स्त्री-पुरुष विषमतेमुळे स्त्रीयांचे होणारे शोषण या विचारांवर ही समीक्षा भर देते. मंगला वरखेडे, अश्विनी धोंगडे, मंगला आठलेकर, विद्या देवधर, गीता साने, तारा परांजपे, स्वाती कर्वे, अंजली मुळे, विद्युलता भागवत, मंदा खांडगे, प्रमिला भिरूड, शोभा नाईक, सुमती लांडे या समीक्षकांनी स्त्रीवादी साहित्याच्या अनुषंगाने समीक्षा लेखन केले आहे.

'मिळून साज्या जणी', 'बायजा' या नितकालिकाचेही कार्य स्त्रीवादी साहित्य समीक्षे संदर्भात उल्लेखनीय आहे.

६. लोकसाहित्यावरील समीक्षा लेखन:

लोकसाहित्याच्या विचाराच्या अंगाने दुर्गा भागवत, इंदिरा संत, सरोजनी बाबर या लक्षवेधी समीक्षकांबरोबर डॉ.र.चि.ढेरे, डॉ.तारा भवाळकर, रामचंद्र देखणे, डॉ.प्रभाकर मांडे, डॉ.गंगाधर मोरजे, अशोक परांजपे, डॉ.शरद व्यवहारे, डॉ.सुदाम जाधव, डॉ.अरूण ढेरे यांनी लोकसाहित्याची मूलगामी मीमांसा केली आहे.

७. मध्ययुगीन व आधुनिक साहित्यावरील समीक्षा लेखन:

१९८० नंतर च्या समीक्षा लेखनात मध्ययुगीन मराठी लेखन प्रवाहांची नोंद घेणारे ग्रंथही आढळतात. महानुभाव साहित्य, संत साहित्य, पंडिती साहित्य, शाहिरी वाडमय या मध्ययुगीन साहित्या विषयी ना.गो.नांदापूरकर, यु.म.पठाण, सुहासिनी इल्लेकर, डॉ.सुधाकर चांदजकर, भुजंग वाडीकर, प्र.ना.जोशी, डॉ.बापूजी संकपाळ, डॉ.विद्यासागर पाटंगणकर, प्र.न.जोशी, डॉ.जीवन पिंपळवाडकर यांनी वाडमयाभिरूचीने समीक्षणात्मक लेखन केलेले दिसून येते.

आधुनिक मराठी साहित्याची अ.ना.देशपांडे, रा.गं.जाधव, दादा गोरे, द.भि.कुलकर्णी, वसंत बिरादार, केशव तुपे, डॉ.भारत हंडीबाग, डॉ.सदाशिव सरकटे यांचे समीक्षा लेखन मौलिक आहे.

८. भाषाविज्ञान व्याकरण विषयावरील समीक्षा लेखन:

भाषा विज्ञानात शैलीशास्त्रीय, संरचनावादी, भाषाशास्त्राच्या संकल्पना विषयी कृ.पा.कुलकर्णी, श्री.ना.गजेंद्र गडकर, ना.गो.कालेलकर यांच्या प्रमाणेच द.दि.पुंडे, कल्याण काळे, अंजली सोमण, रमेश धोंगडे, दिलीप धोंगडे, अशोक केळकर, मो.रा. बाळिंबे, मृणालिनी शहा, भालचंद्र फडके, केशव तुपे, लीला गोविलकर, सुरेंद्र ग्रामोपाध्ये, नरेंद्र मारवाडे यांचे समीक्षण वेगवेगळ्या अंगाने वाटचाल करतांना दिसून येते.

९. विविध वाडमय प्रकारांवरील समीक्षा लेखन:

साहित्यातील कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, ललित गद्य चरित्र, आत्मचरित्र इत्यादी प्रकारांची वर्गवारी समीक्षामुळे होते. समीक्षा त्यातील प्रत्येक प्रकारची काही निश्चित तत्वे ठरवते व त्या आधारे वर्गीकरा केल्यामुळे कलाकृतीचा आस्वाद व आकलन करण्यास सोपे जाते. या संदर्भात गंगाधर गाडगीळ, वा.पु.गिंडे, हरिश्चंद्र थोरात इत्यादी समीक्षकांची नावे उल्लेखनीय आहेत. वि.भा.देशपांडे, माधव मनोहर, ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, गो.म.कुलकर्णी, डॉ.लता मोहरीर या समीक्षकांचे नाट्य विषयक समीक्षा लेखन महत्वाचे आहे.

१०. विविध लेखक व साहित्यकृती वरील समीक्षा लेखन:

साहित्यकृतीचे सर्वांगीण दर्शन समीक्षेच्या माध्यमातून घडविले जाते. समीक्षाही लेखक साहित्य कृती व वाचक यातील दुवा असते. वाचकाला कलाकृतीचा आस्वाद घेता यावा व दृष्टिकोनातून समीक्षा त्या साहित्यकृतीचे विविध पैलू वाचकांना उलगडून दाखविते. या दृष्टिने डॉ.सदानंद मोरे, नरहर कुरूंदकर, रविंद्र ठाकुर, वसंत पाटणकर, जयंत वष्ट, प्रा.गंगाधर पाटील इत्यादी प्रमुख समीक्षकांबरोबरच मराठीतील प्रमुख साहित्यिक व त्यांच्या साहित्यकृतीवर मौलिक लेखन बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात होतांना दिसून येते .

११. आधुनिक प्रसार माध्यमाद्वारे होणारे समीक्षा लेखन:

वृत्तपत्रे, नियतकालिके आकाशवाणी, दूरदर्शन या प्रसार माध्यमांनीही मराठी समीक्षा लेखन लोकप्रिय व वाचकप्रिय करण्यात मोलाचा हातभार लावला आहे. दूरदर्शनवरील बुकशेल्फ किंवा तत्सम साहित्यविषयक कार्यक्रमातून, वर्तमानपत्रातील रविवारच्या पुरवण्यातील ग्रंथ समीक्षण, अनुष्ठुभ, आलोचना, युगवाणी, श्रीवाणी, कवितारती प्रतिष्ठान, ललित, अंतर्नाद पंचधारा, शब्दरूची इ. निखळ वाडमयीन समीक्षेला वाहिलेल्या नियतकालिकांचे समीक्षेच्या बाबतीत कार्य मोलाचे आहे.

संगणकावरील ब्लॉग, फेसबुक, संकेतस्थळे यावरचे समीक्षा लेखन ही मौलिक ठरत आहे. अशाप्रकारे १९८० नंतरचे मराठी समीक्षा लेखन विस्तारलेले व गुणवत्तेच्या दृष्टिनेही उल्लेखनीय आहे, हे निर्विवाद .

समारोप:

साहित्याची समीक्षा म्हणजे साहित्याचा आस्वाद व अभ्यास होय. साहित्याचा साहित्य म्हणून आस्वाद घेणे, आकलन करणे व मूल्यमापन करणे हे समीक्षेचे क्षेत्र आहे. साहित्य समीक्षा ही एक स्वरूपाची नसते. निरनिराळ्या प्रकारच्या परस्पर संबंध क्रियांचे एकत्रीकरण त्यात असते. समीक्षा लेखन कलादृष्ट्या आणि कालदृष्ट्या साहित्यात घडणाऱ्या घडामोडींशी संबंधित असते. त्यामुळे तिचे क्षेत्र सतत विस्तारत जाते.

साहित्य समीक्षेच्या अभ्यासातून नवीन संकल्पना आणि सिद्धान्त निर्माण होत जातात. त्यातून साहित्य समृद्ध होते.

लेखक साहित्यकृती निर्माण करतो आणि समीक्षक तिचे मर्म स्पष्ट मूल्यमापन करतो. त्यामुळे दोघेही परस्पर सहायक ठरतात. चांगली समीक्षा लेखकाला एक प्रकारचे आत्मभान देते.

सध्याच्या धावपळीच्या व व्यस्त जीवनशैलीत वाचकाला असणारा मर्यादित वेळ यामुळे नेमके काय वाचावे याची मर्मज्ञदृष्टी समीक्षक वाचकांना देतो. त्यातून वाचकांसोबर अभिरूचीसंपन्न व कसदार लेखन येते. त्यामुळे समीक्षा लेखन म्हणजे ललितकृतीच्या अंतरंगाचे विनम्र वृत्तीने घेतलेला शोध असतो. वाडमय व्यवहाराचे वातावरण स्वच्छ निरोगी ठेवण्यास त्यामुळे मदत होते. समीक्षेमुळे वाडमयीन दृष्टिकोनाची निर्मिती होते. साहित्यविषयक जाणीवा सुस्पष्ट करणे ही समीक्षेची फलश्रुती असते.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. समीक्षा पद्धती: सिद्धांत आणि उपयोजन- संपा.डॉ.रविंद्र ठाकुर, डॉ.नंदकुमार मोरे
२. साहित्य समीक्षा स्वरूप आणि पद्धती- डॉ.निशिगंधा व्यवहारे
३. आजचे मराठी साहित्य : संपा.डॉ.सावदेकर
४. साहित्य आस्वाद, अध्यापन आणि समीक्षा-संपा.डॉ.सतीश बडवे

रा.रं.बोराडे यांचा संयत दुष्काळी हुंकार : चारापाणी

प्रा.शिवाजी सिरसाठ

(सहयोगी प्राध्यापक) मराठी विभाग

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :-

रा.रं.बोराडे हे ग्रामीण कथाकार तसेच ग्रामीण साहित्याचे एक आधारस्तंभ होत. त्यांच्या सर्वच लेखनाचे नाते हे गावाशी, गावाच्या व आसपासच्या मातीशी जोडलेले असल्याने त्यांच्या साहित्याचा ग्रामीण माणसे व त्याभोवतीचा असणारा परिसर केंद्रबिंदू ठरतो त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्याचा विषय माणसांना भेडसावणारी समस्या हाच असतो. बोराडे यांनी 1971 मध्ये वास्तव जीवनाचा कलात्मक आविष्कार घडविणारी पाचोळा कादंबरी लिहून कादंबरीकार म्हणून नावलौकिक मिळविला. आतापर्यंत त्यांच्या सावट, आमदार सौभाग्यवती, चारापाणी, रहाटपाळणा इ. कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. चारापाणीतून त्यांनी नविन प्रयोगही केले त्यामुळे चारापाणी शैलीच्या आणि प्रायोगिक दृष्टीने मराठी ग्रामीण साहित्यात आगळी-वेगळी कादंबरी ठरते. बोराडे यांची होरपळ ही दिर्घकथा 1986 च्या 'विशाखा' दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाली. या दिर्घकथेचा विकास म्हणजेच 'चारापाणी' कादंबरी होय. ग्रामीण जीवनामध्ये शेतीचा पाण्याशी व जनावरांचा चारापाण्याशी अत्यंत जवळचा संबंध असतो. यापेक्षाही अधून-मधून पडणाऱ्या दुष्काळाचे ग्रामीण जीवनावर अनेक विविध परिणाम होतात. यामध्ये प्रामुख्याने सामान्य शेतकरी अधिक भरडल्या जातो. हा ज्वलंत प्रश्न बोराडे यांनी 'चारापाणी' या कादंबरीतून बोराडे शेतकरी हा 'शेतकरी' म्हणून जगला पाहिजे, हा आतापर्यंत ग्रामीण साहित्यामध्ये शोध न घेतलेल्या प्रश्नांची मांडणी करतात. याशिवाय अलिकडच्या काळात निसर्ग चक्र अधिक वेगाने फिरत असल्यामुळे, दुष्काळी परिस्थितीत या शेतकऱ्यांना आपल्या स्वतंत्र पायावर पुढील 2-3 वर्षे उभे राहता येत नाही.

बोराडे यांच्या लेखणीने वाङ्मयाचे विविध रूपबंध हाताळताना मराठवाडा साहित्याच्या नकाशावर आणला. त्यांच्या लेखणीने साहित्याच्या विविध वाङ्मय प्रकारात लीलया संचार केला असून, त्यांनी तो यशस्वीपणे पेलला आहे. बोराडे यांच्या रूपातून एक सशक्त कादंबरीकार म्हणून ते पुढे आलेले आहे. कादंबरीच्या रचना तंत्रामध्ये फार मोठे सौंदर्य आणि आशयाच्या स्पष्टीकरणाचा नेमकेपणा साठवलेला असतो. वर्णन शैलीने आशयाला गती देण्याची एक सर्वमान्य पद्धत साहित्यकलेत आहे. वर्णन चित्रणात आशय पुढे ढकलण्याचे सामर्थ्य असते. तशी वर्णनाची कुठलीच पद्धत न वापरण्याचा एक प्रयोग बोराडे यांनी 'चारापाणी' तून केला आहे.

'चारापाणी' तून कौटुंबिक ताणतणाव, गावपातळीवरील आणि प्रशासकीय पातळीवरील आणि शासकीय पातळीवरील संघर्षरूपाची या मूळ प्रश्नांच्या अनुषंगाने निर्मिती करणाऱ्या या कादंबरीचा रचनात्मकदृष्ट्या विचार करता, तिची मांडणी तशी निर्दोष वाटते. येथील दुष्काळी परिस्थिती, तिने निर्माण केलेले विविध पातळीवरील प्रश्न, शेतीवर राबणाऱ्या बैलांच्या चारापाण्याचा प्रश्न आणि या सर्व बाबींवर उपाय शोधण्यासाठी सुखदेव ज्या शासकीय, निमशासकीय पातळीवरील घटकांची भेट घेतो, त्या घटनांचा क्रम गटविकास अधिकारी, तहसिलदार, कारखान्याचे चेअरमन, त्यांच्या भेटीसाठी वार्तालाप इ. घटनाप्रसंगातून घडणारे भ्रष्टाचाराचे वास्तव दर्शन यातून कथानकाला रचनाघाट प्राप्त होत जातो. या

संदर्भात 'चारापणी' च्या कथानकाचा विचार करावा लागतो.

औरंगाबाद सारख्या ठिकाणी सुखदेव शिक्षण घेत असतो. एम.ए.ची परीक्षा संपून गावाकडे येताना वाटेत दुष्काळामुळे स्वतःच्या बायकोसह बैलांच्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी गाव सोडून निघालेला दत्तू बैलागडीतून समोरून येताना दिसतो. गाडीत त्याचा ओंगळ संसार भरलेला असतो. बैल देखील खपाटीला गेलेले. गावात माणसांना पाणी नाही व जनावरांना चारा नाही सुखदेवला खुप विचारायचे होते पण, तेवढ्यात दत्तू गाडी हाकू लागतो आणि सुखदेवच्या डोळ्यासमोर घरच्या परिस्थितीचे चित्र उभे राहते. तो जसजसा गावाकडे येतो तसतशी दुष्काळाची भयानकता त्याच्या लक्षात येऊ लागते. घरी आल्यानंतर सुखदेवची आई मोलाच्या वस्तूप्रमाणे सुखदेवास पाणी देते, आंघोळ करताना बाजेवर बसून आंघोळ करण्यास सांगते. बाजेखाली टोपली धरून साचलेल्या पाण्यात धुणे, भांडी राहीबाईला करता येते.

सुखदेव शहरात राहत असल्यामुळे दुष्काळाची तीव्रता आणि त्याने केलेला कहर त्यांच्या आता चांगलाच लक्षात आलेला असतो. गोठ्यात फक्त दोन बैल ठेवून बाकीची गुरे विकून टाकलेली असतात. गुरांच्या चाऱ्याचा प्रश्न उग्ररूप धारण करतो. इतर शेतकऱ्यांपेक्षा आबाराव शेळके सधन शेतकरी असल्यामुळे त्यांच्याकडे अधिक कडबा असतो.

चारापाण्याच्या प्रश्नाला कंटाळून बाळबा शेलार आपल्या बैलांच्या गळ्यात त्यांचे दाखले बांधून बैलांना सोडून देणार असतो. इतर शेतकरी शेलारची खुप समजूत घालतात. शेवटी आबाराव शेळके त्यांचे दाखले परत करून बैल आपल्या मळ्यात घेऊन जातो. एका अर्थाने चारापाण्याच्या मोबदल्यात तो बैल ठेवून घेतो. हे बैल त्याच्या बैलांबरोबर कामही करतील आणि सांभाळलेही जातील, असे तो सर्वासमोर सांगतो. गावातील लहान शेतकऱ्यांचे शोषण करणारा आबाराव शेळके एवढा परोपकारी का बनला, याचे कोडे गावकऱ्यांना पडले.

परंतू चारापाण्याच्या प्रश्नाने भयंकर रूप धारण केल्यामुळे, गावातील लोकांना आपले बैल आबारावकडे सुपुर्द केल्याशिवाय इलाज नसतो. यामुळे सारेच शेतकरी आपले बैल आबारावकडे नेऊन सोडतात. हे सुखदेवला आवडत नाही, त्याचा संताप अनावर होतो. त्याला वाटते, आबारावाने बैल ठेवून घेण्यापेक्षा आपल्या जवळील कडबा (चारा) शेतकऱ्यांना उधार द्यावा. परंतू आबाराव या गोष्टीस नकार देतो. या बाबतीत आबाराव शेळके व सुखदेव यांच्यामध्ये खडाजंगी होते. तर दुसरीकडे गावातील शेतकरी सुखदेव आबारावशी यावरून भांडल्यामुळे नाराज होतात. कारण यासंदर्भात शेतकऱ्यांची काहीच तक्रार नसते. सुखदेवचे वडीलही त्याला बोल लावतात. या ठिकाणी सुखदेव व त्याच्या वडिलांमध्ये नकळत संघर्ष दिसून येतो.

गावात पाण्याच्या दुर्भिक्षामुळे हा प्रश्न अधिक मोठे रूप धारण करतो. गावात दिवसातून एकदाच टँकर येतो. पाणी गावातील विहिरीत सोडले जाते. तेथे गावातील स्त्री-पुरुषांची एकच झुंबड पडते. यातच रामा सुराशेची बायको पाणी शेजाऱ्याला कसे मागावे, म्हणून विहिरीवर जाते. तिला एक तांब्याभर पाणी हवे असते. त्याच प्रयत्नात ती विहिरीत पडते.

दुष्काळामुळे गावातील परिस्थिती पाहून, यावर काही उपाययोजना करावी म्हणून सुखदेव गावातील वर्गमित्र असलेल्या मल्हारीला भेटतो व दोघेही तालुक्यात जाऊन दुष्काळाची भीषणता बी.डी.ओ. ला सांगतात आणि त्यावर चारापाण्याचा प्रश्नावर उपाययोजना करण्याची सल्ला मसलत करतात.

एखादी विहिर गावकऱ्यांसाठी शसन ज्याप्रमाणे अधिग्रहण करते. त्याचप्रमाणे शासनाने आबाराव शेळके यांची कडब्याची गंजी अधिग्रहण करावी व गावातील शेतकऱ्यांचे बैल जगवावे अशी सुखदेव आणि त्याचा वर्गमित्र मल्हारी विनंती करतात. परंतु आपणसही काही मर्यादा आहेत, असे बी.डी.ओ. सांगतो.

शेतकरी आबाराव शेळके यांच्याकडे एकामागून एक आपल्या बैलांना सोडून देतात, त्याचप्रमाणे शेतीही लावतात. यावर सुखदेव अधिक चिंतन करतो. त्याला एक अटळ सत्य सापडते. शेतकरी आपल्याच बैलांसह आपल्याच शेतात राबून पीक मात्र आबाराव शेळकेच्या घरात जाणार असते, हे शेतकऱ्यांच्या लक्षात येत नसते. शिवाय पुढल्या वर्षी आपली शेती तयार करायला व पेरणीसाठी शेतकऱ्यांना बैल मिळणार नसतात, बैल नसल्यामुळे पर्यायी शेती पडीत पडणार असते. याचा सखोल विचार सुखदेव करतो. म्हणून शेतकऱ्यांनी आबारावकडे बैल सोडून देण्याच्या पध्दतीला त्याचा पुर्णतः विरोध असतो.

नंतर सुखदेव 'चारापाण्याचा' प्रश्न घेऊन त्या भागातील साखर कारखान्याच्या चेअरमनला भेटून त्यांना गुरांच्या छावण्या कारखान्याच्या वतीने सुरू करण्याची मागणी करतो. परंतु कारखान्याचे चेअरमन व आमदार असलेल्या कोंडाजीरावांना सहकारी बँकेचे चेअरमन व्हायचे असल्यामुळे, याशिवाय कोरडवाहू शेतकऱ्यांच्या बैलांसाठी छावण्या न काढता, श्रीमंत व मध्यमवर्गीय शेतकऱ्यांच्या विहिरीत बोअर टाकून उसाचे क्षेत्र टिकविणे त्यांना अधिक महत्त्वपूर्ण वाटते. त्यामुळे सुखदेवला येथे अपयश येते.

गावातील बहुतेक शेतकऱ्यांनी आपल्या बैलांसह शेती आबाराव शेळकेकडे लावलेली असते आणि त्यांच्याच शेतावर ते मजूर म्हणून राबु लागतात. आपले बैल आपल्याच नजरेखाली राहतात व आपल्या शेतीची मेहनत आपल्याकडूनच होते. असा अर्थ शेतकरी लावतात. पण आपल्याच बैलांसह आपण आपल्या शेतावर राबून पीक मात्र आबारावला जाणार असते. हेच या शेतकऱ्यांना कळत नाही. सुखदेवला शेतकऱ्यांच्या भावी अडचणी मनोमन समजते व त्याच्या मनात याबऱल रूखरूख असते. मात्र या घटनेमुळे सुखदेव अधिक दुखावतो. चारापाणीतील पेच कथावस्तूला विलक्षण गती देत असतो. ताण निर्माण करतो. आणि लेखकाने जो जीवनाचा पट आपल्या समोर ठेवलेला असतो. त्याचा प्रत्यय चारापाणी तील आणखी एक अंतर्गत संघर्षाच्या चित्रणातून येतो. आणि तो म्हणजे सर्जेराव शिंदे आणि जयराम या पिता पुत्रांच्या तणावातून वास्तविक परिस्थितीनुसार आबाराव शेळक्यांच्या आहारी गेलेला सर्जेराव शिंदे त्यांच्या वैचारिक कुवतीनुसार योग्य असतो. तर नव्या व प्रक्षोभक विचाराचा जयराम सुखदेवच्या विचाराचा प्रतिनिधी ठरतो. हे स्वतः जयरामच्या उक्तीवरून वाटते. जयरामची विचारसरणी ही सुखदेवशी मिळतीजुळती अशीच आहे. नव्या विचारसरणीचा जयराम आणि सुखदेव यांच्यामध्ये वैचारिक दृष्ट्या साम्य दिसून येते. मात्र जयरामला आपल्याच शेतात बांधून आबाराव शेळके यांचे औत घालणारा, पिता सर्जेराव शिंदे खल पुरुषाचा हस्तक ठरल्यासारखा वाटतो. सुखदेवच्या सनदशीर संघर्षाप्रमाणेच जयरामचा प्रक्षोभक संघर्ष चारापाणीत चित्रीत होतो. शेवटी घरात आणि घराबाहेर सुखदेव एकटा पडत जातो. इतरांच्यादृष्टीने कसा अडचणीचा ठरतो. याचा प्रत्यय सुखदेवच्या कृती उक्तीवरून येतो.

चारापाणी संस्कृती व समाजव्यवस्थेची न्हासमय कहाणी आहे. यावरून बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचा ते सातत्यपूर्वक मागोवा घेतांना दिसतात. बदलणारी ग्रामीण स्थित्यंतरे शब्दांकीत करतात. प्रस्तुत कादंबरीमध्ये शासन व त्याचे कायदे अन अधिकारी वर्ग, स्वयंसेवी संस्था यांचा शेती, शेतकरी व

जनावरे याकडे पाहण्याचा अचूक वेध घेतात.

रा.रं.बोराडे यांनी 'चारापणीत' जेवढा काही पट उभा केला आहे त्यावर संबंध कादंबरीभर दुष्काळाची एक काळी, उदास जीवघेणी छाया पसरलेली आहे. माणसांची घुसमट, उलघाल व तहानलेल्यांची तगमग हे सारे अस्सल आणि विदारक आहे. खरे पाहता ग्रामीण जीवनातला नायक- प्रतिनायक पाऊस हाच हाच आहे. कारण त्याने थोडाही डोळा वटारला की, सारे होत्याचे नव्हते होते. हिरवीगार हिवरळ करपून जाते. एकूण जगण्याचा व प्रामुख्याने चारापाण्याचा प्रश्न बिकट होतो आणि मग दिसेल तेथे तोंड खुपसणारे, पोटाची खळगी खोल गेलेली जनावरे दिसून येतात. परंपरागत माया-ममतेने घट्ट बांधलेले चिवट नातेसंबंध सुकू लागतात. डोळ्यातील ओलावा आटून माणसातील 'सुसंस्कृत पशू' स्वतःच्या स्वार्थात बुडून जातो. शुध्द व्यवहारी, कोरडी, शुष्क अशी नाती उरतात. याचा प्रत्यय आबाराव शेळके या सधन शेतकऱ्याच्या व्यक्तीचित्रणातून येतो.

चारापाणीतील दावणीच्या बैलांप्रमाणेच शेतकऱ्यांची मान देखील अन्यायाच्या जोखडाखाली देण्यासाठीच असावी असे जाणवल्याशिवाय रहात नाही. कृषी जीवनाची मोडीत निघालेल्या हजारां कोरडवाहून शेतकऱ्यांची करूण कथा दुष्काळामुळे अधिकच हृदयद्रावक होते. चारापणीत शेतकरी, तहसील, पंचायत समिती, साखर कारखान्याचे साखर-सम्राट यांच्या अन्यायाखाली, विपरीत परिस्थितीच्या दाढेखाली भरडला जात असताना तोच इतरांपेक्षा माणूस म्हणून लायक 'उंच' वाटतो. नाही तर राहीबाई, विहिरीत पडलेली रामा सुराशेची बायको ही पात्रे वाचकांच्या मनात का रेंगाळली असती.

सारांश :-

मराठी साहित्याने व ग्रामीण साहित्याने अनेक प्रश्नांच्या कथा हाताळल्या. परंतु शेतीच्या शेतकऱ्यांच्या व ज्या घटकांवर अधिकाधिक शेतकरी जगतो आणि इतरांना जगवतो तो मूलभूत असलेला घटक बैल एवढ्या व्यापक स्वरूपात आतापर्यंत क्वचित आलेला असेल. ही फार मोठी उणीव 'चारापाणी' ने भरून काढली असे म्हणता येते.

'चारापाणी' तील नायक सुखदेवने एम.ए. ची परीक्षा दिलेली आहे. दुष्काळी परिस्थितीमध्ये चारापाण्याच्या व इतर प्रश्नांवर उपाय योजना करतांना त्याचे प्रयत्न उपरे वाटत नाही. शिवाय तो सुशिक्षित असल्यामुळे विचारचक्र सतत त्याच्या डोक्यात चालू राहते व त्याप्रमाणे तो कृतीही करण्याचा प्रयत्न करतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) कुरुंदकर नरहर : वाळवण, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
- 2) कांबळे ऋषिकेश : कालवाह, सुरुचि प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 3) गोरे दादा : साहित्य समिक्षा व आस्वाद, प्रतिमा प्रकाशन, औरंगाबाद
- 4) ठाकूर रविंद्र : मराठी ग्रामीण कादंबरी, मेहता प. हाऊस, पुणे.
- 5) देशपांडे अ.ना. : आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड-2, व्हीनस प्रकाशन, पुणे.
- 6) बोराडे रा.रं. : चारापाणी, मेहता प. हाऊस, पुणे.
- 7) मुलाटे वासुदेव : ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास, साहित्य सेवा प्रकाशन.
- 8) शेवडे इंदूमती : मराठी कथा : उद्गम आणि विकास.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील शिक्षणविचार

प्रा.रेखा व्ही. इंगोले

मराठी विभाग प्रमुख

मा.सु.पा.कला, विज्ञान व कै.पां.ठा.वाणिज्य महाविद्यालय, मानोरा जि.वाशिम

प्रस्तावना :-

राष्ट्रसंत तुकडोजींची ग्रामगीता हा मानवी जीवनाच्या कल्याणाचा / उत्थानाचा एक महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. जीवनाच्या सर्वांगाचे उपयोजनक्षम तसेच उपयुक्त असे विवेचन या ग्रंथात आहे. ग्रामगीता हा मराठीतील ४१ अध्याय आणि ४६७५ ओव्यांचा एक अद्वितीय असा ग्रंथराज आहे. ग्रामगीता हा एक महान चिंतन ग्रंथ ठरतो. जीवनाला स्पर्श करणाऱ्या सर्वच घटकांची चर्चा या ग्रंथात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केली आहे. ग्रामीण व नगरवासिनांचा शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक संदर्भात, तसेच धार्मिक व मानवतावादी विषयावर ग्रामगीतामध्ये चिंतन केलेले आहे आणि त्यामधून उद्धृत झालेले विचार हे संपूर्ण मानवजातीसाठी सदा सर्वकाळ दिशा दर्शक ठरतात. जीवन आणि अर्थकारण ग्रामजीवन अशा विविध जीवनस्पर्शी विषयांसोबत जीवन-शिक्षक या विषयावरही ग्रामगीतेमध्ये राष्ट्रसंतांनी मूलगामी असे विचार मांडले आहेत.

शिक्षणाचा संबंध जीवनाशी आणि जीवनाचे साध्य हे उचित शिक्षण असेच समीकरण मानवाला अपेक्षित असते. याचाच धागा धरून त्यांनी ग्रामगीतेतील जीवन-शिक्षण हा एकोनविसाव्या अध्यायातून शिक्षणविषयक चिंतन मांडले आहे. एकशे अकरा ओव्यांच्या माध्यमातून त्यांनी समाजाला शिक्षणाचा उचित अर्थ प्रदान केला आहे.

राष्ट्रसंतांचा शिक्षण विचार आणि त्यांची जीवनाभिमुखता :-

शिक्षणाचा विचार करतांना राष्ट्रसंत जीवनातील मूलभूत मूल्य व्यवस्थेचा व उत्तम संस्काराचा आधार होतात. उच्च शिक्षण हे शहरातच घेतले पाहिजे. त्यासाठी शहराचे विद्यार्थी पाहिजे ही बाब नाकारून ते म्हणतात-

घडिखाऊ कपडे कोरडी ऐट | नोकरपेशी थाटमाट |

हे शिक्षणाचे नव्हे उद्दिष्ट | ध्यानी घ्यावे नीट हे आधीड (अ.१९ ओ.५)

शिक्षणाचे धोरण असे असले पाहिजे की त्यातून नुसते पढत पंडित बनण्यापेक्षा जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात ती व्यक्ती तरबेज झाली पाहिजे. तत्कालीन शिक्षण प्रणाली हे करण्यास कुचकामी ज्ञान विद्यार्थ्याला मिळाले पाहिजे, जीवन म्हणजेच शिक्षक अन् शिक्षण म्हणजेच जीवन, असे समीकरण तयार करण्यावर राष्ट्रसंतांचा भर आहे म्हणून आपली भूमिका ते मांडतात ते म्हणतात -

शिक्षणातच जीवनाचे काम | दोहोंची सांगड व्हावी उत्तम ||

चिंता नसावी भोजनासाठी दाम | मागण्याची भीक जैसी ||ड (अ.१९, ओ.१०)

राष्ट्रसंताच्या शिक्षण विषयक विचारांचा भर हा व्यक्तीला सर्वांगीन बनविण्यावर अधिक आहे. नुसतेच शिक्षित बनणे त्यांना रूचत नाही. माणसाने शिक्षणाच्या माध्यमाने कष्टिक -बलवान बनले पाहिजे. कोणत्याही अडचणीवर मात करण्याची क्षमता त्याच्यात शिक्षणाने निर्माण केलीच पाहिजे. अशा प्रकारचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले गेले पाहिजे.

नुसते नको उच्च शिक्षण | हे तो गेले मागील युगी लपोन ||

आता व्हावा कष्टीक बलवान | सुपुत्र भारताचा ||ड(अ.१९, ओ.१०)

संसारी जीवन जगतानांही त्याला शिक्षणापासून फायदाच झाला पाहिजे. शिक्षणाचे विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबित्व यावे यावर राष्ट्रसंत भर देतात.

मुलात एखादा तरी असावा गुण | ज्याने पोट भरेल त्या निपुन ||

न ये संसारामाजी अडचण | कोणत्याही परी ||ड(अ.१९ ओ. ११)

मुलामुलींना स्वयंपाक करता आला पाहिजे. गावात भोजनाच्या कार्यप्रसंगी त्याला स्वयंपाक करता आला पाहिजे अशा लहान लहान व्यावहारिक बाबींवर ते लक्ष केंद्रित करतात.

मुलगी बहू शिकली शाळे माझारी | परि स्वयंपाक करता न ये घरी ||

काय करावे विद्याचातुरी? | कामाविन लंगडी ती ||ड(अ.१९ ओ. १६)

या ठिकाणी राष्ट्रसंताचा विचार कोणत्या दिशेने झुकणारा आहे, याचे स्पष्ट आकलन आपणास होते. मुलीने शाळा शिकावी परंतु तीला घरकामही करता आली पाहिजे. जीवन सफल करण्यासाठी त्याला कोणत्या कला व बलविद्या यायला पाहिजेत याचाही ते सविस्तर विचार मांडतात. विद्येच्या अंगी विनम्रता असली पाहिजे ही एक महत्वाची बाबही ते मुख्यत्वे मांडतात.

विद्येअंगी व्हावा विनय | विद्या करी स्वतंत्र्य निर्भय ||

शिक्षणाने वाढावा निश्चय | जीवन जय करावया ||ड(अ.१९, ओ.२०)

शिक्षणातून माणसे विनयशिल, स्वतंत्र्य वृत्तीची व निर्भय बाण्याची बनावी असे राष्ट्रसंतांना वाटते. हा त्यांचा शिक्षण विचार अतिशय मूलगामी विचार आहे. शिक्षणाने माणसामध्ये जगण्याचा विश्वास निर्माण केला पाहिजे असेही राष्ट्रसंतांना वाटते. अन्याय-अत्याचाराचे परिमार्जन करतांना माणसाने भिडभाड धरू नये. अन्यथा त्यांच्यात आणि अशिक्षित माणसात काय फरक असणार? असा सवालही ते करतात.

बालपणीच शिक्षण होई | वय झालिया त्रास जाई |

वळविल्याही न वळती काही | इंद्रिये त्याची ||ड(अ.१९ ओ.३८)

अलिकडे ज्या शैक्षणिक धोरणानुसार किंवा राज्यघटनेच्या मूलभूत हक्कानुसार मुलांच्या शिक्षणाचे-सक्तीच्या शिक्षणाचे वय ६ ते १४ असे गृहीत धरून धोरणे आखली जातात. याचीच प्रचिती आपल्याला राष्ट्रसंतांच्याही विचारात आपणास दिसून येते. बालपण हे संस्कारक्षम वय असते. तेव्हाच मुले विविध गुणांना-कलांना चांगले आत्मसात करू शकतात. प्रौढ शिक्षण वगैरे या पध्दती जुजबी ठरणाऱ्या आहेत. म्हणूनच राष्ट्रसंतांचा हा शिक्षण विषयक विचारही आजच्या काळाला अतिशय महत्वाचा ठरतो.

म्हणोनी सर्व गावाने मिळून | काढावे शिशु संगोपन |

बाई-बुवास शिक्षण देऊन | नेमावे त्या कार्यास ||ड(अ.१९, ओ.४८)

अशा प्रयत्नातूनच गावात विद्याभुवन, बालोधान, शिशुसंगोपन गृह इत्यादी ची निर्मिती करून मुलांना योग्य वळण देण्यावर ते भर देतात आई वडिलांचे अतिरिक्त लाड यांनी मुले वाया जातात परंतु अशी मुले कशी वठणीवर आणावी याचे मानसशास्त्र अध्यापकांना बरोबर माहित असते. हे ही नोंदविण्यास ते विसरत नाहीत.

उद्याच्या पिढीचे मार्गदर्शन करणारा शिक्षणविचार देखील काही ठिकाणी राष्ट्रसंतांनी व्यक्त केला आहे. त्यासाठी आपल्या शैक्षणिक विचारात राष्ट्रसंत म्हणतात -

तो पुढे ज्यात दिसे निष्णात | त्या विद्येचा घेऊ द्यावा अंत |

होऊ द्यावे अभ्यासे संशोधनात | गर्क त्याला ||ड(अ.१९, ओ.६४)

अशा तऱ्हेच्या अपेक्षा राष्ट्रसंत विद्यार्थी आणि शिक्षण प्रणालीतून व्यक्ती करतात. संशोधनाची दृष्टी शिक्षणातून निर्माण व्हावी, हा एक अत्यंत उपकारक विचार राष्ट्रसंत व्यक्त करतत. येथेच आपणास तत्कालीन शिक्षण पद्धतीमधील दोषांवर बोट ठेवल्याचे लक्षात येते कारण या काळात शिक्षणामधून संशोधनाकडे जाणारी भारतीय मानसिकता नाही. यातून आपणास राष्ट्रसंतांच्या व्यापक शैक्षणिक दृष्टिकोनाची साक्ष पटते. त्याहीपुढे जाऊन परंपरेने आणि जातीय व्यवस्थेने जी काही मते बनवून ठेवली आहे. त्यावरही तुकडोजी महाराज प्रखरतेने प्रहार करतात.

कोणी म्हणती जातचि मूर्ख | मुले कैसी निघतील चलाखी ? ||

काही जाती मुळातचि चोख | हुशार असती शिक्षणी ||ड(अ.१९ ओ.८८)

ध्ही कल्पनाही चूक असे | भेद मुलांमाजी नसे |

तो परंपरागुणे | वातावरणाच्या योगे ||ड(अ.१९, ओ.८८)

एखाद्या शिक्षणतज्ञाच्या तोडीची ही भूमिका राष्ट्रसंत व्यक्त करतात. याद्वारे पूर्वग्रहदूषित विचार धारेला छेद दिला जातो. बुद्धिमत्ता ही काही कुणाची मिरासदारी नसते. उगाचच हा श्रेष्ठ तो श्रेष्ठ असे भाव समाजाने निर्मून ठेवले आहेत. अशा परंपरावादी-प्रतिगामी आहे. माणसे घडण्यास कारणीभूत असते ते वातावरण, वर्णव्यवस्थेत अनेक जाती समुहांना चांगले वातावरण उपलब्ध होऊ न देण्याचेच प्रयत्न सातत्याने या देशात झाले आहेत. तेव्हा अशा वातावरणातील मूले देखील कशी निपजणार ! संधी मिळताच त्याचे सोने केल्याचेही अनेक उदाहरणे आज आपल्या दृष्टीपथास येत आहेत.

गोरगरिबांची मुले असती | ज्यांसी नाही शिक्षणाची शक्ती |

त्यांस सरकार वा जनपदाहाती | देवोनि शिक्षण पुरवावे ||ड(अ.१९, ओ.१०५)

असे राष्ट्रसंत म्हणतात. शिक्षण कसे असावे योच दिग्दर्शन तर त्यांनी केले आहेच. सोबतच शिक्षणाचा संबंध जीवनाशी जोडला जावा अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केले आहे. इतक्यावरच न थांबता मुलांच्या शिक्षणाचाही पुरस्कार त्यांनी केला आहे. आर्थिक कुवत नसणाऱ्या वर्गांना देखील शिक्षणाच्या प्रवाहापासून

वंचित ठेवू नये, शासनाने अथवा सक्षम असणाऱ्या कोणत्याही आस्थापनेने अशा व्यक्तींच्या शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित करावे, असेही सूचन राष्ट्रसंत करतात. तसेच शिक्षण प्रणाली चुकीची असतानाही, त्यातून जे-जे चांगले आहे ते निवडून घेण्याची प्रवृत्ती जर असली तर माणसे योग्य दिशेने प्रवाहित होऊ शकतात; म्हणजेच राष्ट्रसंतांनी व्यक्त केलेल्या विचारांपर्यंत पोहोचण्यास यापैकी कोणताही एक घटक कारणीभूत ठरू शकतो, हेही लक्षात घ्यावे लागते.

प्रयत्ने मानव होई उन्नत | गावचि नव्हे हलवी दिक्प्रांत |

ही अनुभवाची मात | विसरू नका, तुकड्या म्हणे ||ड(अ.३५ ओ.१९१)

तर पुढे एका ओवीत ते म्हणतात -

घोईल जीवनाची उन्नती | ज्ञान-विज्ञानाची प्रगती |

ऐसीच असावी ग्रंथ संपत्ती | गावोगावी ||ड(अ.४०, ओ.१२२)

यातूनही आपणास त्यांच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचा व ग्रंथाबद्दल असणाऱ्या आत्मीयतेचा अंदाज येऊन जातो. शिक्षण आणि जीवनामधील विविध प्रयत्न माणसाला उन्नत करू शकतात यावर राष्ट्रसंतांचाही विश्वास आहे.

सारांश :-

राष्ट्रसंतांनी व्यक्त केलेला शिक्षण विचार हा माणसाच्या सर्वांगीण विकासाच्या हेतूने व्यक्त केलेला आहे. असे असले तरी त्यांच्या विचारांचे स्थळ प्रामुख्याने ग्राम आहे. ग्रामविकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास शक्य नाही, अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका आहे. त्याचसाठी शिक्षणाने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना स्पर्शावे असे त्यांना वाटते. शिक्षणाने माणूस अष्टपैलू बनावे, अनेक कामांत त्याचा हातखंडा असावा ही त्यांची अपेक्षा आहे. म्हणजेच राष्ट्रसंतांचा शिक्षण विचार माणसाला माणूस बनविण्यासोबतच, जीवन जगण्यास समर्थ बनविण्यासाठी उपयोगी पडणारा असा विचार आहे. काही विचार परंपरेच्या मुशीतून तयार झाल्याचा भास होतो. आश्रम पद्धतीसारखी शिक्षण व्यवस्था असावी असेही काही ओव्यांतून ते व्यक्त करतात. सोबतच शिकलेल्या माणसाला एखादे दुसरे काम जर येत नसेल तर तो कुचकामी आहे. असेही काही ओव्यांतून व्यक्त होते.

एकूणच राष्ट्रसंतांची ग्रामगीता ही मानवी जीवनाला विचार प्रदान करणारा ग्रंथ आहे. ग्रामजीवन आणि तेथील जनमानस हे केंद्रस्थानी असले तरी ; सर्वच ठिकाणाच्या माणसाला तो विचार फलदायी ठरणारा आहे. इतकेच नव्हे तर ; सर्वच विचारधारांना कवेत घेणारा हा ग्रंथ असून, त्याने विविधांगी असे विचारदर्शन घडविले आहे. त्यातीलच एक अध्याय १९ वा असून, त्यातून राष्ट्रसंतांची शिक्षणासंबंधीची भूमिका प्रकट झाली आहे. जीवन शिक्षण या शिर्षकांतर्गत त्यांनी आपले शिक्षण विचार मांडले असून, त्यातून शिक्षण पद्धतीमधील दोषांवर अचूक बोट ठेवत त्यांनी नव्या उपाययोजनाही सुचविल्या आहेत. आजच्या काळात झालेले शैक्षणिक बदल हे राष्ट्रसंतांच्या विचारांची फलश्रुतीच होय; असेही आपणाला त्यांचे शिक्षणविषयक विचार लक्षात घेतल्यास जाणवायला लागते. शिक्षणाने संस्कारसंपन्न, विज्ञाननिष्ठ, ध्येयप्रवण, मूल्याधिष्ठित

माणूस बनविण्याचे त्यांचे स्वप्न काहीसे फळास आलेले, तर काहीसे अपुरे राहिल्याचेही अभ्यासाअंती लक्षात येते. त्यांच्या या विचारात अनेक बाजू कवेत घेताना काही संदिग्धताही असल्याचा भास जरी होत असला तरी, आज त्यांचे काही विचार शिक्षण प्रवाहात समाविष्ट झाल्याचे आपणास दिसून येते.

निष्कर्ष :-

१. राष्ट्रसंतांनी आपल्या शिक्षण विचारातून शिक्षणाचा संबंध जीवनस्पर्शी करण्यावर भर दिला आहे. तसेच वर्तमान/प्रचलित तत्कालीन शिक्षण पद्धतीत काही दोष असल्याचेही त्यांच्या या विचारातून सुचित होते.
२. सर्वगुणसंपन्न व्यक्ती बनविणे हे राष्ट्रसंतांच्या शिक्षणविचाराचे ध्येय आहे.
३. शिक्षणाच्या माध्यमातून व तथाकथित प्रगतीतून निर्माण होणाऱ्या दिखाऊपणावर राष्ट्रसंतांनी प्रखर टीका केली आहे.
४. शिक्षणासंबंधाने ग्रामीण जीवनाकडे लक्ष पुरविताना शहरी जीवनात घडलेल्या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे राष्ट्रसंतांचा शिक्षण विचार काहीशा संदिग्धतेने बघतो.
५. राष्ट्रसंतांचा शिक्षण विचार हा परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यात समन्वय साधणारा असून, यातून नवी शिक्षणपद्धती रूढ करण्याचा तो प्रयत्न करतो.
६. काही भारतीय तसेच पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ तथा शिक्षण प्रणालीत बदल मागणारे भारतीय व्यक्तिमत्त्व यांच्या विचारांचा काहीसा प्रभाव राष्ट्रसंतांच्या शिक्षण विचारात दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. ग्रामगीता - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संपादन-सुदामजी सावरकर, श्रीगुरुदेव वाङ्मय विश्वस्त मंडळ, गुरुकुंज, जि.अमरावती, सहावी आवृत्ती १ नोव्हेंबर १९७७
२. राष्ट्रसंत वैचारिक क्रांती - डॉ.बाळ पदवाड, विजया प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १५ ऑक्टोबर १९८४
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : ग्रामगीता सार - डॉ.मनोहर रोकडे, डामयंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती मार्च २०१०.
४. अक्षरवैदर्भी - दिवाळी विशेषांक - ऑक्टो./नोव्हें.२०१० संपा.डॉ.सुभाष सावरकर, अमरावती (लेख-सौ.योगिता पिंजरकर- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : सामाजिक क्रांतीचे स्थंडिल)
५. ग्रामगीता गद्य सार - प्रा.डॉ.राम धोंडे, राजीव प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती ऑक्टोबर १९८४
६. जीवनयागी : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज चरित्र खंड ३ - ले.सुदाम सावरकर, साहित्यप्रभा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती १५ ऑगस्ट १९८४.
७. अक्षरवैदर्भी - अंक ६ सप्टेंबर २०१७ संपा.(स्व.) सुदाम सावरकर, अमरावती

कोकणातील लेखिकांच्या साहित्यातील संस्कृतीचा शोध

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.चंद्रकांत वाघमारे

एम.ए.पीएच.डी. प्राध्यापक, मराठी विभाग
राणी चन्नमा विद्यापीठ, बेळगावी

अभ्यासक

प्रा.शंकर मारुती जाधव

मराठा मंदिर न्यू इंग्लिश हायस्कूल अँड ज्यूनियर
कॉलेज, पाली, रत्नागिरी.

प्रास्ताविक :-

विशिष्ट प्रदेशातील समाजाचे आचार, विचार आणि व्यवहार हे संस्कृतीचे निदर्शक असतात. इ।पू.मानाचा संचय व संक्रमण करणे फक्त मानवालाच जमते. देश, काळ, परिस्थितीसापेक्ष सांस्कृतिक भिन्नता असली तरी ज्ञान, श्रद्धा, नैतिक नियम रूढी किंवा चालीरीती, कला साहित्य आणि मानवाच्या सवयी या सर्व घटकांच्या अंतर्गत संस्कृतीच्या संकल्पनेत केला जातो. कोकणची संस्कृती घाटमाथ्यावरील संस्कृतीपेक्षा भिन्न आहे. इथल्या भौगोलिक रचनेची वैशिष्ट्ये इथल्या संस्कृतीत आढळतात. किंबहुना कोकणातील समुद्र किनारे, नारळी - पोफळी, आंबा, फणस, काजू, कोकमच्या बागा इथली मासेमारी, शेती व्यवसायांमुळे कोकणची संस्कृती देशावरील संस्कृतीपेक्षा भिन्न आहे. कोकण जसा भौगोलिकदृष्ट्या भिन्न आहे. तसेच इथली खाद्यसंस्कृती इथले सण - उत्सव, इथल्या कला, रूढी, प्रथा, परंपरा, इथली देवभोळी माणसे, श्रद्धा अंधश्रद्धाबद्दलचे जनमाणसातले समज सर्वस्वी वेगळे आहे. इथली माणसे, त्यांचे जगणे जसे भिन्न आहे तसाच इथला निसर्गही समृद्ध आहे. या सर्वांच्या एकत्रिकरणातून इथली संस्कृती विकसित झाली आहे. या संस्कृतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न कोकणातील लेखिकांनी त्यांच्या साहित्यातून केला आहे.

संस्कृतीची व्याख्या :-

आंग्ल लेखक टेलर यांनी संस्कृतीची व्याख्या केली आहे, ती खालीलप्रमाणे -

“culture or cultivation taken in it's enthonographic sense is that complex whole which includes knowledge, belief, art, moral laws, customs, and any other capabilities and habits acquilied by man as a member of society” ज्ञान, श्रद्धा, कला, नैतिकता, चालीरीती आणि मानवामध्ये अंगभूत असलेल्या क्षमता, त्याच्या सवयी यातून मानसाचे जगणे निश्चित होते. मानवाच्या या दैनंदिन जीवन व्यवहारातून संस्कृती तयार होते. मनुष्य आपल्या भल्यासाठी काही नियम बनवतो. त्यातून त्यांच्या जगण्याच्या रिती तयार होतात या रिती संस्कृतीची अंगे असतात. परंपरेचे, चालीरीतींचे, श्रद्धांचे होणारे संस्कार, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, जगण्याची विशिष्ट पद्धत आणि जीवनमुल्ये यातून विशिष्ट समाजाच्या संस्कृतीचे आपणास दर्शन घडते.

“सर्वांना मान्य अशा जीवनातल्या आवश्यक सवयी म्हणजे संस्कृती” अशी एक सोपी व्याख्या ना.गो.कालेकरांनी केली आहे. आपल्या व्याख्येचे स्पष्टीकरण करताना त्यांनी स्पष्ट केले आहे की, “सवय म्हणजे कोणतीही गोष्ट एका विशिष्ट परिस्थितीत ठराविक प्रकारेच करण्याची व्यक्तीची किंवा समाजाची प्रवृत्ती असते. पण ही प्रवृत्ती समाजाची असली तरी आपण तिला परंपरा म्हणतो, रूढी म्हणतो. समाजाच्या रूढीमध्ये जे काही वैशिष्टपूर्ण असते, समाजाला अभिमान वाटावा असे असते किंवा ज्याला आदर्श मानून समाजातील व्यक्तींनी वागले पाहिजे, असे असते त्याला संस्कृती म्हणता येईल.”¹

“सर्वसाधारणपणे कोकणची संस्कृती ही महाराष्ट्राची उपसंस्कृती आहे. विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशामुळे ही उपसंस्कृती उदयाला आली. कोकणी मराठी बोली, कोकणी पोशाख, कोकणी घरे, कोकणी शेती व कोकणातील खेडी या सर्वांमधून महाराष्ट्रांतर्गत ही उपसंस्कृती दिसून येते. या सर्वांचे मुख्य कारण म्हणजे येथील भौगोलिक परिस्थिती आहे,” 2 असे मत इरावती कर्वे यांनी त्यांच्या ‘मराठी लोकांची संस्कृती’ या ग्रंथात मांडले आहे.

जीवनाच्या विविध क्षेत्रात वैविध्यपूर्ण बनलेली कोकणची संस्कृती मात्र अस्तित्वासाठी संघर्ष करत आहे. माणसांचे जगणे, जगण्याच्या रिती, त्याने निर्माण केलेले नियम, पाळलेल्या रूढी - परंपरा, जोपासलेल्या चालीरीती, वाढवलेले आणि संगोपन केलेले सण - उत्सव यांना धक्के बसू लागले आहेत. जन्म, विकास आणि नाश हा सृष्टीचा नियम असला तरी एखादी संस्कृती किंवा संस्कृतीचे आचरण अस्तित्वहीन होत नाही, या न्यायाने कोकण संस्कृतीपुढे अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. अस्तित्वासाठी तिला संघर्ष करावा लागत आहे. अनेक शतकापासून विकसित झालेली ही संस्कृती आज काहीशी दीनवाण्या चेहऱ्याने स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्याचा प्रयत्न करत आहे.

एकेकाळी वैभवशाली असेलेली कोकणची संस्कृती अस्तित्वासाठी संघर्ष करत आहे. ही संस्कृती साहित्याच्या विविध प्रवाहातून समाजापर्यंत नेण्याची जबाबदारी त्या प्रदेशातील साहित्यिकांची असते. कोकणातील लेखिकांनी काही प्रमाणात प्रयत्न केला आहे, पण तो तोकडा वाटतो. उषा परब, वृंदा कांबळी, कुमुद रेगे, मंदाकिनी गोडसे यासारख्या लेखिकांनी कोकणची संस्कृती साहित्याच्या माध्यमातून लोकांपुढे आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पश्चिमात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण :-

आज सर्वच क्षेत्रात पश्चिमात्य संस्कृतीने हैदोस घातला आहे. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीमधील जिवंतपणा आटत चालला आहे. कोकण संस्कृतीही त्याला अपवाद नाही. खाण्याच्या सवयी, खाण्याच्या पद्धती, पेहराव- पोशाख, भाषा यामध्ये आपण पश्चिमात्यांचे अंधानुकरण करत आहोत. त्यामुळे आपल्या मूळ संस्कृतीवर गंडांतर येत आहे. बदलत्या काळानुसार आपण बदलले पाहिजे हे जरी खरे असले तरी नवे स्वीकारण्याच्या हट्टापायी आपण आपली संस्कृती विसरत चाललो आहोत. एका विशिष्ट प्रदेशातील संस्कृतीमुळे त्या त्या प्रदेशाची एक प्रादेशिक बोली, उपबोली तयार होते. रोजच्या दैनंदिन व्यवहारासाठी सण- सोहळे, साजरे करताना विशिष्ट वस्तूनां, उपचारांना, धार्मिक विधींना काही विशिष्ट शब्दांनी ओळखत असतो. त्या त्या संस्कृतीचा तो ठेवा असतो. पण आधुनिकतेच्या नावाखाली विशिष्ट वस्तू वापरणे किंवा ते विधी, सोहळे करणे आपल्याला कमविणाचे वाटते त्यामुळे त्या वस्तूनां, विधींना, सोहळ्यांना लागू असलेले शब्द हद्दपार होताना दिसत आहेत. पर्यायाने संस्कृतीचे मोठे नुकसान होत आहे.

थोर विचारवंत आल्बर्ट आर्न्स्टाईन या संदर्भात मत मांडताना म्हणतात की, "I fear the day that technology will surpass our human interaction. The world will have a generation of idiots" म्हणजे मला त्या दिवसाची भीती वाटते की, ज्या दिवशी तंत्रज्ञान आम्हा मानवातील सुसंवादावर कुरघोडी करील आणि जगात मुर्खांची पिढीच राहील. अशाच जगात वावरणारी आजची तरुणाई काळच्या पडद्याआड चाललेली कोकणातील संस्कृती विसरत चालली आहे.

आधुनिक संस्कृतीमुळे घरोघरी एल.पी.जी. गॅस आला त्यामुळे चुली हद्दपार झाल्या. चुलीच्या

वरती असलेली मडक्यांची 'उतरंड' दिसेनाशी झाली. कंदील, पेट्रोमॅक्सचे दिवे केवळ पुस्तकातील चित्रात पहाण्याएवढेच त्यांचे अस्तित्व शिल्लक राहिले आहे. चुली काळाच्या पडदयाआड गेल्यामुळे वायल, मूस, भानोस, काथवट, फुंकणी हे शब्द जवळजवळ वापरातून बंद झाले आहे. या शब्दांना संस्कृतीचे मोठे कोंदण होते. आज सिमेंटची घरे आली त्यामुळे घरापुढील अंगणेही हद्दपार झाली. त्यामुळे 'सडा टाकणे' हा शब्दप्रयोग ऐकू येईनासा झाला. पूर्वी पावसात भिजून आल्यानंतर चुली - शेकोटीवरील उत्तवावर घोंगडी, कांबळी, इरली वाळवत घातली जात. आज सिमेंटच्या घरामुळे शेकोटया गेल्या. शेकोटया नसल्यामुळे उत्तव हद्दपार झाले. पूर्वी शेकोटयाजवळ कोपऱ्यात माळयाला टांगून सुके मासे ठेवण्यासाठी बांबूच्या भेतानी बनविलेल्या करंडा असायचा. आज हा करंडा दिसेनासा झाला आहे. चुलीतील निखाऱ्यावर भाजलेले चविष्ट सुके बांगडे, दोडया, खेंगाटही दिसेनासे झाले आहे. हे शब्दही वापरातून नाहीसे होताना दिसत आहेत. पूर्वी कोकणात चुलीतील निखाऱ्यावर कणग्या, चिने, करांदा, कांदे, खोबरे भाजून खाल्ले जाई. आज आधुनिक संस्कृतीच्या नावावरती हे सर्व हळूहळू नष्ट होत चालले आहे. चुलीतील राख साठविण्यासाठी राखेचा कुंडला आज दिसेनासा झाला. अंडी उबविण्यासाठी ठेवण्यात येणारी रवणी दिसेनाशी होत आहे. कोकणातील कथा लेखिका उर्मिला पवार (चौथी भिंत, सहावे बेट) वृंदा कांबळी (वळण वेगळ्या वाटा, अतर्क्य) कुसुम अभ्यंकर (गोधडी), वैशाली पंडीत (आगीन झाड) त्यांच्या साहित्यात कोकण संस्कृतीचे प्रतिबिंब पहावयास मिळते. बोली भाषा, रूढी - प्रथांचे ओझरते दर्शनही घडते. उषा परब यांच्या 'कुसबा' कादंबरीमध्येही कोकण संस्कृतीचे दर्शन घडते. शिवाय मालवणी भाषेतील अस्सल खुमासदार संवादांनी वातावरण जिवंत होते. पण हे प्रयत्न ही अत्यल्प आहेत.

आधुनिक खाद्य संस्कृतीचा परिणाम :-

सद्या सर्रास आधुनिक खाद्य संस्कृतीचे पेव फुटले आहे. जागोजागी चायनीज पदार्थांचे स्टॉल दिसतात. छोटया पासून मोठया हॉटेलपर्यंत पाश्चिमात्य खाद्यपदार्थांची रेलचेल असते. पिज्जा, बर्गर, सूप, कोक, कॉन्टिनेन्टल चायनीज, नुडल्स सारखे कितीतरी पदार्थांची गर्दी आहे. या पाश्चात्य खादयसंस्कृतीचा कोकणी संस्कृतीवर परिणाम होत आहे. कोकणात अस्सल मातीच्या सोरकुलातील ताज्या माशांचा तिखलाची चव काही न्यारीच असायची. आज या चवीपासून आपण पारखे होत आहोत. पाश्चात्य खादयसंस्कृतीच्या प्रभावामुळे आज झणझणीत तिखलं कुठेच दिसत नाही. लोखंडी बीडाच्या भीडयावरील तांदळाचे घावणे, आंबोळया, उकडया तसेच सुरय तांदळाची मातीच्या मडकीतील 'पेज' दिसेनाशी झाली आहे. पेजेची म्हणजे आटल्याची चव लोक विसरू लागले आहे. पेजेपेक्षा त्यांना चायनीज सूप जवळचे वाटू लागले आहे. चुलीवर उकडलेल्या फणसाच्या आठळया, कुळीथाच्या पिठाची चवदार पिठी, आणि मातीच्या खापरात खरपूस भाजून केलेल्या उडीदाचे पिठाचे डांगर आज काळाच्या पडदयाआडे गेले आहे. आधुनिक संस्कृतीच्या लाटेबरोबर कोकणातील अस्सल खादयपदार्थ दिसेनासे होत आहेत. पदार्थच नसल्यामुळे त्यांची नावेही गायब होत आहेत. आंबोळया म्हणजे काय? सूरय तांदुळ म्हणजे काय ? याची उत्तरे येणाऱ्या पिढीला देता येणार नाहीत. कारण आधुनिकतेमुळे त्यांनी हे पदार्थ पाहिलेले असणार नाहीत. नाही म्हणायला काही हॉटेलमध्ये कोकणातील वडे मटण, वडे चिकण, बांगडा, सुरमई फ्राय यासारखे पदार्थ त्यांच्या जोडीला सोलकढी अस्तित्वापुरती शिल्लक आहे. कालौघात क्षीण होत चाललेल्या संस्कृतीचा वेध काही लेखिकांनी घेतला आहे.

स्थलांतराचा परिणाम :-

काळ जसा बदलत गेला तसा जगण्याचा संघर्ष वाढत गेला. लोकसंख्याही वाढली. खाणारी तोंडे ही वाढली. लहरी हवामानामुळे शेतीत पिकेनासे झाले. पिकले तरी पुरेनासे झाले. त्यामुळे कामधंद्याच्या शोधासाठी कोकणी माणूस पुणे, मुंबई यासारख्या शहराकडे वळला. सुरुवातीच्या काळात स्थलांतराचे प्रमाण कमी होते. घरी मोठा भाऊ, वडील राहून शेती करायचे. काळ बदलला तसे स्थलांतराचे प्रमाण वाढले. सगळेच शहरात जावू लागले. कोकणातील घरे बंद राहू लागली. सणापुरती ती उघडली जावू लागली. काही गावांमध्ये घरे वर्षानुवर्षे बंद आहेत. कोकणात पूर्वी मोठ्या प्रमाणात शेती केली जायची पण स्थलांतरामुळे शेती ओस पडू लागली. त्यामुळे शेतीशी संबंधित संस्कृतीला हादरे बसू लागले. कोकणातील कृषी संस्कृतीशी निगडित कितीतरी शब्द, शब्दप्रयोग, वाक्प्रचार, म्हणी यांची देणगी मराठी भाषेला मिळाली होती. पण हे शब्द आता रोजच्या वापरातून हद्दपार झाले आहेत.

कोकणातील कृषी संस्कृतीमध्ये सर्रास वापरले जाणारे शब्द शेती नष्ट झाल्यामुळे दिसेनासे झाले आहेत. बैलांच्या खांदयावर ठेवले जाणारे जु, चिखलणी करताना जोतकरी वापरीत तो चोगा, जुपण्या, इषाड, रूमणी, नांगर, जगाल, जडाव, डिमरी, कवळी हे शब्द आज मराठी भाषेतील बोलीभाषेत दिसेनासे झाले आहेत. नांगराच्या इषाडाच्या विरुद्ध दिसेस जडाप म्हणत. नांगराच्या फाळाला जगाल म्हणत. इषाडातून नांगर हलू नये यासाठी लाकडी पाचर दिले जाई त्यास 'डिमरी' म्हणत. याशिवाय शेतातील औत किंवा जोत, नांगरास बांधला जाणारा दोरखंड म्हणजे नांगरदो असे कितीतरी विलोभनीय वैशिष्ट्यपूर्ण शब्द कोकणात वापरात होते. नांगर जुंपताना 'खर्शित बांधणी' किंवा 'मौसीत बांधणी' हे शब्दप्रयोग वापरले जात होते. नांगराबरोबर गुटा, दाता ही लाकडी अवजारेही उपयोगात होती. नवीन बैलास प्रशिक्षित करण्यासाठी 'बैलास ओझी करणे' हा वाक्प्रचार प्रचलित होता. 'ओझी करण्यासाठी' नवीन बैलास मोर्ची किंवा वेसण घालून लांब पण मजबूत दोरीने शेतीच्या वाप्यात आणतात. त्यास चुचकारत जुन्या व प्रशिक्षित बैलाबरोबर जोतीस बांधतात. प्रथमतःच मानेवर जु ठेवल्याबरोबर तो बिथरतो व पळण्यासाठी प्रयत्न करतो. परंतु त्याची वेसण दोरीच्या सहाय्याने दुसऱ्या एका निष्णात झिलग्याकडे असते. त्यामुळे नवीन बैलास मस्ती करता येत नाही. त्यानंतर जुन्या बैलाबरोबर जोत चालते. जोतकरी या जोतास सरळ चालण्यासाठी 'ईरीऽऽ ईरीऽऽ' अशा शब्दाने व हातातील काठीच्या इशाऱ्याने प्रयत्न करतो पुढे वळणासाठी 'ईऽऽ हो पाटल्या पावला बुडी' अशा शब्दांचा वापर करतो. आज शेती ओस पडू लागल्याने हे शब्दप्रयोग ऐकू येईनासे झाले आहेत. याचबरोबर जमीन भाजणी, पेरी, ओरा, नांगरणी, उखळणी, दूड, मसवा, गुटा, तास, लावणी, तरवा, झोडणी, शेळीची जमीन, ढिपळा, वाईर, भरडी जमीन, पाणथळीची जमीन, रोव, पेरणे, मळाक पेरणे, बुचडी घालणे, चूड, राख मारणे, मळणी काढणे, बांबूचे गकेने, वारेवरणे, गवताची तणस, गोठा, वाडा, कणगी, तट्टे ही शब्दसंपत्ती वापरातून कमी झाली आहे. प्रत्येक शब्दाला संस्कृतीचे संदर्भ आहेत. ते समजून घेताना कोकणची संस्कृती किती बहुपेढी आहे याचा साक्षात्कार होतो.

भात साठविण्यासाठी कणगी किंवा तट्टे वापरत बांबूच्या भेतांपासून (पट्ट्या) ते बनत असत. मोठ्या मृदंगाच्या आकाराच्या त्या कणगी असत. वरकस जमिनीतील धान्य म्हणजे नाचणी, वरी, हरीक, बरग ही डब्यात किंवा पिंपात साठवून ठेवली जात. कुळीथ हे गवताच्या मुडीत किंवा बिबळ्यात साठवून ठेवत. उकडे तांदूळ, सुरथ तांदूळ कोकणात वापरत. आजही काही ठिकाणी उकडे तांदूळ वापरत

आहेत. भात भरडण्यासाठी 'घिरट'चा (लाकडी जाते) वापर केला जात असे. भाताच्या भूशास 'भाताची कारले' म्हणण्याची परंपरा होती. तांदुळ 'कुडवा' च्या सहाय्याने मोजले जात. तांदूळ साठविण्यासाठी गवतापासून बनविलेल्या 'मुडया' चा वापर करीत. भाजावळीसाठी कवळ तोडण्याची प्रथा होती. किंजळ झाडांच्या फादयांचा, पातेऱ्याचा वापर केली जाई. सामुदायिक शिकारीस जाताना जो विधी केला जाई त्यास 'कवळणे करणे' असे म्हणत. सामुदायिक शेतीप्रकारासाठी 'पावणे' हा शब्द प्रचलीत होता. एकमेकांच्या सहाय्याने शेतीची कामे करताना हा शब्द वापरत. झाडाच्या सुक्या फांद्यांना ठाक म्हणत. रोपांची लागवडे करताना परसुवे केले जात. शेतांची राखण करण्यासाठी केंबळ्याची झोपडी बांधली जाई. शेतात तट्टे उभे करणे, भाताची लावणी लावून झाल्याचा संकेत म्हणून शेवटचा आवा कुंब्याच्या पानातून मुळासकट घरी आणणे व तुळशीत आवा लावणे. आज आधुनिकतेच्या नावाखाली यापैकी बरेचसे तुटत चालले आहे. ही तुटत चाललेली संस्कृती लेखिकांच्या साहित्यात काही अंशी डोकावताना दिसते.

आज बाजारात सहजरित्या सर्वजातीचे मासे उपलब्ध होत आहेत. वाढत्या शहरीकरणामुळे पारंपारिक मासेमारीकडे कोणी वळेणासे झाले आहे. त्यामुळे कितीतरी अर्थपूर्ण शब्दप्रयोग, वाक्प्रचार तर मराठी बोलीतून हद्दपार होत आहेतच पण अस्सल कोकणी संस्कृतीचेही विस्मरण होत आहे. उषा परब या लेखिकेने मात्र कोकण संस्कृती आपल्या साहित्यातून उजागर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. (कुसवा, वडे सागुती, आपुल्याले क्षेम) कोकणातील अनेक ठिकाणच्या समुद्रात बांगडे, पेडवे, दोडणे, कांटे, कर्ली, हलवा, शेंगाला, सुळे, मांदेली, तारली, सुरमई, पापलेट, सरंगे, सवंदाळे, चिंगळे, कोळंबी, खेकडे, बळे, इत्यादी मासे मिळतात. गोड्या पाण्यामध्येही मळवे, शेंगट्या, डेकळे, खवले, ठिगूर, वाळय, काडी, खर्चे, पातके, मरळ, खडस, घोळशी, ल्हारी, हैर, खुबे इ. मासे मिळतात. आधुनिक पिढीतील अनेकांना या माशांची नावे देखील माहित नाहीत. अद्यावत साधनामुळे पारंपारीक मासेमारी नष्ट होत आहे. बरीचशी मासळी निर्यात होते. किंवा मत्स्यप्रक्रिया उद्योगाना पुरविली जाते. काही अपवाद वगळता नदीमधील मासेमारी संपुष्टात आली आहे. त्यामुळे एक मोठी कृषी संस्कृती अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत आहे.

कोकणामध्ये नदीतील मासेमारी करण्यासाठी अनेक उपाय, युक्त्या वापरल्या जातात. त्यातून अनेक शब्दप्रयोग रूढ झाले आहेत. मेण घालणे, रामेटा घालणे, हुमंदेकरी, चुंबळ धरणे, आटक घालणे, ढोली कुडणे, गडगे कुडणे, पाल लावणे या प्रकाराने नदीतील मासेमारी केली जायची. आता हे प्रकार बंद झाले आहेत. वर नमूद केलेल्या मासेमारीच्या प्रत्येक प्रकाराचे स्वरूप वैशिष्टपूर्ण आहे. विस्तारभयास्तव त्याचे इथे वर्णन करणे उचित नसले तरी मासेमारी हे प्रकार मुळातून समजून घेणे आवश्यक आहे. आज हे प्रकार अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत आहेत. जगण्याच्या सामुदायिक रितीमधून संस्कृती विकसीत होते. पण आज यारितीच दिसेनाश्या होत आहेत. त्यामुळे कोकणातील संस्कृतीला अस्तित्वासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. पावसाळ्यातील नदीच्या वाहत्या पाण्यात मासेमारी केली जायची. त्यासाठी चढणीचे मासे पकडणे, उतरणीचे मासे पकडणे, वाफे, आटवणे, गऱ्या लावणे, येंड घालणे, कीव घालणे या पद्धती सर्रास वापरल्या जात असत. 'कीव घालणे' हा एक मासेमारीचा प्रकार कोकणात अस्तित्वात होता. आता तो फारसा दिसत नाही. यामध्ये गोतमारचा कीव, खडसांचा कीव, वानरमाऱ्याचा कीव असे प्रकार असत. गोतमार, साट, टोका, वरली, साने, साखळी हे शब्द आता हद्दपार होताना दिसत आहेत. आधुनिकतेचे अवडंबर :-

आज आधुनिकतेचे इतके अवडंबर माजवले जात आहे की, कालपर्यंत ओटी पर्यंत मर्यादित राहिलेली ही संस्कृती माजघर ओलांडून स्वयंपाक घरापर्यंत कधीच पोहचली ते कळलेचे नाही. या आधुनिकतेने तनामनाचा ताबा घेतल्याने इथली कोकणी संस्कृती हतबल झाली आहे. आजकाल बरीचशी लग्नकार्ये हॉलवर होतात. अनेक विधीही हॉलवर साजरे केले जातात. त्यामुळे कोकणी विवाह सोहळ्यातून पहावयास मिळणारी धार्मिक संस्कृती आज दिसेनाशी झाली आहे.

आपल्या जुन्या पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे अनेक धार्मिक संस्कार आले, पण आजकाल हे धार्मिक संस्कार फारसे कुठे करताना दिसत नाही. पुंसवन, अनवलोभत (गर्भपात होवू नये म्हणून केला जाणारा संस्कार), विष्णूबली, चुडाकर्म, वेदारंभ, केशांत हे संस्कार पूर्वी केले जायचे. यापैकी काही आपण कालबाहय ठरवले आहेत. आधुनिकतेचे अवडंबर माजविताना काही विधी जसे आपण कालबाहय ठरविले तसे काही नव्याने घुसडविले. पूर्वी कोकणात साखरपुडा केला जात नव्हता. लग्नापूर्वी देवांस नारळ ठेवून नवरीची फक्त ओटी भरली जायची. हा विधी लग्नापूर्वी सोईस्कर दिवस पाहून किंवा लग्न सोहळ्याच्या दिवशीच सकाळी उरकून घेण्यात येई. त्यावेळी रितसर देवास गाहाणे घालण्यात येई पण इंग्रजांच्या आगमनामुळे ही पद्धत आपण स्वीकारली. साखरपुड्यासाठी अंगठी आली. आज जागतिकीकरणामुळे साखरपुडा हा विधी धार्मिक विधी न रहाता तो 'इव्हेंट' झाला आहे. मौजमजा यापुरता तो मर्यादित झाला आहे. इथे या विधीमधील कोकणची धार्मिक संस्कृती मागे पडत चालली आहे. लग्नसोहळ्यापूर्वी हळदीचा कार्यक्रम असतो. कोकणात पूर्वी आंब्याच्या डहाळीचा खांब उभारून त्या खांबाला प्रातिनिधीक स्वरूपात हळद चढविल्यानंतर वाटीतील हळदीत आंब्याची पाने बुडवून प्रथम जमीनीला टेकवावीत नंतर खांब्याच्या मध्यावर नंतर शेंडयाला या क्रमाने टेकवावे पण हे मागे पडत चालले आहे. हळदी समारंभही 'इव्हेंट' होत आहे.

देवक बसविणे, घाणा भरणे, पाहुण्यांचा आहेर, सिमांत पुजन, घरभरणी, कंकणे (हळकुंड बांधणे) भरणे, हळद उतरविणे, पाच परतावन करणे हे विधी संस्कारात केले जायचे. यापैकी काही विधी केले जातात पण त्यातही आधुनिकताच अधिक. 'फळये शोभान' हा तळकोकणातील विधी आज 'हनीमून' मुळे कालबाहय ठरत आहे. गरोदरपणातील विधी, बाळंतपणानंतरचे विधी, जायवळ काढणे, मृत्यूनंतरचे विधी काही प्रमाणात कालबाहय होताना दिसत आहे. काही विधी अजूनही टिकून आहे पण तेही उरकण्यालाच प्राधान्य दिले जाते. प्रत्येक विधीचे एक सांस्कृतिक धार्मिक महत्त्व असते. ते पाळताना आजची पिढी दिसत नाही. उपरनिर्दिष्ट विधींना कोकणातील लेखिकांनी काही प्रमाणात स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जुन्या - नव्या पिढीची उदासिनता :-

कोकणच्या संस्कृतीला अनेक बाबतीत आव्हानांचा मुकाबला करावा लागत आहे. त्याला जुन्या - नव्या पिढीची उदासिनता कारणीभूत होत आहे. संस्कृतीचा जो काही वारसा आहे तो पुढच्या पिढीत संक्रमित करण्यामध्ये बुजुर्ग मंडळी कमी पडत आहेत. संस्कृतीची श्रीमंती किंवा ठेवा बुजुर्ग मंडळी आपल्यापुरताच मर्यादित ठेवण्यात धन्यता मानतात. खर तर संस्कृतीचा वारसा जसाच्या तसा एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे पाठविणे संस्कृतीच्या अस्तित्वासाठी, तिच्या बळकटीकरणासाठी आवश्यक असते. पण हा वारसा त्या त्या व्यक्तीबरोबर लुप्त होताना दिसत आहे.

जसे जुन्या पिढीचे तसेच नव्या पिढीवरूनही म्हणता येईल. नव्या पिढीने आपली संस्कृती आत्मसात करणे गरजेचे आहे. जुन्या रिती - भाती , श्रद्धा, रूढी, परंपरा टिकविण्याचे कार्य नव्या पिढीलाच करावे लागणार आहे. पण अधिक शिकलेली ही पिढी आधुनिकतेच्या इतकी आहारी गेली आहे की, जुन्याचा आदर करावयाचा असतो, हे ही ती विसरत चालली आहे. आज काही सन्माननीय अपवाद केले तर बऱ्याच ठिकाणी बुजूर्गाना हवा तो मान मिळत नाही. त्यांचे ज्ञान , त्याचा अनुभव, त्यांची निरीक्षणे दुय्यम ठरविली जातात. परिणामी संस्कृतीचीच हानी होते.

आज जगण्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर कोकणी संस्कृतीची पिछेहाट होत आहे. कोकण संस्कृतीचा किती समृद्ध वारसा आपल्यासमोर आहे. या संस्कृतीमधील रितीरिवाज समजुती, श्रद्धा, रूढी, परंपरा, व्रतवैकल्ये, धार्मिक विधी सण सोहळे, निसर्गाचे ज्ञान इत्यादींचा वारसा कितीतरी पटीने समृद्ध आहे. इथली खाद्य संस्कृती, कृषी संस्कृती वैभवशाली आहे. पण दुर्दैवाने आज विस्मृतीच्या उंबरठ्यावर आहे. हा खजिना विस्मृतीत जाण्यापूर्वी त्याचे योग्य त्या पद्धतीने संरक्षण झाले पाहिजे. नाहीतर ही संस्कृती पुढच्या पिढीला केवळ पुस्तके, नियतकालीके आणि प्रसारमाध्यमांमध्ये केवळ वाचण्या - पहाण्यापुरतीच शिल्लक राहील, असे खेदाने नमूद करावेसे वाटते. स्त्रीयांची दुःखे, वेदना, व्यथा मांडणाऱ्या लेखिकांनी 'स्त्री' या परिघाभोवतीच आपल्या अनुभवांची गुंफण केली आहे. आपल्या साहित्यातून स्त्रीचे जगणे मांडत असताना आसपासचा परिसर आणि जीवन लेखिकांच्या साहित्यातून आले आहे. मात्र तुटत चाललेल्या संस्कृतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न फारश्या जाणीवेतून झाला नसल्याचे जाणवत राहील. ही संस्कृतीची विविध रूपे काही अपवाद वगळता लेखिकांच्या साहित्यातून डोकावताना दिसत नाहीत.

संदर्भ :-

1) ना.गो.कालेकर	:-	'भाषा आणि संस्कृती', पूर्वोक्त पृ.127
2) इरावती कर्वे	:-	'मराठी लोकांची संस्कृती', दुसरी आवृत्ती, देशमुख आणि कंपनी पुणे 1962 पृ.204
3) इरावती कर्वे	:-	'मराठी लोकांची संस्कृती', पुष्ठ 62
4) कमलाकर सावंत	:-	'विस्मृतीच्या उंबरठ्यावर', विद्यापीठ प्रकाशन, मुंबई 2020
5) मधू मंगेश कणिक	:-	'कोकणी ग वस्ती', यशोधा प्रकाशन

नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्याचे वितरण एक: भौगोलिक अभ्यास.

प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे

संशोधक व मार्गदर्शक, भूगोल विभाग,

वसंतराव नाईक महाविद्यालय नांदेड.

सारांश :-

शेती औद्योगीकरण, नागरीकरण व घरगुती उपयोगासाठी पाणी अतिशय महत्वाचा घटक आहे. पाण्याशिवाय प्रदेशाचा विकास करणे शक्य नाही म्हणून कोणत्याही प्रदेशाच्या विकासासाठी पाण्याला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. पाणी हा घटक प्रदेशाच्या सर्वांगीन विकासासाठी व संपूर्ण सजीवाच्या अस्तित्वासाठी खूप महत्वाचा असूनही नियोजन व व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने केले जात नाही.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये पडणा-या एकूण पर्जन्याच्या ८८ टक्के पर्जन्य जून ते सप्टेंबर या चार महिन्यामध्ये पडतो. ८ टक्के पर्जन्य आक्टोबर ते डिसेंबर या तीन महिन्यामध्ये पडतो. तर ४ टक्के पर्जन्य जानेवारी ते मे या पाच महिन्यामध्ये पडतो. म्हणजे महाराष्ट्रामध्ये पर्जन्याचे प्रमाण अतिशय अनियमित आहे. कधी वार्षिक सरासरी पेक्षा कमी तर कधी वार्षिक सरासरी पेक्षा जास्त पर्जन्य पडतो. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, वाढते औद्योगिकीकरण वाढते, नागरीकरण जलसिंचन आणि मानवाची चैनखोर जीवन जगण्याची पद्धती यामुळे, पाण्याची मागणी दिवसेंदिवस वाढत चाललेली आहे. परंतु बदलत्या हवामानामुळे पर्जन्यात मात्र खूपच अनियमितता निर्माण झालेली आहे.^१

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्य वार्षिक पर्जन्याच्या वितरणात ७५ से.मी. ते १०० से.मी. दरम्यान पाऊस पडणारा पेदश मराठवाडा, विदर्भ आहे. नांदेड जिल्ह्यात नांदेड अर्धापूर, मुदखेड, लोहा, कंधार, हदगाव, भोकर, हिमायत नगर या तालुक्यात ७५ से.मी. ते १०० से.मी. दरम्यान पावसाची वार्षिक प्रमाण आहे. नांदेड जिल्ह्यातील माहूर, किनवट, धर्माबाद, बिलोली, देगलूर मुखेड, नायगाव व उमरी या तालुक्यात १०० ते १५० से.मी. दरम्यान पावसाची वार्षिक प्रमाण आहे.^२

नांदेड जिल्ह्यात जून ते सप्टेंबर या कालावधीत नैऋत्य मोसमी वा-यापासून पाऊस पडतो. जिल्ह्यातील सरासरी पर्जन्यमान १०० से.मी. पेक्षा अधिक आहे. ^३

नांदेड जिल्ह्यातील लोकांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून बहुतांश शेती ही पासावर अवलंबून आहे. जिल्ह्यात एकंदरीत पावसाचे प्रमाण कमी असून अनिश्चीत व अनियमित असल्याने अधून मधून दृष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. सन २००३ या वर्षात जिल्ह्यात ८८८ मी.मी. पावसाची नोंद झाली. जिल्ह्यात सर्वात जास्त पाऊस म्हणजे १५८९ मी.मी. पावसाची नोंद किनवट तहसलीमध्ये तर सर्वात कमी म्हणजे

५१३ मी.मी. धर्माबाद तहसिलमध्ये झाली. नांदेड जिल्ह्यातील किनवट, भोकर, हदगाव, तालुक्यात जास्त पाऊस पडतो. नांदेड जिल्ह्यातील कंधार, धर्माबाद, तालुक्यात पाऊस कमी पडतो.^४

प्रस्तुत शोध निबंधात नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्याचा अभ्यास केला असून यासाठी इ.स.१९९५ ते २००५ या दहा वर्षांचा कालावधी निवडला आहे. यात वर्षानिहाय पर्जन्यातील बदलाचा अभ्यास करून त्यात घडून आलेल्या बदलाचा त्या मागील कारणाचा अभ्यास केला आहे. या अभ्यासात असे आढळून येते की नांदेड जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १०३४१०० हेक्टर एवढे आहे. इ.स. १९९१ नुसार आहे. तालुक्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ अनुक्रमे नांदेड-१०३२०० हे. हदगाव-१५२६०० हे. किनवट -२०१२०० हे., भोकर-१०८२०० हे., बिलोली-१४८१०० हे., देगलूर-६५९०० हे., मुखेड ९३४०० हे., व कंधार -१६२५०० हेक्टर आहे. इ.स.१९९५ ते २००५ या काळातील सर्वात जास्त सरासरी पर्जन्याची नांदेड किनवट तालुक्यात असून हे १२३० मि.मी. इतकी आहे. तर या काळातील सर्वात कमी पर्जन्यमान देगलूर तालुक्यात असून ते ७८७ मी.मी. इतके होते.

बिज संज्ञा :- हवामान, तापमान, पर्जन्य इत्यादी.

प्रस्ताविक :-

उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेश, गोदावरी खो-याचा प्रदेश व बालाघाट डोंगररांगाचा प्रदेश असे जिल्ह्याचे एकूण तीन स्वभाविक विभाग पडतात. उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशात सातमाळाच्या डोंगररांगा व निर्मल डोंगररांगा पसरलेल्या आहेत. उत्तरेकडील या भागात किनवट, हदगाव व भोकर या तालुक्यात बराचसा भाग अंतर्भूत होतो.

उत्तरेकडील डोंगराळ भाग व दक्षिणेकडील बालाघाटच्या डोंगराळ प्रदेश यांच्यामध्ये गोदावरी खो-याचा सपाट मैदानी प्रदेश येतो. यामध्ये नांदेड, बिलोली, व देगलूर या तालुक्याचा समावेश होतो.

गोदावरी खो-याचा सखल व मैदानी प्रदेशास लागून दक्षिणेकडील बालाघाट डोंगररांगाचा प्रदेश येतो. यामध्ये कंधार व मुखेड हे तालुके व देगलूर तालुक्याचा दक्षिण भाग समाविष्ट होतो.

महाराष्ट्रात जुलै २००५ या वर्षात अतिवृष्टी होवून लहान मोठ्या नद्यांना महापूर आला. राज्यातील १६ जिल्ह्यात नैसर्गिक संकट कोसळले होते. त्यात एक नांदेड जिल्हा समाविष्ट होता. नांदेड जिल्ह्यात इ.स.२००५ च्या जुलै या महिन्यात अतिवृष्टी होवून गोदावरी, पैनगंगा, आसना या नद्यांना १९८३ नंतर प्रथमच महापूर येवून नैसर्गिक आपत्ती निर्माण झाली होती. नांदेड तालुक्यात २६ व २७ जूलै रोजी ३०० मी.मी. पाऊस झाला. नांदेड जिल्ह्यातील १८०३९० हेक्टर शेत जमीनितील पिकांचे नुकसान झाले होते.^५

अभ्यास क्षेत्र :-

नांदेड जिल्हा हा मराठवाड्यातील एकूण ८ जिल्ह्यांपैकी एक असून महाराष्ट्राच्या दक्षिण पूर्व

दिशेला दक्षिणोत्तर पसरलेला आहे. नांदेड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $18^{\circ} 15'$ उत्तर ते $19^{\circ} 55'$ उत्तर अक्षांस व रेखावृत्तीय विस्तार $76^{\circ} 56'$ पूर्व ते $78^{\circ} 19'$ पूर्व रेखांश मध्ये स्थित आहे.^६ नांदेड शहर गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेले आहे. नांदेड जिल्ह्याच्या उत्तरेस महाराष्ट्राचा यवतमाळ जिल्हा, दक्षिणेस परभणी जिल्हा, दक्षिण- पश्चिमेस- लातूर जिल्हा आहे. जिल्ह्याच्या दक्षिण पूर्व दिशेला आंध्र प्रदेशातील आदिलाबाद व निजामाबाद हे जिल्हे आहे. दक्षिणेस कर्नाटक राज्यातील बिदर जिल्ह्याचे संतापूर तहसिल आहे. प्राकृतिक रचनेच्या बाबतीत उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेश, गादावरी खो-याच्या प्रदेश व बालाघाट डोंगर रांगांचा प्रदेश असे एकूण तीन स्वभाविक विभाग पडतात. तर नांदेड जिल्ह्यातून वाहणा-या महत्वाच्या नद्या- गोदावरी, मांजरा, मन्याड, सरस्वती, पैनागंगा, आसना, सिता व लेंडी ह्या आहेत. नांदेड जिल्ह्याचे हवामान उन्हाळ्यात 42° कमाल से. तर हिवाळ्यात 18° से. इतके किमान तापमान असते. यामुळे येथील हवामान थोडे विषम आहे.^७

नांदेड जिल्ह्यात नांदेड अर्धापूर, मुदखेड, लोहा, कंधार, हदगांव, भोकर, हिमायतनगर या तालुक्यात 76 से.मी. 100 से.मी. दरम्यान पावसाचे वार्षिक प्रमाण आहे. माहूर, किनवट, धर्माबाद, बिलोली, देगलूर, मुखेड, नायगाव व उमरी या तालुक्यात 100 से.मी. ते 150 से.मी. दरम्यान पावसाचे वार्षिक प्रमाण आहे.^८ नांदेड जिल्ह्यात खोल काळी, मध्यम काळी व उथळ काळी तीन प्रकारच्या मृदा आहेत.^९ सर्वसाधारणपणे काळी सुपिक व कसदार, मध्यम काळी, जंगलव्याप्त, मुरुमाड, रेतीयुक्त इत्यादी प्रकारच्या मृदा आढळते.

उद्दिष्टे :-

- १) नांदेड जिल्ह्यातील विविध तालुक्यातील पर्जन्याचा अभ्यास करणे.
- २) नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्यात झालेल्या बदलाचे तौलनिक अध्ययन करणे.
- ३) पर्जन्यात घडून आलेल्या बदला मागील कारणांचा शोध घेणे.

गृहीतके :-

- १) प्राकृतिक, आर्थिक व सामाजिक घटकांचा परिणाम हवामानातील घटकावर होवून तापमानात व पर्जन्यात बदल घडून येतो.

२) माहिती स्रोत व संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी आवश्यक असणारी माहिती व आकडेवारी साठी द्वितीयक स्वरूपाच्या माहिती स्रोताचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यासाठी नांदेड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन वर्ष १९९५ ते २००५ यामधून संकलित केलेली आहे. तसेच संशोधन पत्रिका, शोध निबंध याचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. प्राप्त माहितीचे सांख्यिकीकरण करून उपलब्ध आकडेवारीचा कार्यकारण संबंध स्पष्ट करून विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

सारणी क्रं.१

नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय व वर्षानिहाय पर्जन्यमान १९९५ ते २००० (पर्जन्य - मि.मी.)

तालुका वर्ष	नांदेड	हदगाव	किनवट	भोकर	बिलोली	देगलूर	मुखेड	कंधार
१९९५-१९९६	९९७	८९४	९२७	९६२	८९४	१०१४	८२५	८९८
१९९६-१९९७	१००७	८९२	१३९०	१३२९	८८४	८५३	७९७	८५६
१९९७-१९९८	८८८	८६४	१०७४	१२०८	९४४	८००	८१७	८१८
१९९८-१९९९	८६९	९७७	१३९०	१३३९	९१५	९४१	८६९	८३३
१९९९-२०००	८९३	७१०	८८९	८७३	८९३	९८४	७८९	७९७
एकूण	४६५४	४३३७	५६७०	५७११	४५३०	४५९२	४०९७	४८०२
सरासरी	९३०	८६७	११३४	११४२	९०६	९१८	८१९	८४०

स्त्रोत :- संशोधन एप्रिल -२०१२

सारणी क्रं.२

नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय व वर्षानिहाय पर्जन्यमान इ.स. २००० ते २००५ (पर्जन्य - मि.मी.)

तालुका वर्ष	नांदेड	हदगाव	किनवट	भोकर	बिलोली	देगलूर	मुखेड	कंधार
२०००-२००१	७२५	६६१	१२२७	९००	७५८	७१५	८८८	८८५
२००१-२००२	६७९	८८२	१५१६	८९१	७५६	७२७	७२१	८६४
२००२-२००३	८५५	८७१	१३२१	९००	७३९	७३०	७२०	८९०
२००३-२००४	५७०	५६२	७५२	६२७	५९५	७७६	९०२	५४८
२००४-२००५	१३६३	१२६८	१३३५	१२०८	१२४५	९८९	९५६	९९४
एकूण	४१९२	४२४४	६१५१	४५२६	४०९३	३९३७	४१८७	४१८१
सरासरी	८३८	८४९	१२३०	९०५	८१९	७८७	८३७	८१६

स्त्रोत :- संशोधन एप्रिल -२०१२

सारणी क्रं. ०१ चे अवलोकण केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की इ.स. १९९५ ते २००० या कालावधीत सर्वात जास्त अनुक्रमे किनवट १३९०, भोकर-१३३९, देगलूर-१०१४ मी.मी. पर्जन्याची नोंद झालेली आहे. तर सर्वात कमी हदगाव -७१०, मुखेड-७८९, कंधार-७९७ मी.मी. पर्जन्याची नोंद आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील सरासरी पर्जन्याचा विचार केल्यास किनवट -११३४, भोकर-११४२, हदगाव-८६७, मुखेड-८१९ व कंधार-८४० मी.मी. पावसाची नोंद आहे. तर देगलूर, बिलोली, नांदेड या तालुक्यात सरासरी पेक्षा कमी पाऊस पडलेला आहे.

सारणी क्रं.०२ चे आवलोकण केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की इ.स. २००० ते २००५ या कालावधीत सर्वात जास्त इ.स. २००४-२००५ यासाली झाला. नांदेड जिल्ह्यात तालुकानिहाय पावसाची या कालावधी नोंद नांदेड -१३६८, किनवट-१३३५, हदगाव-१२६८, बिलोली-१२४ भोकर-१२०८ मी.मी. पाऊस पडलेला आहे. तर सर्वात कमी कंधार ५४८, हदगाव -५६२ बिलोली-५९५ मी.मी. पाऊसाची नोंद आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील या कालावधीतील सरासरी पर्जन्याचा विचार केल्यास देगलूर तालुका वगळता सर्वच तालुक्यात सरासरी पेक्षा कमी पर्जन्य झालेला दिसून येतो.

सारणी क्रं.०१ व सारणी क्रं.०२ चे अवलोकन केल्यास असे स्पष्ट होते की, इ.स. १९९५ ते २००० या पाच वर्षांचे सरासरी पर्जन्य ६७३६ मी.मी. आहे. तर इ.स. २००० ते २००५ या पाच वर्षांचे सरासरी पर्जन्य ६०६५ मी.मी. इतके आहे. म्हणजेच इ.स. १९९५ ते २००० च्या तुलनेत इ.स. २००० ते २००५ या पाच वर्षात १२५ मी.मी. पाऊस कमी झालेला आहे. म्हणजेच पावसाचे प्रमाण कमी झालेले आहे.

निष्कर्ष :-

- १) नांदेड जिल्ह्याचे पर्जन्याचे वितरण विषय स्वरूपाचे व अनियमित स्वरूपाचे आहे.
- २) नांदेड जिल्ह्यात इ.स. १९९५-२००० या काळात सर्वात जास्त पर्जन्य इ.स. १९९८-९९ या वर्षात झालेला असून सर्वात जास्त पाऊस किनवट तालुक्यात १३९० मी.मी. पावसाची नोंद आहे.
- ३) नांदेड जिल्ह्यात इ.स. २००० ते २००५ या पाच वर्षांच्या काळात सर्वात जास्त पाऊस इ.स. २००४-२००५ या वर्षात असून सर्वात जास्त किनवट तालुक्यात आहे.
- ४) सरासरी पर्जन्याचा विचार केल्यास इ.स. १९९५ -२००० या वर्षांच्या तुलनेत इ.स. २००० ते २००५ या पाच वर्षात १२५ मी.मी. ने पर्जन्यात घट झालेले दिसून येते.

संदर्भ :-

- १) प्रा. डॉ. एन.के. वाघमारे, प्रा. डॉ. जे.के. वाघमारे चCurrent Global Reviewerसुर्या प्रकाशन लातूर, डिसेंबर २०१९ पा.न. २२५.

- २) नांदेड जिल्हा विकास पर्व चूरस्थितीतील नांदेड छ२००५ पा.न.४५.
- ३) सु.प. दाते करमकरकर चसुगम भूविज्ञान छ विद्या प्रकाशन नागपूर २००२ पा.नं.१०९.
- ४) ए.बी. सवदी च्द मेगा स्टेट महाराष्ट्र छनिराळी प्रकाशन पूणे नववी आवृत्ती २००५ पा.न.४२३.
- ५) ए.बी. सवदी च्द मेगा स्टेट महाराष्ट्र छनिराळी प्रकाशन पूणे नववी आवृत्ती २००५ पा.न.५३.
- ६) जिल्हा सामाजिका व आर्थिक समालोचन जिल्हा नांदेड वर्ष २००४-०५ पा.न.०३.
- ७) सु.प. दाते, करमकरकर चसुगम भूविज्ञान छविद्या प्रकाशन नागपूर-२००२ पा.न.१०२.
- ८) नांदेड जिल्हा विकास पर्व चूर परिस्थितीतील नांदेड छवर्ष २००५ पा.न.४५.
- ९) ए.बी. सवदी च्द.मेगा स्टेट महाराष्ट्र छनिराळी प्रकाशन पूणे नववी आवृत्ती वर्ष २००५ पा.नं.५३.

कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे : एक तौलनिक विचार

प्रा.प्रशांत चौधरी

व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय,
उस्मानाबाद.

प्रस्तावना : —

साहित्यकृतींचा तौलनिक अभ्यास शास्त्रीय स्वरूपात करण्याची कला मराठीत इंग्रजीमधून अवतरली.^१ 'कम्पॅरिटिव्ह लिटररी स्टडीज' या युरोपीय संज्ञेतून ही संकल्पना मराठीत आधुनिक ही संकल्पना मराठीत स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वीकारली गेली. दोन कलाकृतींची तुलना करून त्या तुलने आधारे कांही रूपशास्त्रीय, सौंदर्यशास्त्रीय असे वाङ्मयीन परिघातील निष्कर्ष; तसेच वाङ्मय व्यवहाराशी निगडीत आंतरविद्याशाखीय ज्ञानक्षेत्रांशी संबंधीत असे निष्कर्ष काढण्याचा मौलिक प्रयत्न तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या माध्यमातून केला जातो. किंबहुना साहित्यकृती ही एक सर्जनात्मक सांस्कृतिक घटना असल्याने व जागतीकिकरणाच्या बदलत्या संदर्भात तिच्या निर्मितीच्या कारणघटकांचे स्वरूप वैश्विक असल्याने तौलनिक साहित्याभ्यास ही वर्तमान जागतिक मानवी समुदायाची एक समाजशास्त्रीय सांस्कृतिक गरज बनली आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोध निबंधात कादंबरी व नाटक या दोन रूपबंधांचा तौलनिक विचार कादंबरीच्या नाट्यरूपांतरणांच्या संदर्भात करण्याचे योजिले आहे. 'कादंबरीची नाट्यरूपांतरणे' हा मुद्दा व्यापक स्वरूपात 'कलाकृतींची माध्यमांतरे' या कलेच्या रूपशास्त्रीय अवस्थांतरण प्रक्रियेचा एक भाग आहे. एखादी छोटी कथा आशयबिजाचे अस्तित्व अबाधित राखत कादंबरी, नाटक, चित्रपट अशा विविध माध्यमात रूपांतरीत कशी होत जाते, हा प्रवास अभ्यासने मोठे मनोरंजक व उद्बोधक आहे. तथापि विस्तारभयास्तव येथे केवळ 'कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे : एक तौलनिक विचार' अशीच चौकट मर्यादीत केली आहे.

वर उल्लेखिल्याप्रमाणे नाट्यरूपांतर हा 'माध्यमांतर' या व्यापक प्रक्रियेचा एक भाग आहे. एका वस्तुतून अनेक वस्तू निर्माण करणे ही माणसाची त्याच्या जन्मकाळापासूनची सवय आहे. लाकूड हाती लागल्यानंतर तो त्याची होडी बनवतो. खुर्ची बनवतो. अशा अनेकानेक वस्तू तयार करतो. एवढ्यावरच तो थांबत नाही. लाकडाची होडी तयार केल्यानंतर आणखी कशाची होडी करता येईल, याचा तो विचार करतो आणि मग लाकडी होडी फायबरची बनते. माध्यमाचे असे माध्यमांतर करण्याचा मनुष्याचा हा छंद तसा मुलभूत स्वरूपाचा आहे. रामायण ही मुळात कथा. पण लव—कुश ती गातात! कथेचे गायन, अभिनयन रामायणासारख्या कलाकृतींच्या बाबतीत प्राचीन काळापासून दिसते.

थोडक्यात माध्यमांतर ही एक सामाजिक व कलात्मक गरज आहे.^२ कादंबरीला किंवा

कथेला मिळणाऱ्या वाचकवर्गाच्या संख्येच्या कितीतरी पटीने अधिक प्रेक्षक त्याच कादंबरीवरील नाटक किंवा चित्रपटाला मिळतो. तेव्हा अधिकाधिक आस्वादकांपर्यन्त पोहोचण्याच्या सामाजिक गरजेपोटी माध्यमांतर होते, असे म्हणता येईल. (उदा. नटरंग कादंबरी व चित्रपट)

कलात्मक गरजेचे स्वरूप यापेक्षा निराळे असते. एखादा विशिष्ट जीवनानुभव निवडलेल्या विशिष्ट माध्यमातून व्यक्त केल्यानंतरही त्या अभिव्यक्तीबद्दल लेखक असमाधानी असतो तेव्हा आशयाला न्याय देण्यासाठी व स्वतःच्या कलात्मक सर्जनाचे पूर्णत्व पुनः अनुभवण्यासाठी तो लेखक तोच आशय नव्या माध्यमाद्वारे पुनः मांडत असतो. (उदा. थॅक्यू मिस्टर ग्लाड : अनिल बर्वे मूळ कादंबरी नाटकाच्या आकृतीबंधात माध्यमांतरीत करतात.)

साहित्याचा प्रकार कोणताही असो, त्यातून व्यक्त झालेला असतो तो त्या कलाकृतीच्या लेखकाचा जीवनानुभव! या अनुभवाचा स्वभाव कसा आहे, यावर त्याचा घाट अवलंबून असतो. हा घाट म्हणजेच रचनाप्रकार होय. येथे प्रश्न असे उपस्थित होतात की, अनुभूतीची स्वभावरेखा आणि साहित्यप्रकार यांचे काही स्वयंसिद्ध नाते असते काय? विशिष्ट जीवनानुभूती या विशिष्ट साहित्यप्रकारातच अधिक यथार्थतेने साकार होऊ शकतात, असे काही असते काय?

उपरोल्लेखित प्रश्न हे मूलतः रूपशास्त्रीय व सौंदर्यशास्त्रीय आहेत. त्यांची चिकित्सा कादंबरी व नाटक या आकृतीबंधांच्या संदर्भात पुढीलप्रमाणे करता येईल. कादंबरी व नाटक हे स्वतंत्र आकृतीबंध मानले गेले असले तरी उभयतांत मानवी भाव—भावनांचेच चित्रण प्राधान्याने येत असते. या दोहोंतून कोणत्यातरी कथेचेच आविष्करण होत असते. नाटकातील कथा ही कृतिशील संवादांच्या द्वारा, नटांना अभिनित करता येण्यासारखी आणि रंगभूमीच्या मर्यादित स्थळकाळाच्या संकल्पनांना रूप देणारी असते; तर कादंबरीतील कथा निवेदनाच्या रूपाने येणारी, काहीशी पसरट आणि कादंबरीकारास अपेक्षित असणारा परिणाम शब्दमाध्यमातून साधणारी असते.^३ येथे कथानक, पात्ररेखाटन, वातावरण निर्मिती, निसर्गचित्रे, तपशील व संवाद यांचे उभयप्रकारांत असणारे स्थान व स्वरूप कसे आहे, याचा शोध घेणे आवश्यक ठरते. मुळात प्रचलित समीक्षाव्यापारात साहित्यप्रकारवाचक संज्ञा रूढ झालेल्या असल्या तरी अशा सुट्या साहित्यकृतींची तुलना करत असताना किंवा खरे तर साहित्याचे 'वाचन' करत असताना, 'प्रकारांची' संकल्पना कितपत प्रस्तुत आहे, याचा फारसा तात्त्विक विचार झालेला नाही,^४ ही अभ्यासकांची तक्रार मराठी समीक्षेच्या संदर्भात रास्तच आहे.

पाश्चात्य समीक्षेत साहित्यप्रकारांचे टोकदार समर्थन करणारी एकसत्त्ववादी भूमिका आणि प्रकारांचे स्वतंत्र अस्तित्व मूळातून नाकारणारी नाममात्रवादी भूमिका, अशा दोन परस्पर विरोधी भूमिका आढळतात. एकसत्त्ववादी समर्थकांनी प्रत्येक कला प्रकाराची एकच एक व्याख्या देऊन त्यांना भाषेच्या, शैलीच्या वा घाटाच्या सार्वत्रिक नियमांमध्ये जखडून टाकण्याचा अतिशय टोकाचा असा अट्टहास धरला. साहित्यकृतींच्या वर्गीकरणाची ही अपरिहार्यता

मांडत असताना साहित्यकृतींची व्यामिश्रता मात्र त्यांनी विचारात घेतलेली दिसत नाही.

एकसत्त्ववादाच्या अगदी विरुद्ध टोकाची भूमिका म्हणजे सौंदर्याच्या व कलेच्या व्यापारामध्ये वर्गीकरणे असूच शकत नाहीत, असे मानणारी नाममात्रवादी भूमिका होय! या भूमिकेच्या प्रवर्तकांचे म्हणणे असे की, कोणत्याही प्रकारचे वर्गीकरण ही एक ज्ञानात्मक आणि तार्किक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत निकषांना सर्वाधिक महत्त्व असते मात्र, ललित कलाकृतीची प्रकृती मूलतः सौंदर्यात्मक असल्याने सुंदरतेचे निकष निश्चित करता येऊ शकत नाहीत. मुळात कोणतेही वर्गीकरण किंवा संकल्पना सौंदर्यविधानात अभिप्रेत नसते.⁴ याचाच अर्थ असा की, साहित्यप्रकारांची वर्गीकरणे ही एक सोय अथवा गरज असते, त्यांत मुलभूत असे कांही नसते, असे या अभ्यासकांचे म्हणणे आहे.

या परस्पर विरोधी दोन्ही भूमिकांचा समन्वय साधणे कलाव्यवहाराच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. कारण, यातील कोणत्याही एका भूमिकेचे समर्थन करावयाचे झाल्यास एकतर ललित साहित्यातील प्रत्येक प्रकार हा स्वतंत्र व स्वयंभू मानावा लागेल, नाहीतर त्याचे अस्तित्वच नाकारावे लागेल! तारतम्याने विचार करता या दोन्ही शक्यता नाकारून त्यातील सुवर्णमध्य याचा शोध घेणे गरजेचे ठरते.

कादंबरी व नाटक या कथनपर गद्य साहित्यप्रकारांचा या दृष्टीने विचार करू:

मुळात कोणताही कलाप्रकार हाताळत असताना त्या माध्यमाची समज, त्याचा आवाका, त्याची बलस्थाने अवगत असणे आवश्यक असते. कादंबरी व नाटक या दोन्ही आकृतिबंधात असणारे अंतर तसेच दोन्ही प्रकारांतील साम्यस्थळे रूपांतरकाराला हेरता आली पाहिजेत. कादंबरी 'शब्द' या माध्यमातून वाचकाशी संवाद साधत असते, तर नाटक कृतीतून समूहाशी संवाद साधत असते. 'कथन' करणे हे कादंबरीचे काम आहे, तर 'दाखविणे' हे नाटकाचे काम आहे. कादंबरीतील निवेदक घडून गेलेली गोष्ट सांगत असतो, तर नाटकात ती गोष्ट प्रत्यक्षात घडत असते. नाटकात गोष्ट तशी नसतेच. ते गोष्टी पलिकडे असते. कादंबरी दृश्य निर्माण करते, तर नाटकात ती प्रत्यक्षात दिसतात. नाटककाराच्या शब्दाला नटाचे अंतर्बाह्य व्यक्तिमत्त्व रूप देत असते. संवाद हे केवळ सूचवायचे कार्य करत असतात.

कादंबरी निवेदकाच्या मनात घडते. नाटक रंगमंचावर साकारत असते. निरनिराळ्या काव्यात्म घटनांच्या गुंफणीतून नाट्य निर्माण होत असते. कादंबरीत अशा वेगवान घडामोडींची आवश्यकता नसते. नाट्यगत भावनेत प्रेक्षकांस गुंतवून ठेऊन विशिष्ट कालमर्यादित अपेक्षित परिणाम साधणे हे नाटकाचे कार्य असते, तर अशी कोणतीही कालमर्यादा कादंबरीच्या बाबतीत संभवत नाही.

वरील तौलनिक विधानांच्या आधारे कादंबरी व नाटक या माध्यमांचे स्वरूप व कार्य स्पष्ट होते. कादंबरीचे लेखन वाचकास समोर ठेऊन केले जाते. वास्तव आणि कल्पित यांचा

एक विस्तीर्ण पट कादंबरीत असंख्य पात्रे, घटना व प्रसंगांच्या आधारे मांडलेला असतो. कथानक, व्यक्तिरेखा हे घटक कादंबरीच्या रचनेशी संबंधित असतात ते कादंबरीच्या आशयानुसार बदलतात. आशयाचे अनेक स्तर असतात. तो आशय वास्तव संलग्न असला तरी त्यात कल्पिताच्या शक्तिस्थानांचाही समर्थ वापर असतो. कल्पिताच्या वापरामुळे वाचकाला आशय असंभवनीय वाटणे हे त्या कादंबरीचे अपयश आणि तो अपरिहार्य वाटणे, हे तिचे यश, असे म्हणता येईल.^६

सर्वात ज्यास्त लिहिला जाणारा आणि वाचला जाणारा साहित्यप्रकार म्हणून कादंबरी मराठी साहित्याच्या प्रांगणात आज पाय घट्ट रोवून उभारलेली दिसते. अशी ही कादंबरी प्रत्यक्षाचेच दर्शन घडवू पाहणाऱ्या आत्मचरित्र, इतिहास या वाङ्मयप्रकारांहून भिन्न आहे. नाटक हेही एका दृष्टीने कल्पनानिर्मित व कथात्मक आहे, परंतू, रंगभूमी आणि प्रेक्षक यांची तंत्रे सांभाळून ते अवतरत असते. त्यामुळे नाट्याभिव्यक्तीला स्वाभाविकच अनेक मर्यादा पडतात. नाटकांचा संसार गोचर कृति—उक्तींवर उभारायचा असतो. कादंबरीवर असली बंधने नाहीत. अर्थपूर्ण जीवनानुभवाचे दर्शन घडविणे हाच तिचा हेतू असतो. मग तो जीवनानुभव कितीही व्यामिश्र असो, त्याने कितीही मोठा काळ व्यापलेला असो किंवा तो ज्या स्त्री—पुरुषांच्या संदर्भात रूप घेत असतो, त्यांची संख्या कितीही मोठी असो!

नाटकाला आवश्यक असणाऱ्या संवादासारख्या अभिव्यक्ती साधनासोबतच नाटकाला निषिद्ध असलेल्या वर्णन निवेदन इ. अभिव्यक्तीसाधनांचाही उपयोग जीवनदर्शनाचा आपला हेतू साध्य करण्यासाठी कादंबरी करत असते.

२० व्या शतकात जागतिक पातळीवर घडलेल्या दोन महायुद्धांसारख्या महाविनाशकारी घटनांनी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात उलथा—पालथ घडवून आणली. हे स्थित्यंतर ज्ञानाच्या क्षेत्रातही झाले. पूर्वप्रस्थापित संकल्पनांच्या उलटतपासणीची प्रक्रिया या घटनांमुळे सुरू झाली. साहित्यविचाराच्या क्षेत्रावरही याचा परिणाम झाला. भाषाविज्ञान, सामाजिक शास्त्रे, तत्त्वज्ञानातील विविध संप्रदाय यांच्याशी नाते जोडत साहित्यविचाराचे क्षेत्र ढवळून निघाले. साहित्य व्यवहाराशी निगडित आंतरविद्याशाखीय अभ्यासाचा दृष्टीकोन विकसित झाला. संरचनावाद, चिन्हमीमांसा यासारख्या नव्या शाखा साहित्याभ्यासात महत्वाच्या ठरू लागल्या. या बदलांचा परिणाम साहित्यप्रकारविषयक चर्चेवरही उमटलेला दिसतो.

साहित्यप्रकार म्हणजे केवळ सोयीसाठी केलेले वर्गीकरण किंवा बाह्यतंत्रांनी आकाराला आलेली एका व्यवस्था, हा दृष्टीकोन आता मागे पडत आहे. लेखन आणि वाचन या दोहोंनी मिळून आकारणाऱ्या साहित्यव्यवहारात साहित्यप्रकारांच्या संकल्पनेला महत्वाचे स्थान दिले जात आहे.

कोणत्याही वाचकाचा साहित्याशी येणारा संबंध हा 'साहित्यप्रकारनिष्ठ' असतो. साहित्यकृतीचे वाचन करणे म्हणजे साहित्य नावाच्या एखाद्या सर्वसामान्य गोष्टीचा अनुभव

घेणे नव्हे; तर कादंबरी, लघुकथा, भावकविता अशा प्रकारनिष्ठ साहित्यकृतींचे वाचन करणे होय. साहित्यकृतीचे असे वाचन कसे करावे, याबद्दल परंपरेने सिध्द झालेला एक संकेतव्यूह असतो. त्या व्यूहाच्या आधारे त्या साहित्यकृतीचा आस्वाद, आकलन, अर्थनिर्णयन, मूल्यांकन इ.गोष्टी तो साधत असतो. लेखकाच्या निर्मितीप्रक्रियेत हा संकल्पनाव्यूह गृहित धरलेला असतोच. लेखकाची निर्मिती, वाचकाचा वाचनानुभव आणि साहित्यकृतीचे अर्थनिर्णयन या सर्व गोष्टींमागे साहित्यकृतीच्या संकेतव्यूहाचा बळकट आधार असतो.

विशिष्ट साहित्यप्रकाराचा अभ्यास करणे म्हणजे साहित्यप्रकारांचा संकेतव्यूह स्पष्ट करणे, हा दृष्टीकोन साहित्यकृतीच्या आजच्या अभ्यासामध्ये प्रभावी ठरत आहे.^९

‘कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे’ हा कलाकृतीच्या अवस्थांतरणाचा मुद्दा अभ्यासत असताना वरील संकेतव्यूहनिष्ठ दृष्टीकोन समोर ठेवला आहे. संवाद व लयतत्वाची जाणीव या दोन मुद्द्यांच्या आधारे कादंबरी व नाटक यांच्यातील रूपबंधात्मक अंतर आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल :

‘संवादप्रधानता’ हे नाटकाचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय, नाटकाला कथानक असते. पण ते पात्रांच्या द्वारा व्यक्त होणाऱ्या संवादाच्या माध्यमातून पुढे सरकत असते. कथात्म साहित्यातही संवाद असतात; पण नाटक व अन्य कथात्मसाहित्य विशेषतः कादंबरी यांच्यातील संवादाचे स्वरूप पूर्णतः भिन्न आहे.

कथात्म साहित्यातील संवाद :

कथात्म साहित्यातील संवाद निवेदनाच्याद्वारा प्रकटतात. कादंबरीकार या निवेदनाच्या माध्यमातूनच कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण इत्यादींची निर्मिती साधत असतो. व्यक्तिरेखांचे चित्रण कथात्मसाहित्यातील निवेदक साधारणतः दोन प्रकारे करत असतो. पहिल्या प्रकारात हे निवेदन अप्रत्यक्षरितेने येत असते. म्हणजे येथे निवेदकाच्या दृष्टीकोनातून व्यक्तिरेखा बोलत असतात. दुसऱ्या प्रकारात संवाद, संभाषण, स्वगत यांचा समावेश होतो. पहिल्या प्रकारचे निवेदन हे ‘सांगणे’ या स्वरूपाचे; तर दुसऱ्या प्रकाराचे निवेदन हे ‘दाखविणे’ या स्वरूपाचे असते. यालाच ‘टेलिंग’ व ‘शोईंग’ या संज्ञा समीक्षकानी योजल्या आहेत.^८

कथात्म साहित्यात वर्णन, कथन, भाष्य व निवेदन या घटकांइतकेच महत्त्व ‘संवाद’ या घटकाचे आहे. तथापि प्रत्येक कथात्म साहित्यात संवाद असणे अपरिहार्य असतेच असे नाही. त्या—त्या साहित्यकृतीच्या आवश्यकतेनुसार संवाद प्रकटताना दिसतो. व्यक्तिचित्रण किंवा व्यक्तिरेखांची निर्मिती या प्रक्रियेत संवादाची आवश्यकता कथात्म साहित्याच्या निर्माणकर्त्याला असते व त्याच हेतूने मुख्यतः संवाद उपयोजिले जातात. कथात्म साहित्यात कथानक पुढे नेण्याचे, ते गतीमान करण्याचे कार्य संवाद करतात. प्रसंग वा घटनांच्या निर्मितीतही त्यांचा सहभाग असतो. संवादांमुळेच कथात्म साहित्याला ध्वनिमूल्य/व्यंजकता उपजणारी व्यामिश्रता लाभू शकते.^९ थोडक्यात कथात्म साहित्यात संवादाचे स्थान महत्वाचे

असले तरी ते अनिवार्य असते, असे म्हणता येत नाही.

नाटकातील संवाद :- कथानक पुढे नेणे, माहिती पुरविणे आणि व्यक्तिदर्शन घडविणे ही नाटकाच्या संदर्भात संवादाची मुलभूत कार्य मानता येतील.

कथा कादंबरीसारख्या कथनात्म साहित्याचा प्रारंभ निवेदनाने साधारणतः होताना दिसतो. यात वर्णनाला, आशयसूत्राच्या प्रस्तावनेला प्राधान्य असते. कथानकाला संवादांच्या स्वरूपात गोवावे लागते. पारंपारिक नाटकांत सूत्रधाराच्या रूपाने निवेदनाच्या माध्यमातून कथानकाचे सूचन करण्याची पध्दत होती. तेंडूलकर हे आधुनिक नाटककार परंतु त्यांच्या 'घाशीराम कोतवाल' या नाटकाची सुरवात सूत्रधाराच्या निवेदनाने झाली आहे. अर्थात, 'घाशीराम कोतवाल' हे नाटक बाजाच्या अंगाने पारम्पारिक व प्रभावाच्या अंगाने आधुनिक असल्याने तेंडूलकरांना पारंपारिकता जपण्यासाठी सूत्रधार आणावा लागला, हा भाग वेगळा. त्यांच्याच 'सखाराम बाईंडर' या नाटकाचा प्रारंभ पहावा. गोंधळ घालणाऱ्या मुलांना दरडावणारा संवाद प्रारंभी येतो व शेवटही संवादानेच होतो. म्हणजे कथानकाचा संपूर्ण विकास संवादांच्या अंगाने होत असलेला पहावयास मिळतो.

साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होत असतानाही हीच प्रक्रिया वेगळ्या संदर्भात घडताना आढळते. निवेदनाचे रूपांतर संवादात होऊन निवेदनप्रधान कथानक नाटकात संवादप्रधान बनते.

नाटकाचे कथानक ही एक सेंद्रिय, एकात्म घटना असते. नाटक प्रेक्षकांसमोर सादर होते. तेव्हा प्रत्यक्ष घडणाऱ्या आणि प्रत्यक्ष न घडणाऱ्या परंतु कथानकाच्या विकसनाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असणाऱ्या घटना यांना जोडणारा सांधा संवादच असतो. तसेच नाटकातील प्रत्यक्षातला काळ आणि त्यास पूरक असणारा परंतु, प्रत्यक्षात नसणारा अप्रत्यक्ष काळ यांचेही सूचन संवादच करत असतात. म्हणून रंगमंचावर प्रत्यक्ष न घडणाऱ्या घटना आणि काळ यांच्या संदर्भातील पूरक माहिती पुरवून प्रेक्षकांना कथानक समजाविण्यासाठी सहाय्यक ठरणारी भूमिका नाटकातील संवादांना बजावावी लागते.

उदा. :- रणांगण या नाटकातील पुढील काव्यमय संवाद :

गारदी क.०३ :- भाऊ के मैदाने जंग का अनोखा रंग दिखायेंगे!
दौड़ून दौड़ून मराठे जाती मुल्कपे कयामत येता
कुर्बान मराठे होती वतनावर संकट येता!
बेबनाव माजू लागे दिल्ली को न रहा वाली
अफगाण फौज लोभाने हमल्यावर हमला घाली;
दिल्लीच्या रखवालीची जोखीम मराठे घेती;
शिंदे अन् होळकरांची घे नजिबखनही भीती;
दत्ताजी शिंदे जेव्हा समशेर घेतसे हाती,

गनिमांचे काळिज कापे, मृत्यूची दडपे छाती;
दौडून दौडून मराठे जाती देशावर संकटे येता
कुर्बान मराठे होती देशावर संकट येता! १०

प्रस्तुत काव्यमय संवादात गारदी मराठ्यांच्या शौर्य व त्यागाची अतिरिक्त माहिती प्रेक्षकांना पुरवितो आहे. संवादाचे हे कार्य वसंत कानेटकरांच्या 'वेड्याचे घर उन्हात' या नाटकातील पुढील संवाद साधतो.

जीजी :- “तुम्हा मुलांच्या जन्माच्या आधीची गोष्ट ती. मी बापूच्या वेळी बाळंतीण होते. तेव्हा दामोदर भाऊज घरातून निघून गेलेले.”

या संवादात ज्यांच्याशी जीजी संवाद साधते आहे, ती मुले प्रत्यक्षात रंगमंचात आहेत; परंतु ज्यांच्या संदर्भात माहिती सांगत आहे ते दामोदर भाऊज अप्रत्यक्ष कथानकाचा भाग आहेत. प्रेक्षकांना या संवादामुळे ही माहिती कळते. म्हणून 'माहिती पूरविणे' हे संवादाचे एक महत्वाचे कार्य ठरते.

संवादाचे तिसरे आणि तितकेच महत्वपूर्ण असे कार्य म्हणजे 'व्यक्तिदर्शन' हे होय. संवादामधूनच नाट्यपात्रांचे बाह्य व अंतरीचे व्यक्तिमत्व प्रेक्षकांना कळते. पात्रांचे स्वभाव, त्यांच्या लकबी, त्यांची वैचारिक भूमिका आदि बाबी संवादाच्या माध्यमातूनच कळत असतात. पात्र स्वतः विषयी बोलते किंवा इतर पात्रांविषयी भाष्य करीत असते, अशा दोन्ही संवादातून जो बोलतो आहे, आणि ज्याच्याविषयी बोलतो आहे, अशा दोघांचेही व्यक्तित्व प्रेक्षकांसमोर उलगडले जाते. अर्थातच या कार्यात संवादाची भूमिका खूप महत्वाची असते.

कथात्म साहित्यातील संवाद आणि नाटकातील संवाद यांच्यात आणखीन एक अंगाने फरक पडतो. ते अंग म्हणजे लयीचे. शब्दांचा नाद आणि वाक्यातील त्याचे उपयोजन कथा—कादंबरी व नाटक या दोन्ही आकृतीबंधात निरनिराळ्या पध्दतीने केलेले आढळते. 'नाटकातील संवाद बोलायचे—ऐकायचे असतात, ते लिहायचे वाचायचे नसतात'^{११} कथात्म साहित्यातील संवाद विस्तृत व पूर्वीच्या किंवा नंतरच्या तपशीलाला जोडणाऱ्या पुलाचे काम करतात; तर नाटकातील संवाद पूर्णतः स्वायत्त स्वरूपाचे व पूर्ण आशय व्यक्त करणारे असे असतात. त्यांच्या स्पष्टिकरणाला कोणतेही निवेदन तेथे येऊ शकत नाही. कारण ते प्रत्यक्ष घडणाऱ्या प्रक्रियेचे एक भाग असतात.

विश्वास पाटील यांच्या 'पानिपत' या कादंबरीतील व त्यावर बेतलेल्या 'रणांगण' या नाटकातील एकाच घटनाप्रसंगाशी निगडित पुढील उतारा व संवाद पाहिल्यास लयतत्वाचे निराळेपण कादंबरी व नाटक या माध्यमात कसे भिन्न आहे हे कळून येईल.

कादंबरीतील उतारा :

क्षणभर यमुनेचा प्रवास स्तब्ध झाला. रोहिले जागच्या जागी उभे राहून दत्ताजीचे भेसूर मुंडके बघू लागले. तसा नजीब कडाडला, “हरामजाद्यांनो, बघताय काय? ते मराठे नदीपार

जीव घेऊन पळताहेत. करा पाठलाग ५५ हाणा ५५ लुटा ५५ सुटा ५५.’’

अब्दालीचा विजय झाला. ताषेकर्णे, शहादणे वाजू लागली. नजीब भाल्याच्या टोकाला बांधलेली दत्ताजीची मुंडी नाचवत, फेर धरत अब्दालीकडे नाचत—नाचत निघाला^{१२}
नाटकातील संवाद :

नजीब : (विकट हास्य—भेसूर दिसतो. त्यात अतीव आनंदही) आज तो मराठ्यांची संक्रांत! चलो, आज हम संक्रांत मनायेंगे! (दत्ताजीच्या मुंडीकडे बघतो. त्याच्या धमन्या पेटतात. ताबुताच्या काठीसारखा भाला नाचवितो—स्वतः नाचवत हसतो.) क्यूं दत्ता.... जवॉमर्द..... तू तो तेज था रे! बहुत तेज! तुझसे जंग करने में बहुत मजा था! (दक्षिण दिशेला आव्हान करीत).... मराठ्यांनो.... ये नजिब जोवर जिंदा आहे तोवर आखखी दख्खन उत्तरेवर चालून आली तरी दिल्लीचं मख्खन मी मराठ्यांच्या घशात कधीच पडू देणार नाही! (तो मुंडके नाचवत निघून जातो.)^{१३}

वरील दोन्ही अवतरणे एकाच ऐतिहासिक घटना—प्रसंगाशी निगडीत आहेत. मात्र, ते ज्या आकृतीबंधाच्या माध्यमातून येतात, त्या माध्यमाची लयतत्वीय जाणीव त्यांचे स्वरूप निर्धारण करित असताना दिसते. अर्थात असे लयतत्वाच्या अंगाने येणारे नादमाधूर्य साधण्याच्या प्रयत्नात कधी—कधी लेखकाचे भानही सुटू शकते. शब्दबंबाळपणा, अति अलंकरण आणि सुभाषितवजा अनावश्यक वाक्यांची उधळण केल्याने नाट्यकृतीची कलात्म उंची ही खुजी होऊ शकते. तसेच नाटकाच्या स्वरूपावर ही संवादाचे स्वरूप अवलंबून असते. नाटक विनोदी असेल तर संवाद चुटचुटीत असतील. नाटक चर्चात्मक असेल तर दीर्घ संवाद येतात. दीर्घ संवादात एक धोका असा असतो की, त्याच्या दीर्घत्वामुळे त्यातील नाट्य हरवून केवळ ते निवेदन होऊ शकते किंवा लहान वाक्यरचना असणाऱ्या संवादात शब्दांचा वापर प्रभावी व नेमका नसेल तर त्यातून प्रकटणारे नाट्य प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचणे कठीण होऊ शकते.

‘नाट्यरूपांतर’ हा माध्यमांतराचा एका प्रकार असला तरी तो एका विविष्ट मर्यादीत अर्थाने सर्जनात्मक प्रक्रियेचाच एक भाग आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते. साहित्य प्रकारांच्या वर्गीकरणाच्या संकल्पनांबाबत म्हणूनच लवचिक धोरण स्वीकारणे आवश्यक आहे. अन्यथा नाटक व कादंबरी यांची आकृतीबंधाच्या पातळीवरील टोकाची स्वायत्तता मान्य केल्यास नाट्यरूपांतरासारख्या प्रकारांस साहित्यप्रकारांमध्ये स्थान देणे कठीण होईल.

नाट्यरूपांतर हा माध्यमांतराचाच एक प्रकार आहे. तथापि मराठी समीक्षेत माध्यमांतराची तात्त्विक बैठक निश्चित होणे आवश्यक आहे. तसेच माध्यमांतर म्हणजे नेमके काय, ते कशाचे करावे आणि कशाचे करू नये, साहित्यकृतीच्या निर्मिती प्रक्रियेत त्या कृतीच्या आकृतीबंधाचे नेमके स्थान काय आहे इत्यादी मुद्द्यांचा तात्त्विक वा सैद्धान्तिक विचार व्हावा या हेतूने हा शोधप्रबंध मी सादर करित आहे.

वरील चर्चेच्या आधारे प्रस्तूत शोधप्रबंधाच्या अनुषंगाने पुढील निष्कर्ष काढता

येतील :

- १) साहित्यप्रकारांचे वर्गीकरण काटेकोरपणे करणे, म्हणजे प्रत्येक साहित्यप्रकाराचे स्वतंत्र व स्वयंभू स्थान मान्य करणे होय. त्यामुळे विविध प्रकारांतील वाङ्मयकृतीच्या सीमारेषा एकमेकांत मिसळलेल्या असतात.
- २) ललित साहित्याच्या निर्मात्याला जाणवलेला सौंदर्यनिष्ठ जीवनानुभव निराकार असला तरी अभिव्यक्तीच्या पातळीवर तो रूपनिष्ठ असतो.
- ३) ललितेतर वाङ्मयप्रकारांमधील वर्गीकरणे ज्ञानकेंद्रित म्हणून तर्कनिष्ठ असतात तर ललित वाङ्मयातील वर्गीकरणांना त्याच्या व्यामिश्र सौंदर्यनिष्ठतेमुळे असे काटेकोर निकष लावता येत नाहीत.
- ४) एका आकृतीबंधातून दुसऱ्या आकृतीबंधामध्ये एखादी कलाकृती जेव्हा अवस्थंतरीत होते; तेव्हा अवस्थांतरीत कलाकृती मूळ कलाकृतीची केवळ नक्कल नसते; तर ती एक स्वतंत्र कलाकृती असते.
- ५) कादंबरीचे नाटकांमध्ये रूपांतर होताना खालील घटकांच्या संदर्भात बदल होतात.

i) कथानक :- कादंबरीत कथानक निवेदन आणि तपशील यांच्या आधारे विकसीत होत जाते. या विकसनात संथपणा असतो. नाटकातील कथानक वेगाने विकसित होणारे आणि संवाद व घटना—प्रसंगांच्या आवर्तातून गतीने घडत जाते.

iii) संवाद :- कादंबरीतील संवाद वर्णन व निवेदनाशी पूरक असतात; तर नाटक हेच मुळी संवादप्रधान असते.

iii) भाषा :- कादंबरीमधील भाषा चर्चात्मक, वर्णनप्रचूर आणि तपशीलात शिरणारी असते; तर नाटकातील भाषा स्थलकालाच्या अवकाशात वावरणारी म्हणून संवादात्मक, नेमकी आणि गतीमान असते.

थोडक्यात संवाद हे नाटकाचे एक प्रभावी व महत्वाचे अंग आहे. कथा—कादंबरीत जे कार्य निवेदन करीत असते, ते नाटकात संवादाच्या माध्यमातून होते. नाटक ही कृतींची संघटना असते व संवाद ही सुध्दा एक कृतीच असते. या कृतीत संघर्ष असावा लागतो, तरच प्रेक्षकांची उत्कंठा कायम राहू शकते. दोन विरोधी शक्तींचा सामना म्हणजे संघर्ष, हे सूत्र नाट्यरूपांतर करताना विचारात घ्यावे लागते.

समारोप :-

नाट्यरूपांतर हा माध्यमांतराचाच एक प्रकार आहे. तथापि मराठी समीक्षेत माध्यमांतराची तात्विक बैठक निश्चित होणे आवश्यक आहे. तसेच माध्यमांतर म्हणजे नेमके काय, ते कशाचे करावे आणि कशाचे करू नये, साहित्यकृतीच्या निर्मिती प्रक्रियेत त्या कृतीच्या आकृतीबंधाचे नेमके स्थान काय आहे इत्यादी मुद्यांचा तात्विक वा सद्धान्तिक विचार व्हावा हा शोधप्रबंध मी सादर करीत आहे.

संदर्भ सूची :-

संदर्भ क्रमांक	ग्रंथाचे नाव	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
१	तौलनिक साहित्य : नवे सिद्धान्त आणि उपयोजन	डॉ.आनंद पाटील	१३
२	मराठी उजळणी वर्ग : मुंबई विद्यापीठ लेखांचा संग्रह	डॉ.कमलाकर नाडकर्णी	—
३	मराठी कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरणे	कल्पना कामत	प्रस्तावना ०१
४	साहित्य : अध्यापन आणि प्रकार	मिलिंद मालशे	१३३
५	सौंदर्यमीमांसा	रा.भा.पाटणकर	२७
६	मराठी कादंबरी आस्वाद यात्रा (प्रस्तावना)	विजया राजाध्यक्ष	०३
७	कादंबरी : एक वाङ्मय प्रकार (उपोद्घात)	हरिश्चंद्र थोरात	११
८	मराठी वाङ्मय कोश खंड ०४ : था समीक्षा संज्ञा		३७०
९	मराठी वाङ्मय कोश खंड ०४ : था समीक्षा संज्ञा		३७१
१०	रणांगण (नाटक)	विश्वास पाटील	०५
११	मराठी वाङ्मय कोश खंड ०४ : समीक्षा संज्ञा		३७१
१२	पानिपत (कादंबरी)	विश्वास पाटील	५९-६०
१३	रणांगण (नाटक)	विश्वास पाटील	१४

इतर आधारभूत ग्रंथ

- १) कथनात्म साहित्य आणि समीक्षा — हरिश्चंद्र थोरात
- २) तेंडूलकरांची नाटके — डॉ.रमेश धोंगडे
- ३) भाषा व साहित्य : संशोधन — संपादक डॉ.वसंत जोशी
- ४) थॅक्यू मिस्टर ग्लॉड (कादंबरी व नाटक)— अनिल बर्वे

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रीन बँकेचे भवितव्य

श्रीमती मनिषा वासुदेव चौधरी

(अर्थशास्त्र विभाग)

श्रीमती एच.आर.पटेल कला महिला
महाविद्यालय, शिरपूर, जि.धुळे

प्रा.डॉ.ए.जी.सोनवणे

(अर्थशास्त्र विभाग)

आर.सी.पटेल कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, शिरपूर जि.धुळे

प्रस्तावना —

बँकिंग क्षेत्राच्या आर्थिक वृद्धीवर संख्यात्मक व गुणात्मक असे परिणाम होतात. आर्थिक वृद्धीसाठी आवश्यक असणा—या व्यावसायिक प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणून बँकांकडे पाहिले जाते. बँक क्षेत्र पर्यावरणाच्या दृष्टीने शाश्वत आणि सामाजिक दृष्ट्या जबाबदार गुंतवणूक (Socially Responsible Investment) महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. बँका स्वतः प्रदूषण करणार नाही. परंतु प्रदूषण करणा—या उद्योगांशी बँकांचा संबंध असू शकतो. पर्यावरणपूरक गुंतवणूक आणि दूरदर्शी कर्जपुरवठ्याला उत्तेजन ही बँकिंग क्षेत्राची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. जे उद्योग पर्यावरणपूरक धोरण राबवित आहेत आणि जे उद्योग असे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न करतात. अशा उद्योगांना बँकांनी कर्जपुरवठा करतांना अग्रक्रम दिला पाहिजे.

शोधनिबंधाचा उद्देश —

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भारतातील हरित बँकिंगच्या आकडेवारीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
२. भारतातील प्रमुख उद्योगांमध्ये हरित बँकिंग संकल्पना या कारणांचा शोध घेणे.
३. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख उद्योगांमध्ये हरित बँकिंग पर्यावरणीय विचार करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

शोधनिबंधाचे गृहीतके —

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे गृहीतके पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. गेल्या काही वर्षात भारतातील वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाची हानी होत आहे.
२. देशातील उद्योगधंदे आणि पर्यावरण यांचा जवळ संबंध आहे.
३. उद्योगधंदे आणि हरित बँकिंग यांचा जवळचा संबंध आहे.
४. भारतीय अर्थव्यवस्थेत हरित बँकिंगचे भवितव्य सर्वत्र महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती —

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सांख्यिकीय व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात

आला आहे. तसेच दुय्यम सामुग्रीच्या साहाय्याने आकडेवारी मिळविण्यात आली आहे. हरित बँकिंग म्हणजे काय ? (What is Green Banking?)

“पर्यावरणपूरक उद्योगांना किंवा प्रकल्पांना बँकांकडून होणारा वित्तपुरवठा म्हणजे हरित बँकिंग होय.” उद्योगांना हरित होण्यासाठी मदत करणे आणि नैसर्गिक पर्यावरणाची प्रक्रिया कायम राखणे. ‘ग्रीन बँकिंग’ ची संकल्पना बँका उद्योग आणि संपूर्ण अर्थव्यवस्था यांच्या परस्परहिताचे आहे. हरित बँकिंगमुळे उद्योग हरित होतील असे नाही तर बँकांकडील भविष्यकालीन मालमत्तेची गुणवत्ता ही वाढेल. बँकांनी पर्यावरणस्नेही प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करावा. याबाबत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन होतांना दिसून येत आहे.

हरित बँकिंगचे महत्व —(Importance Green Banking)

पर्यावरणमानकांचे विचार—

बँका आणि वित्तीय संस्था पर्यावरणावर प्रत्यक्ष परिणाम करत नाहीत. परंतु यामुळे बँकांचा अप्रत्यक्ष खर्च होऊ शकतो. बँका अल्प परिणाम करणा—या किंवा प्रदूषण न करणा—या उद्योगांना कर्ज देतात. तसेच पर्यावरणीय षिस्तीच्या पालनासाठी सक्षम अधिका—यांकडून उद्योगव्यवसायांच्या संदर्भात विशिष्ट मानके निर्धारित करतात.

पर्यावरणाचा विचार —

मागील दशकापर्यंत बँका आणि वित्तीय संस्थांचा व्यवसायाशी पर्यावरणाचा संबंध जोडलेला नव्हता. परंपरागत विचार करता बँकांनी उद्योगात होणारी पर्यावरणीय हानी लक्षात घेऊ नये. तो उद्योगातील बँकांचा हस्तक्षेप होईल असे मानले जात होते. परंतु आता उद्योगांना पर्यावरणाशी असणारा संबंध बँकांच्या दृष्टीने जोखीम निर्माण करू शकतो हे मान्य आहे. हरित बँकिंगमुळे पर्यावरणाचा गांभीर्याने विचार होत आहे. पर्यावरणाचे रक्षण पर्यावरणाची हानी करणा—या उद्योगांना बँकांनी कर्जपुरवठा केल्यास होणा—या पर्यावरण प्रदुषणास बँका जबाबदार असतात. उदा.—अमेरिकेत सर्वसमावेशक पर्यावरण प्रतिक्रिया, नुकसान, भरपाई आणि दायित्व कायदा १९८० मध्ये करण्यात आला. या कायद्यामुळे अनेक बँकांचे नुकसान झाले. बँकांकडून कर्जे घेतलेल्या ज्या उद्योगांनी प्रदुषणात भर टाकली त्यामुळे नुकसानीस थेट बँकांना जबाबदार ठरविण्यात आले. प्रदुषण निराकरणाचा खर्च बँकांकडून वसूल करण्यात आला. अमेरिकेतील बँका व्यापार व व्यवहाराशी पर्यावरणाचा विचार एकात्मिक करण्यास अग्रेसर आहे. हरित बँकिंगमुळे पर्यावरण रक्षणास मदत होते हे लक्षात येते.

सामाजिक दृष्टीने महत्व —

सामाजिक दृष्टीने हरित बँकिंगला फार महत्व आहे. बँकांचे भागधारक, ठेवीदार,

इतर ग्राहकांना पर्यावरण रक्षणाचा लाभ होतो. सामाजिक बांधिलकीच्या भूमीकेतून बँकांनी सर्व ग्राहकांचा व्यापक हिरतक्षणाचा विचार करून पर्यावरणपूरक उद्योगांना कर्जपुरवठा करणे.

भारतातील हरित बँकिंग —(Green Banking in India)

भारताचा वृद्धीदर काही वर्षांत वाढला आहे. हा वृद्धीदर वाढविण्यात उद्योगांची भूमिका महत्वाची आहे. पर्यावरणावर होणारे परिणाम रोखणे हे भारतीय उद्योगांसमोर मोठे आव्हान आहे. सरकारने पर्यावरणविषयक कायदे केले असले तरी उद्योगांना पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा स्विकार करण्यासाठी उत्तेजन दिले तरी उद्योगांकडून पर्यावरणाची हानी होते ही हानी रोखण्याच्या दृष्टीने हरित बँकिंगला महत्त्व आहे.

हरितगृह वायु उत्तपत्तीचा विचार करता भारत जगातील सहावा आणि वेगवान वृद्धी साधणारा दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. जगातील सर्वाधिक प्रदूषित १० शहरांपैकी भारतातील दिल्ली, मुंबई, चेन्नई ही प्रदूषित करणारा प्रमुख शहरे आहेत.

भारतातील प्रमुख उद्योग —

झिंक, कॉपर, पोलाद उद्योग, कागद आणि लगदा, कीटकनाशके, खतनिर्मिती, साखर, टेक्सटाईल, रसायने/औषधनिर्मिती इ. उद्योगांना या बँकांनी कर्जपुरवठा करतांना विचार केला पाहिजे की हे उद्योग प्रदुषण पातळी कमी करत आहे काय? पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी उपाय—योजना करत आहेत काय? या संदर्भात या बँकांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

भारतात पर्यावरण नियमाचे दोन भाग केले जातात.

१) नियंत्रणविषयक नियमन २)दायित्व कायदा— भारतात कायदेशीर चौकट तयार करण्यात आली. पर्यावरण प्रदुषण रोखण्यासाठी मानके (Standards) तयार केले त्या आधारे संबंधित प्रदुषक उद्योग बंद करणे किंवा आवश्यक गुंतवणूक करण्यास भाग पाडणे या तरतूदी करण्यात आल्या.

आजच्या परिस्थितीचा विचार करता बँकांनी सध्या क्रियाशील असणाऱ्या मालमत्तेचे भविष्यात अक्रियाशील मालमत्तेत रूपांतर होऊ नये असे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. म्हणून बँकांनी “हरित बँकिंगची” संकल्पना स्विकारली पाहिजे. जे उद्योग प्रदुषण नियंत्रणाच्या दृष्टीने सक्षम नाहीत ते भविष्यातील संभाव्य प्रदुषक ठरतील. तरी कायदे करून प्रदुषण करणारे उद्योग बंद करणे. आग्रा, दिल्ली याठिकाणीच १५० लघुउद्योगांना पर्यावरण मानकांचे पालन न केल्यामुळे उद्योग बंद करण्यात आले.

हरित बँकिंगची उद्दिष्टे — (Objectives of Green Banking)

◆ बँक कर्मचारी, बँकेषी संबंधित लोक आणि सामान्य जनता यांच्यात हरित बँकिंगची जनजागृती.

- ◆ सर्वसामान्य जनता, ग्राहक आणि बँक कर्मचारी यांच्यात हरित बँकिंग बाबत जाणीव निर्माण करणे.
- ◆ बँकेच्या शाखांमार्फत हरितगृह वायु कमी करणे, वीज उपयोग नियंत्रित करणे, कागद, षाई, बॅटरीज इ. पुर्नवापर हरित उत्पादनांच्या वापरास चालना देणे.
- ◆ बाह्य व्यापारी व्यवहाराने पर्यावरणावर होणा—या परिणामांचे मूल्यमापन करणे आणि परिणाम कमी करण्यासाठी बँकिंग उत्पादनाबाबत संशोधन करणे.
- ◆ हरित बँकिंग उत्पादनाची रचना करणे, पर्यावरणीदृष्ट्या जबाबदार कर्ज आणि गुंतवणूकी व्यवहारास उत्तेजन देणे.

हरित बँकांमधील शाश्वतेची संकल्पना—(Sustainability Concept in Green Banking)

जागतिकीकरणाच्या युगात वित्तीय सामग्रीच्या वाटपात खाजगी बँका महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. जगातील सर्व कंपन्या आणि सरकारी वित्तीय सेवांसाठी खाजगी बँकांवर अवलंबून आहेत. या संदर्भात महत्त्वाची बाब अशी की, बँकांनी वित्तीय सेवांच्या पर्यावरणीय व सामाजिक परिणामांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना सुरु केल्या आहेत. बँकांना जाणीव होत आहे की, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणामांकडे दूरलक्ष केल्यास पतपुरवठाविषयक आणि लौकिकाबाबत जोखीम निर्माण होते. बँका त्यांच्या धोरणाबाबत षाष्वतेचा विचार करत आहेत. शाश्वताबात बँका आपली कामगिरी सुधारण्यावर भर देत आहेत.

हरित बँकांचा पर्यावरणीय विचार (Environmental Concern of Green Bank)

— कर्जासाठी बँक सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार असते काय?

बँकांची कर्ज शाश्वत उत्पादन आणि वितरणास साहाय्य करतात काय?

पर्यावरणीय जाणीवेबाबत बँका अर्जदारांची तपासणी कशाप्रकारे करतात ?

बँकांकडील कर्जदार म्हणजे पर्यावरणीय समस्येवरील उपायांचा भाग आहेत काय?

हवामान बदलाच्या समस्येला ते जबाबदार आहेत काय ?

पर्यावरणीय बँका पर्यावरणस्नेही उद्योगांना कर्जपुरवठा करतात. उदा. उर्जा, स्थानीक शेती, व्यवसाय, स्थानीक मासेमारी व्यवसाय आणि व्यापारी इ. निधी पुरवितात. बँकिंग उत्पादने किंवा सेवा विकून पर्यावरण स्नेही बँका हरित सद्भावना प्रकट करतांना दिसतात. उदा. ऑनलाईन बँकिंगमुळे कागदाचा खर्च वाचतो. शाखा संसाधनावरील खर्चही कमी होतो. योग्य पर्यावरणपूरक धोरणांचा अवलंब करून काही बँकांनी हरित बँकिंगचे व्यवहार व तत्वे स्विकारली अशा प्रकारच्या व्यवहार करणा—या १० बँकांची नावे — १) ING डायरेक्ट, २) न्यू रिसोर्स बँक ३) ग्रीन चॉईस बँक ४) वन पॅसिफिक कोस्ट बँक ५) पर्माकल्चर क्रेडिट युनियन ६) रोबो बँक ७) सिटीझन्स बँक 8) PNC 9) HSBC) 10) TD बँक.

भारतीय संदर्भ — (Indian Reference) —

भारतात मोठ्या प्रमाणात प्रमुख उद्योगांकडून प्रदुषण होत आहे. या उद्योगांसाठी भांडवलाचा प्रमुख स्रोत बँकिंग क्षेत्र आहे. म्हणून पर्यावरणीय हानी रोखण्यात बँकांची भूमिका महत्वाची आहे. पतपुरवठा करणे हे बँकांच्या महत्वाच्या कार्यापैकी आहे. या संदर्भात पर्यावरणीय दृष्टीकोनातून गुंतवणूक प्रकल्पांची योग्य छाननी केल्यानंतर कर्जपुरवठा करणे हे बँकांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. यामुळे उद्योगांमधील हरितगृह उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी होईल. प्रदुषण रोखण्यास साहाय्य होईल. त्यासाठी कंपन्यांनी कडक नियमक करणे गरजेचे आहे. नवीन व कार्यक्षम तंत्रज्ञान आणि उष्णता रोधक पध्दतीत योग्य गुंतवणूक केली पाहिजे. बँकांनी औद्योगिक कंपन्यांना नाविन्यपूर्ण वित्तीय उत्पादने आणि क्षमता विकासाची उपाययोजना देतील. लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्राला कर्जपुरवठा करणा—या SIDBI या संस्थेने पर्यावरणीय आणि सामाजिक पैलूंचा मुख्य व्यवहारात समावेश करून शाश्वततेच्या संदर्भातील बांधिलकी स्वीकारली. एखाद्या उद्योगाला प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीपूर्वी “राज्य प्रदुषण नियंत्रण मंडळा” कडून (State Pollution Control Board) ‘ना हरकत प्रमाणपत्र’ (NOC) मिळविण्यास सांगतात. संबंधित उद्योगाला वित्तपुरवठा मंजूर करण्यासाठी पूर्वअट (Precondition) टाकण्यात आली. तंत्रज्ञानाच्या वापराद्वारे हरित बँकिंग परिणामकारकपणे अंमलात येते.

सामाजिक तत्वासह हरित बँकिंग —(Green Banking with Social Principals)

‘सामाजिक बँकिंग’ (०००००० ०००००००) ही संकल्पना वेगवेगळ्या हेतूने वापरली जाते. आजच्या काळात इंटरनेटसारख्या सामाजिक माध्यमांवर आधारित बँक व्यवहाराशी ‘सामाजिक बँकिंग’ ची संकल्पना जोडण्यात आली. विकसनशील राष्ट्रात सामाजिक बँकिंगची संकल्पना अनुदानित किंवा विकास बँकिंगशी जोडली जाते. तसेच सुक्ष्म बिल पुरवठा याचाही संबंध सामाजिक बँकिंगशी जोडला जातो. समाजाभिमुख किंवा धर्मदाय ग्राहकांना सेवा पुरविण्याच्या कार्याशी देखील संबंध जोडला जातो. जगभरात सर्वसाधारणपणे १० ते २० सामाजिक बँकांचे सापेक्षेने छोटे गट दिसून येतात. यापैकी बहुतेक बँका ठाठट या संस्थेचा सदस्य आहे. ःळसवइंस ःससपंदबम वित ठंदापदह वदद्ध सामाजिक बँकेचे हे जागतिक संघटन आहे सर्व सदस्य देश समाजात गुंतवणूक करतात. त्यामुळे मानवी विकास सामाजिक एकता आणि पर्यावरण विषयक जबाबदारी या बाबींना महत्व दिले जाईल. GABV या संघटनेचे सदस्य असणारे देश, बँका आणि मत्ता आपणांस पुढील तक्त्यात दर्शविता येईल.

GABV चे सदस्य 2011

अ.नं.	बँक	मत्ता (दशलक्ष डॉलर)	देश
1	अल्टरनेटिव्ह बँक	1377	स्वीट्झर्लंड
2	बांका इटिका	973	इटली
3	ब्रांका सोल	495	बोलिव्हिया
4	ब्रंक	1366	बांगलादेश I
5	कल्वर बँक	66	नॉर्वे
6	GLS बँक	1949	जर्मनी
7	मेटकूट बँक	290	डेन्मार्क
8	सिबान्को	1279	पेरू
9	न्यू रिसोर्स बँक	159	अमेरिका
10	वन कॅलिफोर्निया बँक	99	अमेरिका
11	त्रियाडोस बँक	4311	नेदरलॅण्ड्स
12	वॅनसिटी	13640	कॅनडा
13	XAC बँक	223	मंगोलिया

सामाजिक बँकांनी सुरु केलेली नवीन्यपूर्ण उत्पादने व सेवा मुख्य प्रवाहात आल्या आहेत.

ग्रीन बँकींग — ग्राहकांसाठी महत्त्वाच्या बाबी — (Green Banking Important Tips of Customers)

हरित ठेवी (Green Deposits) &

ठेव दाखले, नाणेबाजार खाते, बचत खाते इ. वर बँका अधिक व्याजदर देऊन विशेषतः जे ग्राहक ऑनलाइन बँकिंग व्यवहार करतील. अशा ठेवीवर अधिक व्याज दिले.

हरित तारण आणि कर्ज (Green Mortgages & Loans) & घरे खरेदीदारांना उर्जा— बचत खिडक्या, सौर उर्जा यंत्रे, भू—औष्णीक हिटर्स इ. खरेदी करतात. तर बँका नियमित गृहकर्जपेक्षा जादा १५ : कर्ज देऊ शकतात. यामुळे संबंधित कर्जदाराचे वीज बिल घटते. दीर्घकाळात मोठ्या रक्कमेची बचत होते. उर्जा—बचत गहाण पध्दतीमुळे घराच्या उर्जा बचतीचे क्रेडिटस् मिळू शकतात. घरांमध्ये अशा सुधारणा केल्यामुळे उर्जाकर क्रेडिटस्ही प्राप्त होतात.

हरित क्रेडिट कार्ड्स (Green Credit Cards) &

ग्राहकांनी पर्यावरणपूरक धर्मदाय संस्थांना देणग्या दिल्यास हरित क्रेडिट कार्डधारकांना क्रेडिट रिवार्ड्स/पॉइंट्स मिळतात. अशा कार्ड्सच्या वापराने ग्राहकांना मोठ्या खरेदीवर आकर्षक लाभ मिळतात. ग्रीन क्रेडिट कार्ड्सचा वापर वाढला. तर पर्यावरणप्रेमी गटांना अधिक साहाय्य होईल.

हरित बक्षीस तपासणी खाते (Green Reward Checking) &

हरित / पर्यावरणप्रेमी बाबींचा स्वीकार करणा—या ग्राहकांना “बक्षीस तपासणी खात्याद्वारे” बँका बोनस देऊ शकतात. इलेक्ट्रॉनिक विवरणपत्रे, ऑनलाइन बिलभरणा, डेबिट कार्ड इ. स्वीकार करणा—या ग्राहकांना उच्च हरित बक्षीस मिळू शकत नैतिक बँकिंग—ग्रीन बँकिंगचे हृदय (Ethical Banking Heart of Green Banking) नैतिक बँक जी सामाजिक, पर्यायी, नागरी किंवा शाश्वत बँक म्हणून ओळखली जाते. ही बँक गुंतवणूक आणि कर्जाच्या सामाजिक व पर्यावरणीय जबाबदारीच्या दिशेने चालणा—या सामाजिक चळवळीचा एक भाग म्हणजे नैतिक बँक होय. या चळवळीत नैतिक गुंतवणूक, सामाजिक जबाबदारी गुंतवणूक, प्रमंडळीय सामाजिक जबाबदारी इ. चा अंतर्भाव होतो योग्य व्यापार चळवळ, नैतिक, उपभोगवाढ, बहिष्कार इ. चा समावेश होतो.

हरितवृद्धी व्यूहरचना — सहकारी बँका — (Green Growth Strategy- Co- Operative Banks)

भारतातील ग्रामीण सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि बँकिंग क्षेत्रात १८० दशलक्ष सभासदत्वासह शेती पतपुरवठा व्यवस्थेत मोलाची भूमिका बजावतात. सहकारी बँका व्यूहरचनात्मक नियोजन व कार्यक्रम आखून त्या अंतर्गत पुढील प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करतात.

पाणी — (Water) वने -(Forestry), खते— (Fertilizers), किटकनाशके — (Pesticides), नवीनकरणक्षम (Renewable Energy) जैव उर्जा (Bio-Energy), गृहनिर्माण (Housing) इ. ग्रीन बँकिंगचे भवितव्य (Future of Green Banking) &

ग्रीन बँकिंग ही बँक उद्योगातील उदयोन्मुख संकल्पना व वित्तीय यंत्रणा आहे. नवीन व्यावसायिक जाणीवा निर्माण करण्यासाठी बँकांना पर्यावरणाशी जोडले जात आहे. विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बँकांनी उचलेल्या पावलांमुळे पर्यावरणपूरक उद्योगांना कर्जपुरवठा करतांना पर्यावरणाच्या संदर्भातील निकषांच्या पूर्ततेची अट घालून देत आहेत. त्यामुळे कार्बन उत्सर्जन आणि जागतिक उष्णतापमान (Global Warming) यासारख्या समस्यांवर ग्रीन बँकिंग प्रभावी उपाय आहे.

भविष्यात बँकांना षाष्वत तत्वांवर भर द्यावा लागणार आहे. पर्यावरण संरक्षण व

संवर्धन याविषयीचा विचार बँकिंग क्षेत्राचा अविभाज्य घटक आहे. बँकांनी प्रमंडळीय सामाजिक जबाबदारीचे (RRI) स्वतः पालन करण्याबरोबर ज्या उद्योगांना बँक कर्ज देते. त्यांच्याकडून त्याचे पालन करून घेणे महत्वाचे ठरते. बँकांना भविष्यात हरित प्रकल्पांवर भर द्यावा लागणार आहे. वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, औद्योगिककरण यामुळे पर्यावरणाचा प्रचंड —हास होत आहे. यामुळे बँकव्यवसायाचा संबंध पर्यावरण रक्षणाशी जोडून शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न करणे अपरिहार्य झाले म्हणून जगभरातील सर्व देशांमध्ये ग्रीन बँकिंगला उज्ज्वल भवितव्य आहे.

निष्कर्ष —

बँक आणि अर्थव्यवस्था या दोहोंच्या दृष्टीने ग्रीन बँकिंगला प्रचंड महत्व आहे. हरितवृद्धीला उत्तेजन देणे आणि पृथ्वीला वाचविण्याच्या मोठ्या कार्यात प्रत्येक व्यक्तीची भूमिका महत्वाची आहे. आता ग्राहक उद्योग संस्थांच्या व कंपन्यांच्या हे लक्षात येत आहे की, पर्यावरणाशी संबंध असल्याने त्यांच्या व्यवसायात जोखीम निर्माण होऊ शकते बँका आणि वित्तीय संस्थांवर पर्यावरणीय परिणाम होत नसला तरी बँकांना अप्रत्यक्षपणे त्याचा भार सोसावा लागतो. देशभरात सरकारने पर्यावरणविषयक शिस्त लादल्याने उद्योगांना काही विशिष्ट निकषांचे पालन करावे. यामुळे ग्राहक उद्योगसंस्थांना संबंधित पर्यावरण व सामाजिक धोरणांचे व्यवस्थापन करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची —

- १) डॉ. दामजी बी.एच. ,आधुनिक बँकिंग, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पृष्ठ २३५ ते २५३.
- २) डॉ. दामजी बी.एच., बँकिंग आणि वित्तीय बाजारपेठा.
- 3) Gordon - Natarjan, Banking.
- 4) Jhingan M.L. - Money, Banking, In National Trade & Public Finance.
- ५) रायखेलकर — दामनी, मुद्रा, अधिकोशण आणि सार्वजनिक वित्त.

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे.

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे.

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे.

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. या देशाची अर्थ व्यवस्था सर्वस्वी कृषी क्षेत्राशी निगडीत आहे. परंतु अद्यापही भारतीय अर्थ व्यवस्था ही विकशील नसून विकसनशील आहे. अर्थ व्यवस्थेत आज ही कृषी हे क्षेत्र महत्वाचे आहे. कृषी व्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा आहे. आजही ६७ टक्के लोकांचे उपजिविकेचे साधन शेती आणि शेतीची निगडीत व्यवसाय आहे. एकूण राष्ट्रीय उत्पादनात कृषी क्षेत्राचा २३ टक्के वाटा आहे. त्यामुळे भारतात विकासाचा प्रमुख घटक शेती आणि शेतीशी निगडीत उद्योगच आहेत.^१

मानवाच्या मुलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा यापैकी अन्न, वस्त्र या दोन गरजा कृषीवर अवलंबून आहेत. भारतातील वाढती लोकसंख्या पाहता उपजिविकेसाठी भारतात मोठ्या प्रमाणात खाद्य पिकांची लागवड केली जाते. भारतात तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, मका, ऊस, कापूस, सोयाबीन, तूर, हरबरा व कडधान्य इत्यादी प्रमुख पिकांची लागवड केली जाते.^२

प्रस्तुत शोध निबंधात नांदेड जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास यासाठी इ.स. १९९६ ते इ.स. २००० या पाच वर्षांचा कालावधी निवडलेला आहे. या अभ्यास क्षेत्रात असे आढळून आले आहे की नांदेड जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १०३४१०० हेक्टर एवढे आहे. तर या कालावधीमध्ये तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्र ३७.८४ टक्के, कडधान्य १७.५८ टक्के, ऊस १.८३ टक्के, मसाल्याचे पदार्थ ०.८५ टक्के, फळे व भाजीपाला १.१६ टक्के तंतूपिके ३६.०४ टक्के, गळीत धान्य ४.६० टक्के व चा-याची पिके ०.१० टक्के पिकाखाली आहे.

बिज संज्ञा :- भूमी, शेती, कृषी, पीके, इत्यादी.

प्रस्ताविक :-

भूमीउपयोजनाचे कृषी खालील क्षेत्र म्हणजेच पिक लागवडीखालील क्षेत्राचा समावेश होतो. पीक लागवडी खालील क्षेत्राचा वापर अत्यंत महत्वाचा असतो. कारण कृषीच्या भूमीउपयोजनावर तेथील अन्न धान्य व कच्चा माल यांचा पूरवठा अवलंबून असतो. म्हणून कृषी उपयोजनास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. देशातील एकूण भूमीचा विविध भौगोलिक घटकासाठी वापर म्हणजे भूमी उपयोजन होय.^३

भूमीउपयोजनात उपलब्ध भूमीचा प्रत्येक तुकड्याचा जास्तीत जास्त वापर करण्याचा प्रयत्न केला

जातो. भूमी उपयोजन हे स्थळकाळ सापेक्ष असते. कोणत्याही देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास भूमी उपयोजन कशा प्रकारे झालेले आहे यावर अवलंबून असतो.^४

अभ्यास क्षेत्र :-

नांदेड जिल्हा हा मराठवाडयातील एकूण ०८ जिल्ह्यांपैकी एक असून महाराष्ट्राच्या दक्षिण पूर्व दिशेला दक्षिणोत्तर पसरलेला आहे. नांदेड जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $18^{\circ} 15'$ उत्तर ते $18^{\circ} 45'$ अक्षांस उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार $76^{\circ} 46'$ पूर्व ते $77^{\circ} 19'$ पूर्व रेखांश मध्ये स्थित आहे.^५ नांदेड शहर गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेले आहे. नांदेड जिल्ह्याच्या उत्तरेस महाराष्ट्राचा यवतमाळ जिल्हा, दक्षिणेस परभणी जिल्हा, दक्षिण -पश्चिमेस लातूर जिल्हा आहे. जिल्ह्याच्या दक्षिण पूर्व दिशेला आंध्र प्रदेशातील आदिलाबाद व निजामाबाद हे जिल्हे आहेत. दक्षिणेस कर्नाटक राज्यातील बिदर जिल्ह्याचे संतापूर तहसिल आहे. प्राकृतिक रचनेच्या बाबतीत उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेश, गोदावरी खो-याचा प्रदेश व बालाघाट डोंगर रांगांचा प्रदेश असे एकूण तीन स्वाभावीक विभाग पडतात. तर नांदेड जिल्ह्यातून वाहणा-या महत्वाच्या नद्या गोदावरी, मांजरा, मन्याड, सरस्वती, पैनागंगा, आसना, सिता व लेंडी ह्या आहेत. नांदेड जिल्ह्याचे हवामान उन्हाळ्यात 42° सें. कमाल तर हिवाळ्यात 18° सें. इतके किमान तापमान असते. यामुळे येथील हवामान थोडे विषम आहे.^६

नांदेड जिल्ह्यात नांदेड, अर्धापूर, मूदखेड, लोहा, कंधार, हदगाव, भोकर, हिमायतनगर या तालुक्यात ७६ से.मी. ते १०० से.मी. दरम्यान पावसाचे वार्षिक प्रमाण आहे. माहूर, किनवट, धर्माबाद, बिलोली, देगलूर, मुखेड, नायगाव व उमरी या तालुक्यात १०० से.मी. ते १५० से.मी. दरम्यान पावसाचे वार्षिक प्रमाण आहे.^७ नांदेड जिल्ह्यात खोल काळी, मध्यम काळी व उथळ काळी तीन प्रकारच्या मृदा आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) नांदेड जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांची माहिती मिळवणे.
- २) नांदेड जिल्ह्यातील विविध पिकांखालील क्षेत्रांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :-

प्राकृतिक, आर्थिक, सामाजिक व तांत्रिक घटकांचा परिणाम शेतक-याच्या पीक निवडीवर होवून कृषी भूमी उपाययोजनात बदल घडून येवू शकतो.

माहिती स्रोत व संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम पद्धतीच्या आकडेवारीचा उपयोग केला आहे. प्राप्त माहितीचे सांख्यिकीय पनन करून दर्शविण्यात आले आहे. सदर संशोधनात प्राप्त झालेल्या माहितीची टक्केवारी काढण्यासाठी पूढील सुत्रांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

$$\text{सुत्र :- घटकाची टक्केवारी} = \frac{\text{विशिष्ट घटकाची आकडेवारी}}{\text{एकूण घटकाची बेरीज}} \times 100$$

या पध्दतीने सर्व घटकाची टक्केवारी काढण्यात आलेले आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील पिकाखालील क्षेत्र (इ.स. १९९६ ते २०००)

कोष्टक क्रं.०१ (हेक्टर क्षेत्र - टक्केवारी)

तालुका	एकूण तृणधान्य	एकूण कडधान्य	ऊस	मसाल्याचे पदार्थ	फळे भाजीपाला	एकूण तंतूपीके	एकूण गळीत धान्य	चा-याची पीके
नांदेड	३६.५५	१४.२८	३.६१	०.४	५.७९	३६.२५	३.१२	०
हदगाव	२५.७१	१६.७२	१.८४	०.७	०.६८	५०.१३	४.२२	०
किनवट	२९.७	१७.७७	०.६९	०.६	०.३५	४७.४९	३.३	०.१२
भोकर	३३.५७	२०.७	१.५६	०.७४	०.४१	४५.९४	१.९३	०.०९
बिलोली	३२.७३	२०.६३	१.८७	२.२१	०.५७	२७.९६	५.४१	०.११
देगलूर	५७.६९	२०.३२	१.२२	०.६६	०.३७	१८.६३	७.०३	०.०७
मुखेड	४१.४५	१५.३८	२.३७	०.८८	०.५५	३०.७९	८.४२	०.०९
कंधार	४५.२८	१४.९	१.५१	०.४१	०.५८	२५.४७	३.४	०.३४
सरासरी	३७.८४	१७.५८	१.८३	०.८५	१.१६	३६.०४	४.६	०.१

स्त्रोत :- संशोधन एप्रिल २०१२.

१) तृणधान्य :-

कोष्टक क्रं.०१ वरून असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण तृणधान्य क्षेत्रफळा पैकी सर्वात जास्त देगलूर -५७.६९, मुखेड-४१.४५, व कंधार -४५.२८ टक्के क्षेत्र तृण धान्याखाली आहे. कारण देगलूर तालुक्याचा काही भाग वगळता जमीण हलक्या प्रतीची आहे रब्बी पीक घेता येत नाही. तर कंधार व मुखेडचा भाग डोंगर रांगा व हलक्या प्रतीची जमीन यामुळे तृण धान्याचे क्षेत्र जास्त आहे. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण तृणधान्य पीकाखालील क्षेत्र ३७.८४% आहे.

२) कडधान्य :-

कोष्टक क्रं.०१ वरून असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण कडधान्य क्षेत्रापैकी सर्वात जास्त भोकर-२०.७०, बिलोली-२०.६३, व देगलूर-२०.३२ % जमीन कडधान्याखाली आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्र असलेल्या तालुक्यात नांदेड, कंधार, मुखेड, हदगाव व किनवट चा समोवश होतो. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण कडधान्य पीकाखालील सरासरी क्षेत्र १७.५८% आहे.

३) ऊस :-

कोष्टक क्रं.०१ वरुन असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण ऊस पीक क्षेत्रफळापैकी सर्वात जास्त नांदेड -३.६१, मुखेड-२.३७% ऊस पीकाखाली आहे. कारण नांदेड तालुक्यात गोदावरीवर बांधण्यात आलेले विष्णूपूरी प्रकल्पामुळे पाणी पुरवठा तर कंधार तालुक्यात मण्याड नदीवर बारूळ प्रकल्पामुळे पाणी पुरवठा होवून ऊस क्षेत्रात वाढ आढळून येते. तर सर्वात कमी उस्नेत्र किनवट, व देगलूर तालुक्यात आढळते. कारण या तालुक्यात पाणी पुरवठ्याचा सुविधांचा अभाव व किनवट तालुक्यात निर्मल डोंगर रांगांचा प्रदेश आहे.

४) मसाल्याचे पदार्थ :-

कोष्टक क्रं.१ वरुन असे स्पष्ट होते की नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण मसाल्याचा क्षेत्रफळ पैकी सर्वात जास्त बिलोली -२.२१% क्षेत्र आढळते तर सर्वात कमी नांदेड, कंधार किनवट, देगलूर, हदगाव, भोकर व मुखेड या तालुक्याचा समावेश होतो. नांदेड जिल्ह्याची एकूण मसाल्याचा पदार्थाचे पीकाखालील सरासरी क्षेत्र ०.८५% एवढे आढळते.

५) फळे व भाजीपाला :-

कोष्टक क्रं.०१ वरुन असे स्पष्ट होते की नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण फळे व भाजीपाला क्षेत्रफळ पैकी सर्वात जास्त नांदेड-५.७९% जमीन फळे व भाजीपाला पीकाखाली आहे. तर सर्वात कमी किनवट देगलूर, भोकर, मुखेड, बिलोली व हदगाव तालुक्याचा समावेश होतो. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण सरासरी क्षेत्र १.१६ टक्के जमीन फळे व भाजीपाला पीकाखाली आहे.

६) तंतुपीके :-

कोष्टक क्रं.१ वरुन असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण तंतुपीकाच्या क्षेत्रफळापैकी सर्वात जास्त हदगाव -५०.१३, किनवट-४७.४९, व भोकर ४५.९४% जमीन तंतुपीकाखाली आहे. तर सर्वात कमी देगलूर, कंधार, बिलोली, मुखेड व नांदेड या तालुक्याचा समावेश होतो. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण तंतुपीके पिकाखालील सरासरी क्षेत्र ३६.०४ टक्के आढळते.

७) गळीत धान्य :-

कोष्टक क्रं.०१ वरुन असे स्पष्ट होते की, नांदेड जिल्ह्याचे एकूण गळीत धान्य क्षेत्रफळ पैकी सर्वात जास्त मुखेड ८.४२, व देगलूर ७.०३% जमीन गळीत धान्य पीकाखाली आढळते. तर सर्वात कमी भोकर, नांदेड, किनवट, कंधार, हदगाव व बिलोली तालुक्याचा समावेश होतो. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण गळीत धान्य पिकाखालील सरासरी क्षेत्र -४.६०% एवढे आढळते.

८) चा-याचे पीके :-

कोष्टक क्रं.०१ वरुन असे स्पष्ट दिसून येते की, नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण चा-याचा पिकाच्या

क्षेत्रफळा पैकी सर्वात जास्त कंधार -०.३४, किनवट-०.१२, व बिलोली ०.११% जमीन चारा पिकाखाली आहे तर सर्वात कमी क्षेत्र नांदेड व हदगाव तालुके निरंक आहेत. नांदेड जिल्ह्याचे एकूण चा-याचा पिकाचे सरासरी क्षेत्र ०.१०% आढळते.

निष्कर्ष :-

नांदेड जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कृषीभूमी उपयोजनाच्या अभ्यासवरून पुढील प्रमाणे निष्कर्ष आढळतात.

- १) नांदेड जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनावर प्रकृतीक घटकांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.
- २) नांदेड जिल्ह्यातील एकूण पिकाखालील क्षेत्रफळा पैकी सर्वात जास्त क्षेत्र तृणधान्य ३७.८४% आढळते. तर त्याखालोखाल तंतूपिकाखालील क्षेत्राचा क्रमांक लागतो.
- ३) नांदेड जिल्ह्यात गळीत धान्य पिकाखालील क्षेत्र ४.६०% असलेले आढळते.

संदर्भ :-

- १) उद्योजक मासिक-महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्र औरंगाबाद प्रकाशन मार्च २००६ पा.न.२४.
- २) डॉ. देविदास सदाशिव केंद्रे Current Global Reviewer सूर्या प्रकाशन लातूर डिसेंबर २०१९ पा.न.१६५.
- ३) ए.बी. सवदी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विकास भाग ०३ निराळी प्रकाशन पूणे पाचवी आवृत्ती २००८ पा.न.११८.
- ४) प्रफुल्ल एस. ठाकरे, बी.एस. सुर्यवंशी महाराष्ट्र भूगोल शास्त्र संशोधन पत्रिका जाने. ते जून २०१५ पा.न.११२.
- ५) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा नांदेड वर्ष २००४-०५ पा.न.०३.
- ६) सु.प्र. दाते, करमरकर सुगम भूविज्ञान विद्या प्रकाशन नागपूर -२००२ पा.न.१०२.
- ७) नांदेड जिल्हा विकास पर्व पूर परिस्थितीतील नांदेड वर्ष -२००५ पा.न. ४५.

“महाराष्ट्रातील जलाशय साठ्याचा वापर समस्या व उपाययोजनाचा भौगोलीक अभ्यास”

प्रा. डॉ. घोडके जितेंद्र विठ्ठलराव

सहाय्यक प्राध्यापक व भुगोल विभाग प्रमुख

कला महाविद्यालय नांदुर (घाट) ता. केज. जि. बीड

प्रस्तावना :-

पाणी म्हणजे जिवन अन् जिवन म्हणजे पाणी या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. वर्षामध्ये चार महिने पावसाळा व आठ महिने पाण्याची कोणालाही चिंता नसते. पावसाळ्यामध्ये पाण्याची बचत पाणी टंचाई या विषयावर कोणीही बोलत नाही. ज्या वेळेस उन्हाळ्याची सुरवात होते तेव्हा सर्वजन पाण्यासाठी खडबडून जागे होतात. या म्हणी प्रमाणे तहान लागली कि विहीर खेदतात. दिवसेंदिवस कमी होणारे पर्जन्यमान पाण्याचा तुटवडा हवामानातील बदल पर्यावरणातील बदल वाढती लोकसंख्या, कमी पडणारा पाणीसाठा, पाण्याचा अपव्यय अशा बऱ्याच गोष्टीमुळे पाणी टंचाई व दुष्काळाला समोर जावे लागत आहे. पाणी आडवा पाणी जिरवा, शेततळी बंधारे व शेतात ठिबक सिंचन योजना याचा जर सर्वांनी मिळून वापर किंवा नियोजन केले तर आपण सर्वजन दुष्काळ किंवा पाणी टंचाईची समस्या या पासून आपण मुक्ती मिळू शकतो.

ब्रीज संज्ञा :- पर्जन्यमान, पाण्याचा तुटवडा, हवामानातील बदल व कमी पडणारा पाणी साठी ई.

अभ्यास क्षेत्र :- महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा 15° ८८ ते 22° १८ उत्तर असून रेखावृत्तीय विस्तार 72° ६६ पूर्व ते 80° १८ पूर्व रेखावृत्तीय आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलीक क्षेत्रफळ ३,०७,७५८ चौ. कि.मी. आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र राज्याचा भारतामध्ये तिसरा क्रमांक लागतो तर लोकसंख्यानुसार महाराष्ट्र राज्याचा दुसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र राज्याची पूर्व - पश्चिम लांबी ८०० कि.मी. आहे तर दक्षिणोत्तर लांबी ७०० कि.मी. आहे. महाराष्ट्र राज्याला समुद्र किनारा हा ७२० कि.मी. टाच आहे. तापमान 38°C ते 42°C पर्यंत असतो. तर पर्जन्यमान हे ९२० मि.मी. आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या सिमा हया पूर्वेस-मध्यप्रदेश पश्चिमेस-अरबी समुद्र, दक्षिणेस - गोवा, कर्नाटक आंध्रप्रदेश तर उत्तरेस दादरा व नगर हवेली, गुजरात, मध्यप्रदेश यांच्या सिमा आहेत.

उद्दिष्ट्ये:- प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महाराष्ट्रातील जलाशय साठ्याचा वापर, समस्या व उपाययोजनाचा अभ्यास करणे हा मुख्य उद्देश आहे.

- १) महाराष्ट्रातील भौगोलिक रचनेचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्रातील पाणी प्रश्नाचा अभ्यास करणे.
- ३) महाराष्ट्र राज्यातील जल स्थितीचा अभ्यास करणे.
- ४) कृषी व उद्योग क्षेत्रात पाणी वापराचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्राथमिक व द्वितीय सामग्री संकलीत करुन त्या माहितीचा वापर

करण्यात येईल. द्वितीय सामग्रीमध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित अहवाल यामध्ये प्रामुख्याने महाराष्ट्राची आर्थीक पहाणी, महाराष्ट्राचा भुगोल द-मेगा स्टेट महाराष्ट्र वृत्तपत्रे, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट इत्यादी उपलब्ध माहितीद्वारे मिळवली आहे. सदरील शोध निबंधात महाराष्ट्रातील जलसाठा समस्या व उपाययोजना या विषयाची मांडणी केलेली आहे.

विषय विवेचन :- जिवसृष्टी ही पृथ्वीला लाभलेली निसर्ग दत्त देणगी आहे. पृथ्वीवरील जिवसृष्टीच्या अस्तीत्वाच्या दृष्टीने आवश्यक गरज असून जल स्रोतांच्या सभोवतालीच वनस्पती व प्राणी जिवन विकसीत झाल्याचे आढळून येते. पृथ्वीच्या ७१% भाग हा पाण्याने व्यापलेला असून २९% भाग जमिनिचा आहे. त्यांतील ९८% पाणी क्षारयुक्त असून उर्वरित भाग म्हणजे २% गोडया पाण्याच्या स्वरूपात आहे. त्या २% पैकी ८७% बर्फाच्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे. जलाचे स्वरूप खालील प्रमाणे आहे.

तक्ता क्रं. ०१		
अ.क्र.	जल	टक्केवारी
१	सागरजल	९७.०१%
२	हिमस्वरूप	२.१०%
३	भूपृष्ठजल	०.२०%
४	भुगर्भजल	०.६०%
एकुण		१००

तक्ता क्रं. ०२									
अ.क्र.	वर्ष	प्रकल्पिय आराखाडया नुसार	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जल साठा	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	बप्पीभवन	सिंचनासाठी वापरले जाणारे पाणी	बिगर सिंचना करीता / इतर पाणी	एकुण पाणी वापर	पाणी वापराची १५ ऑक्टोबर रोजी उपलब्ध जलसाठ्याची टक्केवारी
१	२००७-०८	३०१५३	२५४८९	८४	४४८१	१६४१३	५५४०	२६४३४	१०४
२	२००८-०९	३३०७१	२४८०३	७५	४०७४	१५५१७	५७७५	२५३६६	१०२
३	२००९-१०	३३२११	१९३६६	५८	३९७२	१२११३	४७६३	२०८४८	१०८
४	२०१०-११	३३३८५	२७३०९	८२	५३८३	१५४४७	५८७६	२६७०६	९८
५	२०११-१२	३४११९	२६९८९	७९	५२९८	१८६१७	६६९३	३०६०८	११३
६	२०१२-१३	३५८३८	२०४०६	५७	४५४१	१२५००	७४८८	२४५२९	१२०
७	२०१३-१४	४०३१३	२९२३२	७३	५१४३	१८२३९	७५८५	३०९६६	१०६

वरील तक्त्याच्या माहितीनुसार सन २००७-०८ ते २०१३-१४ या वर्षामध्ये प्रकल्पीय आराखड्यानुसार सन २०१३-१४ या वर्षामध्ये ४०३१३ आहे तर सर्वात कमी २००७-०८ मध्ये ३०१५३ आहे. १५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा हा सर्वात जास्त २०१३-१४ या वर्षामध्ये २९२३२ तर सर्वात कमी सन २००९-२०१० मध्ये १९३६६ आहे. उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी सर्वात जास्त सन २००७-२००८ मध्ये ८४% होती तर सर्वात कमी सन २००९-२०१० मध्ये ५८% होते. बाष्पीभवन व्यय सर्वात जास्त सन २०१०-२०११ या वर्षामध्ये ५३८३ आहे तर सर्वात कमी सन २००९-२०१० मध्ये ३९७२ एवढे होते. जिसंचनासाठी वापरले जाणारे पाणी हे सर्वात जास्त सन २०११-२०१२ मध्ये १८६१७ होते तर सर्वात कमी सन २००९-२०१० मध्ये १२११३ एवढे होते. बिगर सिंचना करीता व इतर पाणी वापर हा सर्वात जास्त सन २०१३-२०१४ मध्ये ७५८५ होते तर सर्वात कमी सन २००९-२०१० मध्ये ४७६३ होते. एकुण पाणी वापर हा सर्वात जास्त सन २०१३-२०१४ मध्ये ३०९६६ आहे तर सर्वात कमी ही सन २००९-२०१० मध्ये २०८४८ होते. पाणी वापराची १५ ऑक्टोबर रोजी उपलब्ध जलसाठ्याची सर्वात जास्त टक्केवारी सन २०१२-२०१३ मध्ये १२० होती तर सर्वात कमी टक्केवारी ही सन २०१०-२०११ या वर्षामध्ये ९८ टक्केवारी होती.

महाराष्ट्र राज्यातील जल समस्या :- महाराष्ट्रातील भौगोलीक क्षेत्रफळ हे देशाच्या १९.३७% असून भारतातील एकुण जसंपत्तीच्या १४.५९% पाणी महाराष्ट्रासाठी उपलब्ध आहे. परंतु असे असले तरी राज्यावर वारंवार जलसंकट निर्माण होत असून दुष्काळाची स्थिती निर्माण झाली आहे. त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) महाराष्ट्रामध्ये मान्सून पर्जन्य हे जलसंपत्तीचा एकमेव स्रोत आहे. परंतु पावसाचे प्रमाण हे सर्व ठिकाणी सारखे नसल्यामुळे पावसाचे प्रमाण महाराष्ट्रामध्ये कमी जास्त प्रमाणात आहे.
- २) लोकसंख्या वाढ व औद्योगिक प्रगती यामुळे पाण्याची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढत गेली.
- ३) नागरीकरण व औद्योगिकरणासाठी पाण्याची वाढती मागणी आहे.
- ४) जलसंचन क्षमतेच्या अपुरा वापर.
- ५) पाण्याचा अयोग्य व बेसुमार वापर.

उपाययोजना :-

- १) दुष्काळी परिस्थितीवर कायम स्वरूपी उपाययोजना म्हणून जल संधारणाकडे पाहिले जाते.
- २) भुजल पातळीत वाढ घडवून आणण्यासाठी कुपनलिका पुनर्भरण व विहीर व बोर याचे पुनर्भरण करणे गरजेचे आहे.
- ३) पावसाचे पाणी वाहून जाणाऱ्या पाण्याचा योग्य विनियोग करावा.
- ४) नदी नाले ओढे, विहीरी व कुपनलिका यामध्ये टाकाऊ पदार्थ टाकू नये.
- ५) शेती क्षेत्रात पाण्याचा काटकसरीने वापर करावा.
- ६) लोकसहभागाने टँकरमुक्त व जल समृद्धीग्राम ही अभियाने राबविण्याची गरज आहे.
- ७) शहरी व ग्रामीण भागात घरगुती पाण्याचा वापर काटकसरीने करावे.
- ८) सांडपाण्याचा पुनर्वापर करावा.
- ९) जल साक्षरता अभियान सरकार बरोबरच स्वयंसेवी संस्था प्रसार माध्यमे, विविध संस्था व संघटनांनी जल साक्षरतेची पावले उचलावीत.

संदर्भ सूची :-

- १) महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी
- २) भुगोल व कृषी - ए.बी.सवदी
- ३) द-मेगा स्टेट महाराष्ट्र - ए.बी.सवदी
- ४) महाराष्ट्राचा भुगोल - जयकुमार मगर
- ५) इंटरनेट

मॉडर्न कला : एफ.एच.डी.

श्रीम.सुलोचना दौलत शिंदे,
पीएच.डी. संशोधक
मॉडर्न कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, पुणे.

‘तैसा प्रबंध ही श्रवणी। लागत चेंवो समाधी आणि।

एकलिया ही वाखाणी। काय व्यसन न लवी।।’ (अध्याय १८-४४)

समाधीची ही अत्युच्च अनुभूती साक्षात सिध्दीस येते ती ज्ञानेश्वरीच्या वाचन, चिंतन आणि आस्वाद प्रक्रियेत ‘साहित्यात काव्य, काव्यात रसात्मक शैली आणि रसात्मक शैलीत परतत्वाचा साक्षात्कार करून देणारी शैली श्रेष्ठ होय, पण परतत्त्वस्पर्श म्हणजे परतत्वाचा साक्षात्कार होय. हा साक्षात्कार हाच शांत रसात्मक अनुभव होय. हा शांतरसात्मक अनुभव म्हणजेच समाधी होय म्हणून ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीला गुरुपरंपरेने वारसा म्हणून प्राप्त झालेले ‘समाधीधन’ (अ.-१८-१७६३) म्हणून गौरविले आहे?’ परमेश्वराच्या नामस्मरणाने, प्रेमाने त्याच्याशी एकरूपत्व साधने आणि लीनतेने, तल्लिनतेने त्याची आत्मानुभूती होणे, ही भक्ती ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत असावी असे वाटते. ज्ञानाला भक्तीचे अंतिम रूप मानणारी ज्ञानियाची रसगंगा, ज्ञानरूप भक्तीचा आविष्कार करताना दिसते आणि म्हणून ज्ञानेश्वरीचे आकलन इतक्या प्रदीर्घ कालखंडांतरही सौंदर्यशास्त्रीय वाङ्मयीन, भाषिक, साहित्यशास्त्रीय, ऐतिहासिक, सामाजिक, वैज्ञानिक आणि मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सुद्धा करूनही ते साधे, सोपे, सुलभ आणि तरीही तेज दिसी विद्युलतेचा क्षणिक स्तोत किंवा प्रखर सूर्याची प्रकाशमान किरण शलाका पेलण्या इतकेच दिव्यानुभूती देणारे, अनाकलनीयही.

ज्ञानदेव व ज्ञानदेवी हे दोन्ही विषय सार्वकालीन अभ्यासाचे आणि चर्चेचे असल्याचे दिसून येते असे वसंत जोशीचे ‘ज्ञानदेव चिंतना’तील विधान ज्ञानेश्वरीची कालातीततर पटवून देते. त्यांच्या कवित्व, संतत्व आणि विद्वत्त्वावर अभ्यासक, संशोधक, रसिकादींनी भाष्य केल्याचे आपल्याला दिसून येतेच. ‘संत ज्ञानेश्वर व आधुनिक मन : एक टिपण’ या पुस्तकात रा. ग. जाधव यांनी केलेल्या विवेचनात या ज्ञानेश्वरीच्या कालातीततेवर भाष्य आढळते. ‘आधुनिक मनाला जाणवतो, तो त्यांच्या अल्प वयातील सामाजिक अभिज्ञतेचा परिपक्व कंद. इतक्या लहान वयात व इतक्या समाज प्रतिकूलतेतही ऐकेकाळी ताटी लावून बसणाऱ्या मुलाने कालोचित असे तत्त्वज्ञान उभे केले व संप्रदाय प्रवर्तन करून त्याला प्रत्यक्ष कार्याची जोड दिली, हे सर्वच मनाला भासून टाकणारे आहे. आधुनिक मनाला ज्ञानेश्वरांच्या जीवनात जे वैशिष्ट्य जाणवते, ते या प्रकारच्या विचार कार्याचे’ शब्दप्रभू ज्ञानेश्वरांच्या अंतर्बाह्य सौंदर्याने काठोकाठ भरलेल्या काव्यात्म अनुभूतीचा प्रत्यय आणि आकलन ही म्हणून एक खडतर साधनाच वाटते. आईच्या मायेला शब्दांच्या कवेत घ्यावे अगदी तशीच साधना जमिनीवर उभे राहून आकाशाला कवेत घ्यावे आणि वाऱ्यावर स्वार होऊन वाऱ्यालाच पकडावे अशी साधना. म्हणूनच ‘नवी दृष्टी आणि जुनी शिस्त, अभिजातता आणि व्यासंग यांच्या सुमेलाने साकारणारी प्राचीन वाङ्मयाची मर्मस्पर्शी साहित्य सौंदर्य समीक्षा मराठीत आजही दुर्मिळ आहे. या काव्याचे म्हणून असणारे सौंदर्य व मूल्य यांच्या यथायोग्य दर्शनासाठी रसिक हृदयाने व वाङ्मयीन मूल्ये मध्यवर्ती ठेऊन त्याचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे’ असे श्री ज्ञानेश्वरी अध्याय-१ मध्ये संपादक र. बा. मंचरकर म्हणतात. आजची २१ व्या शतकात नव्या दृष्टीकोनातून पण जुनी शिस्त आणि मूल्यमापनाची तंत्रे वापरून ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास शक्य आहे. आध्यात्मिक लोकशाही रूजविण्याच्या संत परंपरेने मराठी साहित्याला तर भूषण दिलेच पण मराठी मनाला सांस्कृतिक अधिष्ठान दिले आहे. त्यांच्या भूमिका, तत्त्वज्ञान आणि आचरणातून मौलिक अशा संस्काराची आणि नीतीमूल्ये व जीवनमूल्यांची भक्कम बैठक मानवी जीवनालाच प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. संतांच्या या चळवळीने मागास, पिडीत जनतेला आधार तर दिलाच शिवाय सन्मानाचे जगणेही.

ज्ञानेश्वरांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व :

कवित्व, विद्वत्त्व आणि संतत्वाची अनुभूती ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तित्वाची ओळख आहे. त्याचप्रमाणे शब्दप्रभुत्व, आशय घनता, अल्पाक्षरत्व, नाविन्यपूर्णता, प्रगल्भता, परमोच्च सौंदर्यानुभूती, पराकोटीची लीनता, सुचिता, समरसता, भूतदया आदी गुणांनी मंडित शब्दकळा त्यांच्या शब्दसामर्थ्याची जाणीव तर करून देतोच, पण भावानुभूतीचा नित्य नवा आस्वादही. म्हणूनच 'ज्ञानेश्वरी' ही ज्ञानेश्वरांची 'वाङ्मयमूर्ती' म्हणून गौरविली गेली आहे. कुणाला तो 'श्रोतृसंवाद' तर कुणाला 'सौंदर्याचा रसकुंभ' तर कुणाला प्रस्थान त्रयीतील एक ग्रंथ वाटतो. भाष्य काराते वाट पुसतु म्हणत नवनवोन्मेष प्रज्ञाशालीनी प्रतिभेला आपल्या प्रतिभा, अलौकिक सौंदर्य दृष्टी आणि विद्वत्तेच्या बळावर साक्षात आत्मप्रतीती आणि प्रचीती 'ज्ञानेश्वरी'च्या निर्मितीतून साध्य केली आहे. म्हणूनच ते देशीकार लेणे, मराठीला कवतुकाचे बोल आणि अभिजातेचा दर्जा देऊ शकले यात शंका असण्याचे कारणच नाही. ज्ञानेश्वरांच्या अलौकिकत्वाची अलौकिक अनुभूती 'ज्ञानेश्वरी' देते आणि शांतरसाचे रसपान सामान्यातल्या सामान्यालाही करता येते. ज्ञानेश्वरांची वाङ्मयीन मूर्ती असणारी ज्ञानेश्वरी वाङ्मयीमूर्ती तर आहेच, पण ती कालातीत, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दस्तऐवजही. जीवनदर्शी आणि हृदयस्पर्शी अशी ही ज्ञानियाची ज्ञानगंगा भवत-भागवतालाच नव्हे तर ज्याला जिज्ञासा, इच्छा आणि आवड आहे अशा कुणीही हे वाङ्मयीन रसपान आकंठ तृप्तीचा ठेकर येईपर्यंत आपल्या ओंजळीत स्विकाराव आणि मोगरा फुलल्याची अनुभूती घ्यावी.

'जीवनाची व्यापक जाणीव, अनुभवांचे टिपलेले वेगवेगळे रंग, सखोल चिंतन, उदात्त मूल्यांवरील गाढ श्रद्धा, आदर्शाकडे झेपावलेले निर्मितीशील मन, मानव कल्याणासाठी आतुटलेली वृत्ती आणि सौंदर्यलक्षी दृष्टी या सान्या विशेषांच्या संमीलनातून ज्या समृद्ध व्यक्तीमत्त्वाची घडण होईल त्याचा आविष्कार कसा होऊ शकेल याचे प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे काव्यसौंदर्याने न्हाऊन निघालेली 'ज्ञानेश्वरी' असे विचार डॉ. निर्मलकुमार फडकुले मांडतात. ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तित्वाबरोबरच त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वावरही प्रकाश टाकणारे, अक्षरातून अक्षर वाङ्मयाची अभंग अनुभूती म्हणजे नित्यनूतन, अपूर्व ज्ञानेश्वरी, श्रीकृष्णाची उवती ओवी ज्ञानेशाची बनून शब्दात जीव ओतते आणि संजीवक कैवल्याचा शब्दाविष्कार ज्ञानेश्वरीतून होतो. एक तरी ओवी अनुभवावी, ते याचसाठी. छंदोबद्धता, सौंदर्यदृष्टी आणि अर्थ वा आशय घनतेमुळे विश्वात्मक साहित्याचा मानदंड म्हणून ज्ञानेश्वरीचा गौरव केला जातो. अनेक अभ्यासक, संशोधकांनी ज्ञानेश्वरी संदर्भात आपले चिंतन मांडलेच आहे.

स. रा. गाडगीळ, 'ज्ञानेश्वरी, १२ वा अध्याय' या पुस्तकातील विवेचनात खूप सुंदर आणि यथार्थ विवेचन मांडले आहे ते त्यांच्या शब्दानुभूतीत, 'या अवसेच्या रात्री ज्ञानदेवांनी प्रकाशाचे गाणे गायले. त्यांनी ज्ञानाला संप्रदायाच्या कोठडीतून मुक्त केले. परमार्थाला प्रपंचाचे सौंदर्य प्राप्त करून दिले. विराग अनुरागाच्या अधिष्ठानावर उभा केला, कर्मे ज्ञानदृष्टीने 'डोळस' बनविली आणि साधनेचे जीवनातील रनि व्यवहार्य बनविले.' 'सांप्रदायिकतेचा स्विकार न करता त्यांनी अद्वैत आणि भक्ती, वैराग्य आणि प्रापंचिकता, ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांचा संयम घडवून आणून महाराष्ट्राच्या जीवनात एक अपूर्व क्रांती घडवून आणली. सर्व बाजूंनी नाडलेल्या समाजाला कोणत्याही कठीण मार्गाचा उपदेश न करता, परमेश्वर फार मोठा आघात न करता, परंपरेची दृढता दूर करून महाराष्ट्राच्या धार्मिक, भाषिक आणि वाङ्मयीन इतिहासात भागवत धर्माच्या या स्थापनेला फार महत्वाचे स्थान आहे. किंबहुना या इतिहासाचे ते सर्वस्व आहे.' आत्मरूपापासून विश्वरूपापर्यंतचा विकास हे ज्ञानेश्वरीच्या अंतरंगाचे सूत्र आहे. गीतेतील व्यक्तिमत्त्वांना भावानुभूतीच्या सौंदर्याविष्कारात वैचारिक अधिष्ठानाचे कोंढण देत लय-तालबद्धतेने शब्दार्थ प्रभु ज्ञानेश्वरांनी आत्मभानाला लोकात्मभानाच्या पातळीवर लीलया पेलले आणि एक अनोखी वाङ्मयीन कलाकृती व अभिजात वाङ्मय प्रकार आविष्कृत झालेला आपल्याला दिसतो.

ज्ञानेश्वरी आणि गीता :

‘ज्ञानेश्वरीतील महाभारताचे अनुसंधान’ या विषयाच्या अनुषंगाने विवेचन करताना डॉ. प्र. न. जोशी स्पष्ट करतात, ‘गीतेत आहे ते ज्ञानेश्वरीत सर्व आहे, पण ज्ञानेश्वरीत आहे ते मात्र गीतेत सापडलेलेच असे नाही. श्रीकृष्ण अर्जुन यांच्यातील प्रेमाचे मनोज्ञ धागे, अहिंसेचा विश्वासपूर्वक उद्‌घापोह, आचार्यापासनम्, श्रोता व वक्ता यांचे संवाद, दृष्टान्ताचे वैपुल्य आणि बोधाचे मार्मिक विवेचन यांनी ज्ञानेश्वरी गीतेतील उर्वर भरून काढताना दिसते.’ ‘हे गीतानाम विख्यात। सर्व वाङ्मयाचे मथित। आत्मा जेणे हस्तगत। रत्न होय॥ (अ.१८-१३२३) हे ज्ञानी ज्ञानदेवांना ज्ञात असल्याने वेदांचे मूळ असलेले, बीज असलेले गीतासार त्यांनी सर्वसामान्यांसाठी, जनकल्याणासाठी मराठीतून साकार केले. अर्जुन-श्रीकृष्णाचे सख्य ज्ञानेश्वरीच्या ओवीमुखातून अजर, अमर तर झालेच पण ती हृदयाला मोहिनी घालून आत्मज्ञानाची नयनतृप्ती अंतःकरणांलाच अंतर्मुख करते.’

व्यासोक्ती, कृष्णोक्ती आणि ज्ञानेश्वरोक्ती, एकापेक्षा एक सरस असा चढताक्रम वाटावा आणि सांस्कृतिक अधिष्ठान आणि परंपरेचा वेध बुद्धीप्रामाण्य वाद्यांसोबतच भावूक, आस्वादक व्यासंगी रसिकजनांबरोबरच चिकित्सक विश्लेषक विमर्शवाद्यांनाही विस्मयादी भावनेचा उघड स्विकार करावाच लागेल असं हे वाङ्मयीन लेणं अर्थात अक्षरलेणं म्हणजे ज्ञानियाची ज्ञानेश्वरी. गीताटीका, गीताभाष्य याच्या पलिकडे जाऊन नवअनुभूतीचा, नवतात्विकतेच, नित्यनूतन प्रतिभा आविष्कार म्हणजे ज्ञानेश्वरी. ज्ञानेश्वरी शब्दकोशाखेरीज मात्र मनाला भावलेली ओवी पचनी पडत नाही. हे ही तितकेच खरे, पण हेच तर शब्दसामर्थ्याचं द्योत. गीतेबद्दल ज्ञानेश्वरांनीच म्हटले आहे,

‘आता भारती कमळपरांगु। गीताख्य प्रसंगु॥

जो संवादला श्रीरंगु। अर्जुनेसी’ ॥ (१-५०)

व्यासांनी आपल्या बुद्धीने वेदसागराचे मंथन करून महाभारतरूपी नवनीत काढले आहे. हे लोणी ज्ञानरूपी अग्नीत कढविले, यास नंतर जो स्वाद आला तो म्हणजे गीता प्रसंग होय (१-५२) हा गीताख्य बोध स्विकारताना श्रोत्यांना ज्ञानेश्वर अत्यंत लीनतेने सांगतात की, त्यांनी कमल पाकळीतील परागकण भ्रमर जसे पाकळीच्या नकळत अलवारपणे घेतात किंवा चंद्रोदयानंतर विकसित होणारी कौमुदी जशी प्रफुल्लित होते, ते सुख अनुभवते, अलिप्तपणे तसेच हे अमृत रसपान, गीताबोध श्रोत्यांनी श्रवण करावा. दृष्टान्तांची पेरणी करत सख्यभाव, प्रेमभाव, गुरुगौरव, श्रोतृवंदन, तात्विक, ज्ञानानुभूती ममतेच्या माऊलीरूपात ज्ञानेश्वर करतात. गीतेपेक्षा ग्यानबा ओवीच जनसामान्यांना आपलीशी वाटते त्याचे कारण हा ज्ञानमाऊलीचा शब्दसोहळा आणि अंतःकरणातील कणवेचा ज्वलंत उमाळाच होय असे मला वाटते.

ज्ञानेश्वरी आणि गीतेचा विचार करताना अलौकिक दृष्टीने दान प्राप्त संजयला ज्ञानेश्वरांनी अलौकिक आणि खऱ्या अर्थाने डोळस असे चिरव्यवित्त प्राप्त करून दिले आहे. महाभारतातील संजय आणि ज्ञानेश्वरांनी रेखाटलेला संजय यामध्ये ज्ञानेश्वरांनी संजयाला स्वतंत्र शैली, व्यक्तित्व, विचारधारा आणि खरं अस्तित्व दिले आहे. उत्साही होणारा, व्यतित होणारा, चिंतन करणारा आणि अचूक भाष्य करणारा संजय श्रीकृष्ण-अर्जुन इतकाच ज्ञानेश्वरीच्या अंतरंगातून वक्ता-श्रोता-वाचकाला विचारप्रवण करतो. त्याच्या अस्तित्वाची दखल ज्ञानेश्वरामुळे घेणं भागच पडते. संजय आणि धृतराष्ट्रातील नात्याबद्दलही एका प्रतिमेशी रम्य आणि स्पष्ट चौकट आपल्या मनात निर्माण होते. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीत म्हटले आहे,

‘मूळ ग्रंथीच्या संस्कृता। वारि मन्हाठी नीट पडतां॥

अभिप्राय मानाले या उचिता। कवण भूमी हे चोजवे॥ १०-४३’

गीतार्थबोध मराठीमध्ये ‘भाष्यकाराने वाट पुसवु’ म्हणत ज्ञानेश्वरांनी आणला, पण स्वतःची प्रतिभा, चैतन्यमयी मुद्रा त्यांनी त्यावर उमटवली, त्यामुळे हे अक्षर, अक्षय, कालातीत आणि

वाङ्मयीन, तात्त्विकदृष्ट्या उजळत आहे हे सत्य. ज्ञानेश्वरी आणि मूल गीता, त्यातील तत्त्वदर्शन, व्यक्तिरेखा, जीवनमूल्ये आणि नीतीमूल्ये, रचना अशा अनेकविध अंगांनी ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास अजूनही नव्या दृष्टीकोनातून संभाव्य आहे, नव्हे हे कालातीत आवाहनच ज्ञानेश्वरीचे वेगळे वैशिष्ट्य आहे. ही आवाहकता वैशिष्ट्यही आणि आव्हानही वाङ्मयीन आणि भाषिकदृष्ट्या अभ्यासाच्या दिशा धुंडाळताना धडपणे पडझड न करता धडपड करून न चाचपडता उभारी घेणाऱ्या मनाने जमिनीवर राहूनच नभांगणातील तारकांचे सौंदर्य न्याहाळावं, त्यासाठी दृष्टी मात्र ज्ञानमयाचीच हवी आणि साधनाही कठोर साधकाची!

ज्ञानेश्वरीतील काव्यविशेष :

‘ज्ञानेश्वरी’ हा अलौकिक, ज्ञानेश्वरोक्ती व ज्ञानेश्वरांची वाङ्मयीनमूर्ती म्हणून गौरविलेल्या नैतिक सामर्थ्याची जीवनानुभूती देणारा लालित्याने पदमंडित आणि छंदाने सुशोभित ग्रंथ. कावळ्याला ‘काऊ’ आणि पावलाला ‘पाऊ’ म्हणताना निरागस, निष्पाप, निर्जवी, बाललिलांना मोहित करणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या ‘कान्हा’ रूपासारखा, श्रीगणेशाला ‘बाप्पा’ म्हणून संबोधताना कुठल्याही वयात डोळ्यांत अंतःकरण साकारणारी शैली. माऊली, वादुली, डोळुली, ... केवळ शब्द आहेत का हे? हजार शब्दांनी अधुरं राहणं सांत्वन वा अभिनंदन, प्रेमाच्या केवळ एका आश्वासक स्पर्शाने शब्दांच्या पलिकडची शब्दातीत अनुभूती देतं, माऊलीच्या एका कटाक्षाने वय गळून पडून बालपण येतं ती तृप्ती, ती शांती, ती अनुभूती, ती अद्भुत प्रचिती ज्ञानियाच्या काव्यरसातून मिळते, आकलन झाले नाही तरीही... माझ्या मते हीच ती श्रेष्ठता वैश्विक वाङ्मयाची, अभिजात कलाकृतीची, सांस्कृतिक क्रांतीची.

गीता ही श्रीकृष्णाची श्रीकृष्णोक्ती आणि ज्ञानेश्वरी ही ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरोक्ती, पुनरावृत्ती होते. विधानाची पण ती गरज विवेचनाची, त्यामुळे काव्यग्रंथ म्हणून ज्ञानेश्वरीचा विचार तत्त्वज्ञ, भाष्याभ्यासक, चिंतक, संशोधकांनी केलेलाच आहे. ज्ञानेश्वर हे श्रेष्ठ संतकवी. भागवतधर्माचा पाया घालणारे, उत्कटतेने, लीनतेने विव्दतेचे दर्शन वा प्रदर्शन न करताही प्रातिभ लावण्याची सूर्यप्रभा शब्दप्राचीवर प्रखर तेजाने उमटवणारे कवी. काव्यरसाने ओथंबलेल्या आवाहक ज्ञानेश्वरीने कित्येक तपे अनेकांना तिच्याकडे लीलया खेचले आहे. भावनोत्कट प्रसंगाची, उत्कट अनुभूती अभिजाततेचे परमोच्च शिखर गाठताना दिसते. विनयशिलता, गुरुगौरव, श्रोतृप्रेम आणि आत्मानंदाची परमोच्च सीमा ज्ञानेश्वरीत आढळते, कारण शब्दलालित्याच्या अक्षर कुचल्यातून प्रतिभाविलासाचे नाना रंग लीलया प्रकटतात, उमटतात, विखुरतात आणि त्या काव्याविष्कारात आपली मन अंजुळी ओसंडून वाहते, अंतःकरणाच्या साक्षीभावाने, दरवळतो गंध-सुगंध आपल्याच अवतीभवती आणि वाटते हीच का ती सविकल्प समाधी? साहित्यसम्राट न. चि. केळकरांनी ‘सविकल्प समाधीचा सिध्दान्त मांडला, तोच तर हा काव्यानुभव नव्हे का? पण ही अनुभूती ज्ञानेश्वरासारखी वाङ्मयीन, अभिजात, कलाकृतीच देवू जाणे...!’

आत्मानंदाच्या अनुभूतीतून, लोकोद्धाराच्या तळमळीतून, गुरुनिष्ठेच्या आणि कृपेच्या अधिष्ठानातून, श्रोत्यांवरील आंतरिक निर्मळ उमाळ्यातून आणि आत्मविश्वासाच्या असिम निष्ठेतून तात्त्विक अधिष्ठानाचा बाज लेवून शारदाकृपेने शब्दाविष्कृत अशी उत्कट काव्यानुभूती म्हणजे ही नैतिक आणि तात्त्विक जीवनमूल्यांची गीतासारालाच अधिक गहनता, व्यापकता आणि वैश्विकता देणाऱ्या शब्दशारदा ज्ञानेश्वरी होय. विचार सौंदर्य, भावसौंदर्य, अर्थसौंदर्य, सुगम विवेचन करणाऱ्या ज्ञानेश्वरीचं परिपूर्ण आकलन हे स्वप्नच, कारण सातशे श्लोकांवरील नऊ हजार ओव्या म्हणजे वैश्विक वाङ्मयातील युगानुयुगाचे अक्षर आणि अक्षय संचित होय. प्रतिभा सामर्थ्याचा प्रत्ययकारी काव्याविष्कार म्हणजे ज्ञानेश्वरी याची प्रचिती निश्चितच खालील ओव्यांमधून आपणांस होते.

‘चंद्र तेथे चंद्रिका। शंभु तेथे अंबिका ॥
संत तेथे विवेका। असणे की जी ॥
रावो तेथे कटक। सौजन्य तेथे सो इरीक ॥
वन्हि तेथे वाहक। सामर्थ्य की ॥
दया तेथे धर्म। धर्म तेथे सुखागमु ॥
वसंत तेथे वने। वन तेथे सुमने ॥
सुमनी पालिंगने। सारंगांची ॥
किंबहुना ऐसा नृपा। पार्थु जालासे कृष्णकृपा ॥
तो जयाकडे साक्षेपा। रीति आहे ॥
तोचि गा विजयासि ठावो। येथ तुज कोण संदेहो ॥
तेथ न ये तरी वावो। विजयेचि होय ॥’ (१८-१६/३२-५४)

अशी दृष्टान्ताची, उपमा, उत्प्रेक्षा आणि भाषिक सौंदर्यानुभूती देणारी अनेक उदाहरणे आपल्याला ज्ञानेश्वरीत आढळतात, किंबहुना प्रत्येक ही वैशिष्ट्यपूर्ण रचना विशेष्यांनी अलंकृत आहे. अल्पाक्षरत्व आणि लयबद्धतेचा साज लेवूनही आशयाच्या व्याप्तीला बाधा न येता वाङ्मयीन रसाविष्काराची उत्कट अनुभूती मात्र ओवी-ओवीत येते, म्हणूनच ज्ञानेश्वरीचे आकलन ‘भेटी लागी जीवा लागलीसे आस’ या पद्धतीने आशयघनतेच्या खोल गर्तेत उतरण्यापूर्वी ती सहजतेने स्वतःच पाथेय बनून अर्थाच्या पूर्ततेची दिशा दर्शविते. कधी कधी स्वतःच्या मर्यादांमुळे अर्थाच्या पदरांपासून वंचित जरी राहीलो तरी लयबद्ध ‘पद’न्यास अर्थात ओवीबंधांचा कधी मंदिरातल्या गाभान्यातली नीरव शांती देतो, कधी चंदनगंधित सुवासाचा दरवळ धुंदवितो तर कधी शब्दांच्या प्रेमात आकंठ बुडवितो. ही शब्दानुभूती, आशयानुभूती, व्यक्तिपरत्वे कदाचित भिन्नही असेल, पण ती अनुभवता येते हे मात्र नक्की.

ज्ञानेश्वरीतील काव्य ‘ओवी’ या शब्दांतून शब्दबद्ध केलं गेलं आहे. मराठी अस्मितेचा काळ म्हणून ज्ञानदेवांचा काळ ओळखला जातो. मराठी अस्मितेच्या या शिल्पकारासंदर्भात रा. चिं. ढेरे यांनी केलेले भाष्य म्हणजे, ‘ज्ञानदेव आणि ज्ञानदेवी’ हे महाराष्ट्राच्या जिह्वाळ्याचे आणि निरंतर चिंतनाचे विषय आहेत ज्यांचा सार्थ अभिमान आम्ही सान्या जगात मिरवावा अशा तोलामोलाचे, अशा उंचीचे हे विषय आहेत.

जैसे शारदेचिये चंद्रकळे। माजी अमृत कण कोवळे ॥

ते वेचिती मने मवाळे। चकोरतलगे ॥

अतिहळुवारपणा चित्ता। आणुनिया ॥ (ज्ञाने. १/५६-५७)

अतिहळुवारपणा चित्ताला आणुनच मऊ, मवाळ, माऊली अशा शब्दांची काव्यात्मकता आणि हृदयस्पर्शी भावूक विनयशील ज्ञानियाचीच शब्दसावली असा विचार मनी येतो. ज्ञानेश्वरांनीच हे शब्दवैभव ‘शब्द जैसे कल्लोळ अमृताचे’ अशा शब्दांत मांडले आहे.

‘माझा मराठाचि बोलु कवतुके।

परि अमृतातेही पैजा जिंके।

ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन ॥’

हा आत्मविश्वास साहित्य पंढरीच्या या पांडुरंगांने साहित्यलोकाला दिला आणि म्हणूनच मराठी भाषेच्या अस्मितेच्या काळातच हे देशीकार अक्षरलेणे वाङ्मय पंढरीला तीर्थवत प्राप्त झाले हे साहित्य जाणकारांचे आणि मराठी जन-मनाचे लौकिक पातळीवरील अलौकिक भाग्य असे वाटते.

ज्ञानेश्वरीतल्या शब्दसृष्टीने मोहून जाताना, कोवळ्या आणि रसाळ बोलांच्या परिमळाने सुखावताना ही वागीश्वरी विनयशीलतेचा पाट आणि रसांचा उत्कट थाट मांडते. काव्यदृष्ट्या हा रसपरिपोष आणि शांतरसाची अनुभूती मूर्तीमंत काव्याची जाण देतात. बुद्धीच्या पातळीवर

अंतःकरणाच्या साथीने डोळे मिटून डोळसपणाने हा शब्दाविष्कार पेलला तर ज्ञानेश्वरीचे आकलन ज्ञानेश्वर आणि ज्ञानेश्वरी अशा दोन्ही पातळीवर होईल आणि मग,

‘हृदया हृदय येक जाहाले। ये हृदयीचे ते हृदयी घातले ॥

ज्वैत न मोडता केले। आपणा ऐसे अर्जुना ॥’ (ज्ञा. १८-१४२)

‘तेथ लावण्याची ठेव। अर्थशोभा’ असे उद्गार काढणाऱ्या ज्ञानियाच्या ओवीत अर्थाची आशयघन शोभा भावार्थाच्या यथार्थासवे सार्थ अभिमानाने मिरवते आणि लालित्य, माधुर्य, सौंदर्य काव्याचा परिपोष करतात. काव्याचे सुसंस्कृत, विदग्ध आणि कलात्मक रूप हाच ज्ञानेश्वरीचा ध्यास आणि श्वासही, त्याला अलंकार आणि रसाची जोड मिळते आणि मग,

पदबंध नागर। तेचि रंगाथिले अंबर ॥

जेथ साहित्य वाणे सपूर। उजाळाचे ॥ (ज्ञा. १-६)

लावण्यपूर्ण रचनेने साहित्याचे सौंदर्य, रसानुभूती अभिजात कलात्मकतेचा प्रभाव आणि सामर्थ्य निर्माण करतात. शब्दांच्या बाह्य सौंदर्याइतकीच किंबहुना अधिकच रचनासौंदर्य, अर्थसौंदर्याची रेखा महत्त्वाची. कल्पनाविलास, उपमा-उत्प्रेक्षा, दृष्टान्तादी अलंकारांनी मंडित आशयघन काव्यसृष्टीचा अनुभव ज्ञानेश्वरी देते, फक्त आकलनाच्या पातळीवर अभ्यासकांना वाट पुसावी लागते, तेव्हाच ज्ञानेश्वरीचे आकलन शक्य होते, अर्थात ही स्वतःची मर्यादा, ज्ञानेश्वरीची मुळीच नव्हे.

ओवी ज्ञानेशाची :

‘शब्दार्थात भावानुभूती ओवणाऱ्या ओवीछंदात ज्ञानदेवी बांधली आहे. ‘ओवी ज्ञानेशाची’ हा ओवीछंदाचा मानदंड आता मराठी छंदशास्त्रात रुढ झाला आहे. अक्षरमायेचे फारसे बंधन नसलेल्या व रचनेच सुलभ अशा ओवीला त्यांनी प्रमाणबद्ध व रेखीव रूप दिले, त्यांची ओवी रचनादृष्ट्या अत्यंत संमिश्र व बंधमुक्त आहे. साधारणतः पहिले तीन चरण सहा ते दहा अक्षरांचे अंत्य यमकयुक्त असून समाप्तीचा चरण चार ते सहा अक्षरांत बांधला गेला आहे. अक्षरसंध्येच्या न्हस्व-दीर्घाच्या पालटत्या क्रमाने त्यांनी ओवीत वैचित्य, विविधता व माधुर्य आणले आहे. परिमित विषमतेत निर्भेख समतेपेक्षा आणि निव्वळ नियमबद्धतेपेक्षा अवचित पण उचित नियमभंगात गोडी असल्याचे ते दाखवितात. नादमाधुर्यातील हे विषमतेचे तत्त्व हेरण्यात त्यांच्या प्रतिभेचे वेगळेपण आहे’. (ज्ञाने. अध्याय १, संपादक र. बा. मंचरकर) ज्ञानेश्वरांच्या ‘ओवी’चे माहात्म्य ज्ञानेश्वरांइतकेच महत्त्वाचे, व्यक्तिमत्त्वातील आत्मानुभूतीचे काव्यानुभूती, दर्पणातल्या प्रतिबिंबासारखी, शब्दकळेला संपन्न बनविणारी शैली आणि विद्वतेबरोबरच आध्यात्मिक अनुभूतीचाही आविष्कार हे ज्ञानेशाच्या ओवीचे वेगळेपण, त्यामुळेच नामदेव म्हणतात, ‘एक तरी ओवी अनुभवावी !’ श्रोत्यांनाही मी अनुभूती आपलीशी करता येते हे वेगळेपण या ओवीचेच.

रूपक-उपमा-दृष्टान्ताची भाषा, रसांचा आविष्कार आणि काव्यानुभूती, कठीण तत्त्वज्ञानाला काव्याचे कोंदण चैतन्याभूती देते.

वाचे बरवे कवित्व ।

कवित्वी बरवे रसिकत्व ॥

रसिकत्वी परतत्व ।

स्पर्शुं जैसा ॥

साहित्यविचारांचा पाया घालणारी ही ज्ञानेशाची ओवी अर्थाच्या सूचकतेबरोबर सौंदर्याचेही दर्शन घडविते. याच ओवीबद्दल र. बा. मंचरकर संपादित ‘श्री ज्ञानेश्वरी’ अध्यायमध्ये विवेचन आहे ते मूळातूनच उद्धृत करणे आवश्यक वाटते. ‘जलाशयातील वर्तुले क्रमशः विस्तारत जाऊन क्षीण होतात. ज्ञानदेवांच्या ओवीतील अर्थवलय मात्र क्रमशः संकुचित होताना सामर्थ्यशाली बनत जातात. अखेरच्या अर्थचरणात त्यांचे सारे शक्तिसामर्थ्य एकवटते. ओवीच्या पहिल्या तीन चरणात ते आपल्या

विधानांची, प्रतिमांची व कल्पनांची आरास मांडतात आणि अखेरीच्या चरणाचा प्रकाशझोत टाकून संपूर्ण अर्थसौंदर्याचे वाचकाला दर्शन घडवितात.' वेचक शब्दांच्या सुबक गुंफणीने आपल्या अर्थपूर्ण ओवीला त्यांनी नादमधुर बनविल्यामुळे 'वोविया होती लेणे। साहित्यासी' (ज्ञा. १०-४२) ही त्यांची प्रतिज्ञा सिध्दीस गेली आहे. ज्ञानदेवांची ओवी लय-तालबद्ध नृत्याचे पदन्यास लीलया करते. तिच्यात तांडवाबरोबर लारय आहे, नुपरांचे तालबद्ध ध्वनी आहेत. वेगवेगळ्या अर्थाच्या सूचक मुद्रा आहेत. सृष्टी व्यवहाराची सारी स्पंदने तिच्या लयगर्भित सामावली आहेत. जे चांगले तेच टिकते या अस्तित्वाच्या सिध्दान्ताप्रमाणे ज्ञानेशाची ओवी केवळ चांगलीच नाही तर कालातीत आवाहकतेची वैश्विक आश्वासकता घेवून चिरंतन तत्त्वज्ञानाचा आविष्कार लीलया करणारी वाग्वलिसिनी आणि शब्दप्रभू ज्ञानेशाची प्रतिकृतीच आहे.

ओवी हा महाराष्ट्राचा खास छंद. विश्वनाथ खैरे म्हणतात, ओवी हे आर्यगीत आहे, तसेच जानपद गाणे आहे. ओवी ज्ञानेशाची प्रसिध्द आहे तर महाराष्ट्रातल्या स्त्रियां दळणकांडण करताना म्हणतात ती ओवी पूज्य भारतरत्न विनोबांनी साडेतीन चरणांच्या ओवीची उपनिषदातील साडेतीन मात्रांच्या ओंकाराशी तुलना केली तर संस्कृत पंडितांनी तिची कुळी वेदामध्ये काढून दाखविली. प्रा. कृ. दा. वेलणकर यांनी ओवी ही संज्ञा अर्धचतुष्पदीपासून आलेली आहे असे फार लांबच्या मार्गाने दाखविलेले आहे, तर सुमित्र मंगेश यांनी अपपादिका यावरून ओवी अशी व्युत्पत्ती दिलेली आहे. श्री. विश्वनाथ खैरे म्हणतात, हा द्राविडी-प्राणायाम कशाला? ओवी हा शब्द तमिळ ओड, ओडवर, ओडपि असा व्युत्पादित आहे. कर्नाटकात ११ व्या व १२व्या शतकात कल्याणी चालुक्य वंशातील राजा सोमेश्वर तिसरा याने मानसोल्लास तथा अभिलावितार्थ चिंतामणी हा प्रख्यात ग्रंथ लिहिला आहे, त्यात महाराष्ट्रस्थे योषिद्भिर ओवी गेथा तु कण्डने। महाराष्ट्रातील स्त्रिया दळणकांडण करताना ओवी गातात असे म्हटलेले आहे म्हणजे ओवी सातशे ते आठशे वर्षांपूर्वीची आहे.

दाते-कर्वे म्हणतात, संस्कृत वे विणवे, त्यावरून देशी भाषेत ओविथम् म्हणजे ओवणे, त्यावरून ओवी. महानुभवा कवी भास्कर भट्ट बोरीकर (१३वे शतक) यांनी आपल्या शिशुपालवण काव्यात ओवीचा उल्लेख केलेला आहे. तसेच अनेक ओवीवृत्ताचा वापर केलेला आहे. ओव्या, ओव्यागाणे आदी वाक्यप्रचारही प्रसिद्ध आहेत. सु. ह. जोशी संकलित शब्दवेधामध्ये ओवी अनुषंगाने ही माहिती मिळते. तरी वाक्य, अर्थ आणि भावाची जोड म्हणजे ओवी.

सुश्लोक वामनाचा, आर्या मोरोपंताची (मयुरपंतांची)

अभंग तुक्याचा आणि ओवी ज्ञानेशाची !

पारमार्थिक जीवनाचे संजीवक चैतन्यामृत ज्ञानेशाच्या ओवीओवीचा साज. विचारांची खोली, आशयाची व्याप्ती, शब्दांची निवड, प्रतिमा प्रतीकांची निवड, दृष्टान्ताची पेरणी, श्लेष-अनुप्रास आणि प्रांजळ वैश्विकतेचा आंतरिक ध्यास, ज्ञान, भवती व तत्त्वज्ञानाची त्रिपुटी म्हणजे ज्ञानेशाची ओवी, एक मंत्रच जणू.

मराठीची थोरवी।

ज्ञानेशाची ओवी॥

सारस्वत कवी।

पुन्हा होणे नाही॥

ज्ञानदेवाची आरती करताना संत बहिणाबाई म्हणतात,

अमृतसार ओवी। शुध्द सेविता जीवी॥

जीवाचे ब्रह्म होती। अर्थ ऐता तेही॥

समारोपः

ज्ञानेश्वरीचे आकलन हा तसा स्वतंत्र, व्यापक, सखोल चिंतनाचा आणि बहु दिशांनी, अनेकविध अंगांनी वेध घेण्याचा विषय. प्रस्तुत लेखनाला असंख्य मर्यादा आणि उणीवांची जाणीव आहेच कारण अभ्यासाच्या दिशांमध्ये काव्यसौंदर्य, काव्यशास्त्र, शैलीविशेष, अन्य साहित्याशी अनुबंध, तात्विकदर्शन, केवळ स्वतंत्र अध्यायच नव्हे तर प्रत्येक ओवीचे चिंतन व तदनुसार लेखन करण्याचा अवसर हेही ज्ञानेश्वरीसारख्या अजोड, अमूल्य साहित्यकृतीची महात्म्यताच अधोरेखित करते, त्यामुळे हे आकलन सागराच्या अथांग, असिम परिघातील जलाचे केवळ दुरून दर्शन होय.

संतांचा संत, ज्ञानियांचा राजा, रससिद्ध महाकवी, विनयशिलतेचा परमोच्च बिंदू आणि ज्ञानामृताचा कैवल्यसिंधु, माऊलीहून मवाळ आणि अंतःकरणाने शीतल, खळांची व्यंकटी सांडो म्हणणारा वैश्विक पसायदानाचा निर्माता संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांची ज्ञानेश्वरी ज्योतीने तेजाची आरती करावी तद्वतच ज्ञानेश्वरीचे आकलन आपल्या आपल्या कुवतीनुसार... सागरातले जल आपल्या ओंजळीत कितीसे येते? सागर रिता तरी कुठे होतो? आणि प्रत्येकाला अंगली तरी होता येते? ज्ञानेश्वरीच्या ज्ञानसागराचं वैशिष्ट्य मात्र हेची तृप्तीची अतृप्ती तहान भागवते आणि तहानेची अतृप्ती मात्र ज्ञानेश्वरीप्रमाणे सार्वकालिक, सार्वत्रिक, वैश्विक अभंग आणि अखंडसुद्धा...

संदर्भ :

- १ ढेरे रा. चिं. (संपादक), 'ज्ञानदेव आणि ज्ञानदेवी', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १४ जाने. १९९१.
- २ नासिराबादकर लक्ष्मण रामदास आणि रेळेकर निवृत्तीनाथ नारायण, 'ग्रंथश्रेष्ठ ज्ञानदेवी', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ३ जोशी वसंत, 'ज्ञानदेव चिंतन', प्राज्ञ प्रकाशन, दी प्राज्ञ प्रेस, वाई, सातारा, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट १९७६ (प्रस्तावना - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या विवेचनाचा संदर्भ)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि साऊथबरो कमिशन

प्रा. किशोर शेषराव चौरे

इतिहास विभाग प्रमुख

म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

महाराष्ट्रामध्ये राजर्षी छत्रपती शाहूनंतर दलित व बहुजन समाजासाठी झटणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. इ.स. १९२० नंतर महाराष्ट्रात दलित चळवळीला अनुकूल वातावरण लाभले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली ह्या चळवळीने राष्ट्रव्यापी चळवळ म्हणून आकार प्राप्त केला होता.^१ हिंदुस्थानचे भवितव्य घडविण्यासाठी ते जिवाचा आटापिटा करतात. प्रस्थापित हिंदुधर्माला नकार दिल्याशिवाय येथील शोषितांची उन्नती होऊ शकत नाही. हे बाबासाहेबांनी अभ्यासान्ती ओळखले होते. येथील प्रस्थापित संस्कृतीला भाकरी मागितली तर दगड दिला या प्रकारची असल्यामुळे या संस्कृतीकडून दलित वर्गाच्या उत्थानाची अपेक्षाच करता येत नाही. हा या जगाचा न्याय असल्यामुळे बाबासाहेब दलित वर्गाला नव्या संघर्षासाठी सज्ज करतात.^२ नवविचारांच्याच साहाय्याने समाजाचा उत्कर्ष होऊ शकतो, यावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. त्यासाठी त्यांनी या बहुजन वर्गासाठी १९२० पासून तर १९५६ पर्यंत अहोरात्र कार्य करून येथील प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध झगडून या बहुजन वर्गाला न्याय मिळवून दिला. त्याकरिता त्यांनी विविध संघटना उभ्या केल्या. “प्रस्थापितांविरुद्धचा झगडा हा विषम स्वरूपाचा होता. पैसा, प्रतिष्ठा, अधिकारपदे ही वरिष्ठ वर्गाच्या ताब्यात होती म्हणून बाबासाहेबांना आपल्या चळवळीत फार जपून पावले टाकावी लागली. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी देशात शोषक आणि शोषित या व्यतिरिक्त ब्रिटीश सरकार ही एक तिसरी शक्ती अस्तित्वात होती. त्यांनी भेदनीतीचा अवलंब करून येथील जातीयतेच्या प्रवृत्तीला खूप प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या भेदनीतीच्या आहारी न जाता, पण त्यांच्या त्रयस्थपणाचा फायदा उठवून दलित समाजाला जास्तित जास्त हक्क व अधिकारपदे मिळवून देण्याची आंबेडकरांनी पराकाष्ठा केली.”^३

या देशातील दलित पद्धतितांचे हित इंग्रजी राजवट टिकवण्यात नाही, पण जी स्वातंत्र्य चळवळ चालू होती तिची समाजपरिवर्तनाची अनास्था लक्षात घेता ह्या चळवळीच्या यशातून मिळणाऱ्या स्वराज्यातदेखील दलित पद्धतितांना न्याय मिळेल, ह्यावरही त्यांचा विश्वास नव्हता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रश्न तुलनेने अधिक गंभीर होते. केवळ इंग्रज विरोधाने ह्या देशातला प्रश्न सुटणार नव्हता. इंग्रजांनी हा देश सोडून जाणे तर आवश्यक होतेच; पण तत्पूर्वी येऊ घातलेल्या स्वराज्यात स्त्री-शूद्रांना समता आणि न्यायाची वागणूक मिळेल, ह्यासाठी त्यांना कायदेशीर आणि घटनात्मक हमी हवी होती. म्हणजेच दलिततांना कायदे करण्याची शक्ती मिळवून दिल्याशिवाय दलितांचा प्रश्न सुटणे शक्य

नव्हते.^४

आंबेडकरांना अस्पृश्यांची एक वेगळी राजकीय शक्ती उभी करून त्यांना न्याय मिळवून द्यावयाचा होता.^५ दलितांना राजसत्तेत सहभागी होण्याचा हक्क मिळवून देणे, हा एकच उपाय प्राप्त परिस्थितीत त्यांना दिसून येत होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सार्वजनिक जीवनातील पहिली ऐतिहासिक घटना म्हणजे त्यांनी देशासाठी आणि अस्पृश्यांच्या हितासाठी साऊथबरो कमिटीला दिलेले निवेदन व साक्ष होय. यावेळी ते दलितांचे पुढारी म्हणूनही उदयास आलेले नव्हते.^६ मतदानाच्या हक्काबद्दल आढावा घेण्यासाठी इ.स. १९१९ मध्ये साऊथबरो कमिटी इंग्लंडहून भारतात आली. या कमिटीमध्ये ९ सदस्य होते. साऊथबरो हे या कमिटीचे अध्यक्ष होते.^७ मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या अनुषंगाने साऊथबरो समिती भारतात निरनिराळ्या जातीची मताधिकारविषयक चौकशी करीत फिरत होती.^८ हे कमिशन मतदानाच्या हक्काबद्दलचे होते. मुंबई येथे या कमिटीला ३६ प्रतिनिधींनी निवेदन दिले व त्यांच्या साक्षीही झाल्या. यामध्ये बॅरिस्टर महमंद अली जीना, एन. एम. जोशी, रेव्हरंड जोशी, हेग ब्राऊन, जमशेटजी जीजीभाय, देविदास ठाकरसी व भास्करराव जाधव यांची लेखी निवेदने होती. अस्पृश्यांच्या वतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे आणि गणेश अकाजी गवई यांनी निवेदन दिली होती. २७ जानेवारी १९१९ रोजी अस्पृश्यांचे खरे प्रतिनिधी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कमिटीपुढे साक्ष झाली.^९

कमिटीच्या ब्रिटिश सदस्यांचे प्रश्न अतिशय किचकट व बाबासाहेबांच्या निवेदनाची परीक्षा घेणारे होते. बाबासाहेबांनीही प्रश्नाची उत्तरे सडेतोड दिली. बाबासाहेबांनी निवेदनात जी सडेतोड भूमिका मांडली होती, ती बहुतेकांना न झेपल्यामुळे हे निवेदन यथार्थपणे प्रकाशात आले नाही. १० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साऊथबरो कमिटीला दिलेल्या निवेदनात अस्पृश्यांसाठी पुढील मागण्या केल्या.

- (१) “राजकीय प्रक्रियेतील अस्पृश्यांचा सहभाग वाढावा यासाठी त्यांच्यापुरते मतदानाधिकाराचे अर्हता निकष निम्न पातळीवर आणायला हवे.
 - (२) अल्पसंख्याकांना राखीव जागा देण्यात याव्यात, अन्यथा सांप्रदायिक तत्त्वांवर आधारित मतदारसंघाची पद्धत मान्य करावी.”^{११}
 - (३) “अस्पृश्यांना मतदानाचा हक्क पाहिजे.
 - (४) अस्पृश्यांना निवडणुकीस उभे राहता यावे.”^{१२}
 - (५) “अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी अस्पृश्यांकडूनच निवडून त्यांच्याच जातीतून द्यावेत.
 - (६) अस्पृश्यांना त्यांच्या मतदारसंघात त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांना जागा देण्यात याव्या.
 - (७) एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य.”^{१३}
- त्याचवेळेस मुंबई टाइम्समध्ये टोपन नावाखाली जे एक पत्र प्रसिद्ध केले.

त्या पत्रात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, “स्वराज्य हा जसा ब्राह्मणांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे, तसाच तो महारांचाही आहे, ही गोष्ट कोणीही मान्य करील, म्हणून पुढारलेल्या वर्गांनी दलिताना शिक्षण देऊन त्यांच्या मनाची आणि सामाजिक दर्जाची उंची वाढविणे हे त्यांचे आद्यकर्तव्य आहे. हे जोवर होणार नाही तोवर भारताच्या स्वराज्याचा दिन बराच दूर राहणार हे निश्चित!”^{१४}

१९१८ ला साऊथबरो कमिटीपुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भास्करराव जाधव हे शूद्र—अतिशूद्रांसाठी जातीय निवाड्याची मागणी करतात. छत्रपती शाहू महाराज या सर्व घडामोडी मागे असतात. छत्रपती शाहू मराहाजांनी लॉर्ड सिडेनहॅम यांना १९१८ साली एक गुप्त निवेदन दिले होते. ते निवेदन मराठासहित सर्व ब्राह्मणेत्तर वर्गास कम्युनल अवार्डची आवश्यकता सांगणारे आहे. याकरिता विधि मंडळामध्ये आम्हाला आमचे प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार हवा यासाठीच तो संघर्ष होता. लॉर्ड वेलिंग्डन यांच्याशी देखील शाहू महाराजांनी ब्राह्मणेत्तर वर्गास स्वतंत्र मतदार पद्धती हवी आहे यासाठी आग्रह धरला.^{१५} इंग्रजांची भूमिका होती की, तुम्हाला जर स्वातंत्र्य हवे आहे तर पहिल्यांदा राज्यघटना बनवा. त्यासाठी लोकप्रतिनिधित्वाच्या निवडीची प्रक्रिया पूर्ण करावी लागेल. म्हणूनच साऊथबरो कमिटी भारतामधील विविध पुढाऱ्यांच्या भेटी व साक्ष घेत होती. “विधिमंडळामध्ये आमच्या लोकांना प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे. ही मागणी शाहू महाराजांच्या सांगण्यावरून भास्करराव जाधवांनी साऊथबरो कमिटीला निवेदनाच्या स्वरूपात दिली. त्याचा विरोध करण्यासाठी बाळ गंगाधर टिळकांनी विशेष प्रयत्न केले.”^{१६} टिळक कोल्हापूर आणि बेळगावच्या मध्यवर्ती ठिकाणी अथणी नावाचे गाव आहे; जे कोल्हापूर संस्थानाच्या बाहेर होते. त्या अथणीला जाऊन दि. १४ फेब्रुवारी १९१८ ला जाहीर सभा घेतली व त्या सभेत टिळक म्हणाले, “तेली, तांबोळी आणि कुणबटांनी विधिमंडळात जाऊन नांगर हाकायचा आहे काय?”^{१७} का तागडी तोलायची आहे? हे अतिशय तुच्छतापूर्वक खालच्या जातींना लागावे असे अपमानजनक वाक्य त्यांनी ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी मुद्दाम उच्चारले होते. त्यांचा स्पष्ट उद्देश ब्राह्मण जातीखेरीज इतर जातीचे लोक राज्य चालवायला नालायक आहेत हाच होता.^{१८} इ.स. १९१६ मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने मुस्लीम लीगबरोबर करार केला. हा करार लखनौ करार म्हणून प्रसिद्ध आहे. या करारातच भारताच्या फाळणीची अर्थात पाकिस्तानच्या निर्मितीची बिजे पेरली गेली आहेत. लखनौ करारात काँग्रेस व मुस्लीम लीग यांच्या नया—तोठ्याचा आणि ब्रिटीश साम्राज्याशाहीचे सरकार या तिघांचाच विचार केला आहे. या करारात भारताचा विचार केलेला नाही. करारात काँग्रेसनेही केवळ ब्राह्मण समाजाचाच आणि मुस्लीम लीगने केवळ त्यांच्या जातीपुरता व धर्मगटापुरताच विचार केला होता. बाबासाहेबांनी साऊथबरो कमिटीला दिलेल्या निवेदनात मात्र अखिल भारताचा विचार केला होता.^{१९}

संदर्भ ग्रंथसूची :

- (१) पवार, दया, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, प्र.आ. २५ डिसेंबर १९९३, पृ. ४७
- (२) नरके, हरी (संपा.) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', खंड-२०, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्र.आ. २००५, संपादकीय पृ. २६
- (३) सरदार, गंगाधर बाळकृष्ण, 'गांधी आणि आंबेडकर', प्रकाशक, उषा वाघ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण १ मे २०१२, पृ. ०९
- (४) अतकरे, प्रकाश, (प्रकाशक) 'ग्रामीण, दलित व स्त्रीवादी साहित्य', कुलसचिव, य. च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक, पुनर्मुद्रण, जून २०१५, पृ. ५८
- (५) भोळे, भास्कर लक्ष्मण, 'विसावे शतक आणि भारतातील समताविचार', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण, सप्टेंबर २००४, पृ. ५१
- (६) कठारे, अनिल; महादेव वाघमारे; गौतम पाटील, 'महाराष्ट्रातील आंबेडकर चळवळीचा इतिहास' (इ.स. १८९१ ते १९९४), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १५ ऑगस्ट २००९, पृ. १५०
- (७) किता, पृ. १४१
- (८) कीर, धनंजय, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', प्रकाशक हर्ष भटकळ, पॉप्युलर प्रकाशन प्रा.लि., मुंबई, पा.आ. (जनआवृत्ती) १४ एप्रिल २०१६, पृ. ४८
- (९) कठारे; वाघमारे; पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १४१
- (१०) कठारे; वाघमारे; पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १८२
- (११) जाधव, नरेन्द्र, 'प्रज्ञासूर्य डॉ. आंबेडकर समग्र वैचारिक चरित्र', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २ फेब्रुवारी, २०१४, पृ. ४८
- (१२) खैरमोडे, चांगदेव भवानराव, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड-१, सुगावा प्रकाशन, पुणे, सातवी आ., एप्रिल २०१३, पृ. २५६
- (१३) कठारे; वाघमारे; पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १४२
- (१४) कीर, धनंजय, पूर्वोक्त, पृ. ४८
- (१५) खरात, विलास, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विरुद्ध गांधी', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रिसर्च सेंटर, नवी दिल्ली, द्वि.आ. २०१५, पृ. ५३, ५४
- (१६) मेश्राम, वामन, 'आधुनिक भारत में क्रांती एवं प्रतिक्रांती', प्रकाशक मूलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, पुणे, सातवी आ. २०१४, पृ. १५
- (१७) ओहोळ, डी.आर., 'राजातील माणूस आणि माणसातील राजा लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज', प्रकाशक, मुलनिवासी पब्लिकेशन ट्रस्ट, केशव नगर, मुढवा, पुणे-३६, तृ.आ. २० मार्च, २०१४ महाड, पृ. ३३
- (१८) रघुवंशी, गजेन्द्र विठ्ठल (प्रकाशक), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची अतिशय गाजलेली भाषणे', रघुवंशी प्रकाशन, २४२(ब), शुक्रवार पेठ, पुणे, रमेश रघुवंशी यांच्या प्रस्तावनेतून पृ.२
- (१९) कठारे; वाघमारे; पाटील, पूर्वोक्त, पृ. १४७

कर्मयोगिनी पंडिता रमाबाई सरस्वत

डॉ. विकास बापूराव बहुले

सहा. प्राध्यापक, पदव्युत्तर मराठी विभाग,

श्री. शाहू मंदिर महाविद्यालय, पुणे-९

प्रास्ताविक:

भारतीय इतिहासामध्ये वेदकालात स्त्रियांची प्रतिष्ठा दिसते. उपनिषदातही त्यांचा महिमा आहे. स्त्रिया तत्त्वज्ञानाच्या चर्चा, वाद करीत. त्यांना युद्धकलेचेही शिक्षण मिळत असे. वेदविद्येचा त्यांना अधिकार होता. वैदिक काळात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा सन्मानाचा आणि उच्च होता. कोणत्याही देवास स्त्रीतत्वाशिवाय देवपण येत नाही असे तत्कालीन विद्वानांचे मत होते. हे ग्रंथांच्या पुराव्यावरून सिद्ध होत असले तरी वैदिक काळात अक्षीलता आणि व्यभिचारही मोठ्या प्रमाणात होता हे नाकारता येत नाही. ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद यातील अनैतिक जीवनप्रणालीला विरोध करणारा एक गट होताच. ब्रह्माचामुलगा दक्ष याने स्वतःच्या बहिणीशी विवाह केला. यम-यमी या सख्ख्या भाऊ- बहिणींनी लग्न केले. वैदिक बाप सख्ख्या मुलीशी विवाह करीत असे. वसिष्ठाने आपल्या पोटच्या मुलीशी विवाह करून तिला पत्नी म्हणून ठेवून घेतले. वसिष्ठाच्या मुलीचे अर्थातच पत्नीचे नाव 'शत्रुपा' होते. मनूनेही आपल्या इला नावाच्या मुलीशी लग्न केले. जन्हूने जान्हवी या मुलीशी लग्न केले. सूर्याने आपली मुलगी उषाशी लग्न केले. दक्षाने आपली स्वतःची मुलगी ब्रह्मा या आपल्या बापाला दिली होती. या नात आणि आजोबाच्या संबंधातून 'नारद' जन्माला आला. दौहित्रने आपल्या २७ मुली आपल्या बापाला अर्थात सोमाला दिल्या यावरून लक्षात येते की, स्त्री त्याकाळी केवळ भोगयंत्र होती. एकंदरीत वैदिक संस्कृती सर्वमान्य होती असेही म्हणता येणार नाही.

स्मृतिकाळात, सूत्रकाळात स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम आणि हीन झाला. बौद्ध काळात स्त्रियांना तत्त्वज्ञानासाठी, निर्वाणासाठी, अभ्यासासाठी आणि सर्वांगीण विकासासाठी स्वातंत्र्य दिले गेले. पेशवाईच्या काळात स्त्री केवळ गुलाम आणि उपभोगाची, पुरुषाच्या गरजेची वस्तू म्हणून राहिली. १९ व्या शतकात इंग्रज भारतावर राज्य करू लागले. पाश्चात्य शिक्षणाचा व मूल्यांचा प्रभाव पडून मोठ्या युगपरिवर्तनाला सुरुवात झाली. इंग्रजी राजवटीमध्ये शिक्षणामुळे स्त्री जागृत झाली. ज्ञानार्जन आणि स्वातंत्र्य हे स्त्रियांचेही अधिकार आहेत याची युरोपातील क्रांतीने भारतीयांना ओळख करून दिली. पुरुषांचाही स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यापक झाला. इंग्रजी कालखंडात स्त्रीजीवनाचा विचार करताना एक गोष्ट निश्चित जाणवते की, एकोणिसावे शतक हे भारतीय स्त्रीजीवनाच्या परिवर्तनाच्या दृष्टीने एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण शतक होते.

इंग्रजांचे येणे, राज्य करणे हे हिंदवी स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने नव्हे तरी स्त्रियांसाठी मात्र ते हितकारक ठरले. भारतात अनेक ठिकाणी मिशनरी, ब्रिटिश सरकारने सार्वजनिक शाळा काढल्या. नव्यानेच सुरू झालेल्या स्त्रीशिक्षणाने स्त्री- उन्नतीसाठी चांगलाच हातभार लागला. भारतीय समाजसुधारक महात्मा फुलेंनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, कुमुदिनी दास, काशिताई कानिटकर आणि पंडिता रमाबाई यांनी शिक्षणात प्रगती केली. पंडिता रमाबाईने १८८२ मध्ये सर्वांच्या मदतीने आर्य महिला समाजाची स्थापना करून त्याद्वारे स्त्री शिक्षणाचे कार्य केले. त्यापूर्वी स्त्री-शिक्षणाची आणि स्त्रीजीवनाची शोकांतिकाच झाली होती. शिकणे, वाचणे', इंग्रजी वाचणेदेखील गैर झाले होते अशावेळी या संस्थेने धर्मातील सोंग, धर्ममार्तंडांचा जोर मोडून काढला. पंडिता रमाबाईंनी हिंदू

धर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला आणि धर्ममार्तंडांचा ख्रिस्ताशी व परमेश्वराशी भेट घालून देण्याबद्दलचा दावा धुडकावून लावला. ज्योती लांजेवार म्हणतात की, पंडिता रमाबाईचे कार्य महात्मा फुल्यांच्या मृत्यूनंतरच घडले. परंतु तिचे खरे तेज, सामर्थ्य, जिभेवर नाचणारी सरस्वती, या सार्यांचे मोल फुल्यांना कळले होते. म्हणूनच ते रमाबाईच्या बंडखोरीबद्दल गौरवाने बोलत असत. तिचे कार्य जर फुल्यांच्या हयातीत घडले असते तर स्त्री-शूद्र अतिशुद्धाच्या सेवेसाठी जीवनसर्वस्व वाहणारी ही मसीहा ठरली असती.^२

पंडिता रमाबाई जीवनपट:

२३ एप्रिल १८५८ च्या पहाटे कर्नाटकात गंगामूळ येथे अनंतशास्त्री डोंगरे आणि लक्ष्मीबाई यांच्या पोटी एक कन्यारत्न जन्माला आले. गोरा रंग, निळसर पिंगट तेजस्वी डोळे असे रमाबाईचे रूप देखणे होतेच पण पुढे त्यांच्या बुद्धीचे तेज भल्या भल्या विद्वानांना लाजविणारे ठरले. अनंतशास्त्रींच्या सुखाला ओहोटी लागली होती आणि ह्याच सुमारास रमाचा जन्म झाला होता. वयाच्या चौथ्या वर्षापासूनच आईने तिला शिकवायला सुरुवात केली होती. आईने रमाला दाखवून दिले की, विद्वान असूनही विनयशील कसे असावे. जेव्हा कलकत्यात रमाबाईचा 'पंडिता रमाबाई सरस्वती' म्हणून विद्वानांच्या सभेत सत्कार झाला तेव्हा अतिशय विनयाने त्यांनी श्लोक उच्चारून मनोगत व्यक्त केले.

आईने रमाला सांगितले की, अंगचे गुण हेच खरे आपले दागिने, ते आपण जपले आणि वाढवले पाहिजेत. आईकडून मिळालेल्या या संस्काराचा अलंकार रमाने कायम जपला. बेगडी दागिनाच काय, पण खरा दागिनाही तिने कधी वापरला नाही. पंडिता रमाबाई यांचा जीवनपटच असा आहे की, साहित्यिकाला त्यांच्यावर लिहावेसे वाटावे. 'मराठा'च्या अग्रलेखात आचार्य अत्रे म्हणतात, 'पं. रमाबाईचे जीवन म्हणजे साक्षात परमेश्वराने लिहलेली एक अविस्मरणीय कादंबरीच!' रमाबाईचे आयुष्य म्हणजे संघर्षाची आणि संकटांची एक दीर्घ साखळीच होती. त्यांच्या आयुष्यात आईच्या मृत्यूसमयी चौथ्या खांद्याची सोय होईना तेव्हा आईच्या तिरडीला खांदा घावा लागला. रमा वयाने लहान तसेच उंचीनेही बुटकी होती. त्यामुळे तिने आपल्या मस्तकाचा टेक् दिला. याच रमाबाईने पुढे भारतीय हिंदू स्त्रियांच्या प्रेतघ्नत अवस्थेला संजीवनी आणण्यासाठी आपले मस्तक म्हणजे आपली बुद्धी आणि आपले विचार वापरले.

आई-वडिलांच्या निधनानंतर अनाथ झालेल्या रमा आणि भाऊ श्रीनिवास यांनी अतिशय हालअपेष्टा सहन करित काश्मिर, पंजाब, कलकत्ता असा चार हजार मैलांचा पायी प्रवास केला. कोवळ्या वयातल्या ह्या मुलांना कोणाकडून न मदतीचा हात मिळाला ना, सहानुभूतीचा शब्द. कलकत्यात पुराणातील अठरा हजार संस्कृत श्लोक तोंडपाठ असलेल्या अवघ्या वीस वर्षांच्या रमाबाईचे शास्त्रीपंडितांनी मोकळ्या मनाने कौतुक केले. व्याकरणातील तिचे नैपुण्य पाहून कलकत्ता सिनेट हॉलमध्ये ह्या तरुण विदुषीचा गौरव करण्यात आला. त्याकाळी स्त्रीला शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात असताना एक परंप्रांतातील परभाषक स्त्री महाभारतातील संदर्भ देत प्रबोधन करते ही वार्ता गावोगावी पोहचली होती. अशाच एका सभेत रमाबाईचे बुद्धीतेज पाहून तिथे उपस्थित असलेले वकील बिपिन बिहारी मेधावी बाईंच्या प्रेमात पडले. अतिशय रुबावदार असे व्यक्तिमत्व असलेले बिपिन बाबू सर्वार्थाने जोडीदार म्हणून

शोभतील असेच होते. भाऊ श्रीनिवासच्या मृत्यूनंतर कोर्टात त्या बिपिन बिहारी दास यांच्याशी १३ जून १८८० या दिवशी विवाहबद्ध झाल्या. १६ एप्रिल १८८१ मनोरमा नावाचे कन्यारत्न झाले आणि ४ फेब्रुवारी १८८२ च्या पहाटे बिपिनबाबूंचे निधन झाले.

विधवा व बहिष्कृत रमाबाईंना तिथे राहणे आता शक्य नव्हते. रमाबाईंची कीर्ती महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या कानावर आली होती. अशी मोठी विदुषी महाराष्ट्रात आली तर स्त्री चळवळीला हातभार लागेल. महाराष्ट्र त्यांना आदराने आणि आत्मीयतेने आमंत्रित करीत होता. सिलचरहून त्या मुंबईस आल्या. पुढे पुण्यात आल्यावर अभ्यंकर वाड्यात उतरल्या. त्या आपल्या व्याख्यानातून आणि पुराणातून लोकजागरूतीचे कार्य करू लागल्या. रमाबाईंच्या जीवितकार्याला आता खरी सुरुवात झाली होती असे म्हणता येईल.

सामाजिक कार्य:

पंडिता रमाबाई आपल्या व्याख्यानांतून आणि पुराणातून लोकजागृतीचे कार्य करीत होत्या. पुण्या-मुंबईत त्यांच्या बिनबोभाटी सभा भरू लागल्या. केशवपनासंबंधी चार हजार लोकसमुदायापुढे बोलताना 'पत्नीनिधनानंतर किती गृहस्थांना न्हाव्यापुढे बसून मारून मुटकून आपली डोकी भादरून घ्यायला आवडते' असा रोखठोक सवाल केला. फुलमती दासी या आठ वर्षीय कोवळ्या मुलीचे अडतीस वर्षांच्या पुरुषाबरोबर लग्न लागले, त्याच रात्री तिचा मृत्यू झाला. देशभर या घटनेचे पडसाद उमटले. रमाबाईंनी मुंबईत मिस सोराबजी यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरवून संमतीवयाचा कायदा व्हावा म्हणून चळवळ सुरू केली. अशाप्रकारे पुरुष करीत असलेल्या सर्व प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध त्यांनी लढा दिला. अनाथ, दुर्दैवी, विधवा, अपंग अशा स्त्रियांची सेवा करून त्यांना स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी प्रोत्साहित करावे असे त्यांना वाटत होते.

अमेरिकेतून परतल्यावर रमाबाई जोमाने कामाला लागल्या. मुंबईमध्ये ११ मार्च १८८९ या दिवशी विधवांच्या शिक्षणासाठी 'शारदासदन' ची स्थापना केली. संस्था ख्रिस्ती असतानाही एका हिंदू देवतेचे नाव दिल्याने ख्रिस्ती लोकांची नाराजी ओढवली. खरे तर या संस्थेत पहिली मुलगी जी दाखल झाली होती तिचे नाव होते शारदा गद्रे. तिचेच नाव संस्थेला दिले गेले. ही एका पुनर्विवाहित आईची मुलगी होती. धर्मांतरामुळे हिंदू सनातनी सुधारकांनी रमाबाईंच्या कार्यात खोडा घातला. ख्रिश्चन प्रार्थनेला हिंदू मुलींची संख्या वाढू लागणे, पहिली विद्यार्थिनी शारदा गद्रे स्वखुशीने ख्रिस्ती झाली पण त्यामागे अफवा पसरवल्या गेल्या. मुंबईहून पुण्याला हलविल्यामुळे शारदासदन मूळ धरू लागले. पुण्यातही वातावरण गढूळच होते. पुण्यामध्ये प्लेगची साथ आल्याने म्युनिसिपालटीने अठ्ठेचाळीस तासांच्या आत मुलींना पुण्याबाहेर काढण्याचे निमित्त, महागाई व हवामानाचे कारण, काम करण्याचा उत्साह जाऊन पुढे सदन स्वतः च्या स्वतंत्र इमारतीत दूर केडगाव या ठिकाणी हलविण्यात आले. पुण्यातील शत्रूंपासून आता तरी मुक्तता मिळाली असे त्यांना वाटले. जीवंतपणी नरकयातना भोगत असलेल्या स्त्रियांची सुटका झाल्याने त्यांनी संस्थेचे 'मुक्ती' हे नाव निश्चित केले. संस्थेच्या इमारतीभोवती उंच भिंत संरक्षणासाठी आणि मुलींना मोकळे वावरता यावे म्हणून बांधली होती. केसरीने मुक्तीला 'तुरुंग' आणि रमाबाईंना 'जेलर' म्हंटले.

रमाबाईंना जिवे मारण्याच्या धमक्या येत. पण त्या कधी डगमगल्या नाहीत. शारदासदनचे काम अधिक कसे उत्तम होईल याचाच नेहमी त्या विचार करीत. रमाबाईंच्या शाळेत ६४ विधवा विद्यार्थिनी होत्या. पतीची मर्जी फिरली की तो पत्नीला टाकून देत असे, अशा स्त्रियांसाठी शारदासदन म्हणजे प्रेमळ माहेरघरच होते. प्रशस्त बंगला, त्याभोवती बाग, वाचनालय, आकाश निरीक्षण अशा अनेक सोयी होत्या. या संस्थेतील पहिली विधवा मुलगी गोदुबाई जोशी-नातू हिचा पुनर्विवाह धोंडो केशव कर्वे ह्यांच्याशी मोठ्या थाटामाटात लावून दिला. त्या पुढे आनंदीबाई कर्वे झाल्या. आनंदीबाई 'माझे पुराण'मध्ये विरोधकांना उत्तर देताना म्हणतात की, हिंणण्याचा आश्रम व इतर संस्थांसाठी मी जी सेवा केली ती त्यांच्याच उपदेशाचे फळ ... माझा धर्म पं. रमाबाईंनी शिकवलेला- अनाथ-अपंगांना वाट दाखवण्याचा, अडल्यापडल्याला मदत करण्याचा.

मुक्तिमिशनमध्ये रमाबाईंनी स्त्रियांना जुजबी शिक्षण देऊन त्यांना स्वावलंबी करण्यासाठी अनेक प्रकारचे उद्योग सुरू केले. मुलगी मनोरमा परदेशातून ब्रेल शिकून आल्यामुळे अंध स्त्रियांसाठीही शिक्षणाची सोय झाली. शेतीबरोबरच टोपल्या बनविणे, खुर्च्या विणणे, लेस-स्वेटर- मोजे विणणे, कुक्कुटपालन, म्हशीचा गोठा, दुभदुभते, घाण्यावर तेल काढणे, हातमाग चालविणे, छापखाना, धोबीकाम, दवाखाना चालविणे यासारखे सगळे उद्योग स्त्रियांचे बघत. गवंडी-सुतार -पाथरटाची कामे पुरुष करीत. अनुपमा उजगरे म्हणतात, स्त्रीने मान खाली घालून आणि तोंडातून ब्र न काढता वावरण्याच्या त्या काळात आपल्या व्याख्यानांनी सगळ्यांना प्रभावित करत ताठ मानेने समाजकार्याच्या अग्निकुंडात रमाबाईंनी आपणहून उडी घेतली होती. स्त्रीचा एक व्यक्ती म्हणून विचार आणि विकास करू पाहणाऱ्या पंडिता रमाबाई ह्या सहस्रकातील एकमेव कर्मयोगिनी होत्या.^३

मुलींची दिनचर्या शिस्त व नियमामध्ये सुरू होई. मुलींना कौटुंबिक वातावरण मिळावे म्हणून अंतर्गत कुटुंबरचना करून त्या कुटुंबांना फुलांची नावे दिली होती. आपला पदर आदबशीर असावा, नटवेपणा करू नये, हळू आवाजात बोलावे, वियाभ्यासात गर्क असावे, स्वच्छ राहावे, परिसर स्वच्छ ठेवावा अशी त्यांची शिकवण होती. समाजाने वाळीत टाकलेल्या स्त्रियांसाठी 'कृपासदन' आणि वृद्ध अपंग अशक्त लुळ्यापांगळ्यासाठी 'प्रीतिसदन' अशी पुढे व्यवस्था केली केली. प्रदूषणाचा विचारही त्याकाळी रमाबाईंनी मांडला. दूषित हवा सर्व रोगाचे कारण असल्याने सुगंधी फुलझाडे लावून पर्यावरणाला शुद्ध ठेवावे असे सांगितले. आश्रमात अनाथ जिव्यांना माया लावली तशीच मुक्या जनावरांनाही लावली. बैल, घोडा, कबुतर, मोर, पोपट, कुत्रा, गाढव अशा प्राण्यांना नावाने हाक मारून त्या रोज घास भरवायच्या. जेवणाची पंगतही सगळ्यांची एकाचवेळी खाली पाटावर बसून ताटातले अन्न हाताने खाण्याची होती. परदेशी पाहुणेही याच पद्धतीने जेवत. जेवण शाकाहारी असे. अशाप्रकारे रमाबाईंनी केडगावच्या कार्याचा खूप विस्तार केला. पतित स्त्रिया, अंध, अपंग, निराश्रित मुलगे, वृद्ध असे अनेक विभाग तिथे चालू झाले. पुढे संस्थेची व्याप्ती सांभाळताना शिक्षण याचे की स्त्रियांचा सांभाळ या द्विधावस्थेत त्यांनी धर्मभावनेला प्राधान्य देत स्त्रिधन धर्म जवळ केला.

इ.स. १८९६ आणि १९०० ह्या वर्षांमध्ये अनुक्रमे मध्यप्रदेश आणि गुजरात येथे दुष्काळाने कहर केला होता. अनेक लहान मुले व स्त्रिया अनाथ झालेल्या होत्या. अशा १३५०

दुष्काळग्रस्तांना आपल्या मुक्तीमध्ये आणून त्यांचे पालनपोषण केले. काहीना ओळख नव्हती त्यांना माहेरचे डोंगरे आडनाव देऊन प्रतिष्ठित जीवन जगण्याचा मार्ग खुला करून दिला. इंग्लंडमध्ये असताना सिस्टर जिराल्डिन यांच्याकडून रमाबाईंना ख्रिश्चन धर्म अधिक कळू लागला. हिंदू धर्मातील अनुभवावरून त्यांचे मन 'धर्म' या गोष्टीला विटले होते. भूतदया, प्रेम, साहाय्य करण्याची तयारी असे गुण मिशनरी लोकांच्या वर्तनात आढळल्याने त्यांनी धर्मांतर केले. फादर कॅनन बटलर यांच्या हस्ते रमाबाईंनी आपली मुलगी मनोरमासह २९ सप्टेंबर १८८३ रोजी बासिस्मा घेतला. हे त्यांचे सीमोल्लंघन खूपच निराळे. धाडसाचे, परंपरेला जबरदस्त हादरा देणारे होते. त्यांनी धर्मांतर केले पण आपले भारतीयत्व कधीच सोडले नाही.

शैक्षणिक कार्य :

भारतातील शिक्षणाचा आढावा घेण्यासाठी नेमलेल्या हंटर कमिशन मंडळाचे स्वागत आर्य महिला समाजाच्या स्त्रियांनी केले. पं. रमाबाईंनी खानेसुमारीची आकडेवारी सादर करून ९९७००००० लोकसंख्येपैकी केवळ ९९५०० इतक्याच महिला साक्षर असल्याचे ठणकावून संगितले. तत्कालीन समजुतीनुसार 'हातात लेखणी धरणाऱ्याचा नवरा मरतो' असे ठाम होते. शिक्षणपद्धतीतील दोष, मुलींच्या शाळेत शिक्षिका नेमावी, स्त्रियांच्या वैद्यकीय शिक्षणाला चालना मिळावी या सूचना त्यांनी हंटर कमिशनपुढे मांडल्या. रमाबाईंना इंग्रजी येत नसल्याने त्यांची साक्ष मराठीतून झाली. हंटर साहेबाने ते इंग्रजीत भाषांतर करवून छापून घेतले. पुढे भाषणातील रमाबाईंचा उल्लेख राणी व्हिक्टोरिया यांच्या लक्षात आल्याने भारतात वैद्यकीय शिक्षणाला चालना मिळाली. अशाप्रकारे त्या दूरदृष्टी असलेल्या शिक्षणतज्ञ होत्या. स्त्री डॉक्टरांचा प्रश्न रमाबाईंनी उभा केला खरा, पण त्यांना प्रश्न पडला की आपणच हे शिक्षण का घेऊ नये? सरकार दरबारी ट्रांसलेटरची जबाबदारी पार पाडणारे दादोबा पांडुरंगांच्या शिफारशीवरून त्यांच्या 'स्त्री-धर्म-नीति' या पुस्तकाची सरकारने खरेदी केली आणि पैशाचा प्रश्न सुटला. त्यांचे हे पहिले मराठी पुस्तक परदेशी जाण्यासाठी लागणारा पैसा गोळा करण्यासाठीच लिहिले गेल्याचे ते प्रस्तावनेत नमूद करतात. इंग्लंडमध्ये असताना भारतात जाणाऱ्या अनेक सिस्टर्सना त्यांनी मराठी शिकवून तसेच चेल्टनहॅम कॉलेजात संस्कृत शिकवून आपला खर्च भागवला.

वाङ्मयीन कार्य:

रमाबाईंना एकूण चौदा भाषा येत होत्या. त्यांचे लेखन मात्र इंग्रजी व मराठीत अधिक प्रमाणात दिसून येते. १८८१ ते १९२२ या कालखंडात त्यांनी आपले वैचारिक, चरित्रात्मक, आत्मवृत्तपर, धर्मविषयक, प्रवासवर्णन, बालगीते, क्रमिक पुस्तके, अनुवाद अशा विविध वाङ्मयप्रकारात लेखन केले आहे 'स्त्रीधर्मनीति' (१८८२) हे मराठीतील पुस्तक पंडिता रमाबाईंनी आपल्या परदेशी शिक्षणाचा खर्च उभा करण्यासाठी लिहिले. आपला पती बिपिन बाबूंच्या स्मरणार्थ भारतीय भगिनींना अर्पण केले आहे. या पुस्तकाचे आठ भाग करून महिलांना मार्गदर्शनपर बाबी ध्यानात आणून दिल्या आहेत. आत्मविश्वास, स्वावलंबन उद्यमशीलतेवर जोर देऊन अज्ञान, अंधश्रद्धा, आरोग्य आणि वेळेचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

'इंग्लंडचा प्रवास' (१८८३) हे प्रवासवर्णन नसून आपल्या गतायुष्याच्या आठवणींना दिलेला उजाळा आहे. पायी केलेला चार हजार मैलाचा प्रवास, अशक्त प्रकृती, इंग्रजीचा गंध

नसणे, आर्थिक नाजूकपणा या पार्श्वभूमीवर त्यांनी इंग्लंडचा प्रवास केला. स्वजनांनी मांडलेल्या शंकांचे निरसन आपल्या दृढ निश्चय, स्पष्टवक्तेपणा आणि बाणेदारपणातून टिपले आहे. मराठीत प्रवासवर्णन लिहिणारी, परदेश प्रवास करणारी बहुधा ती पहिली स्त्री असावी. 'दि हाय कास्ट हिंदू युमन' (१९८७) हे पुस्तक म्हणजे रमाबाईंची इंग्लंड -अमेरिकेत केलेल्या भाषणांचे संकलन होय. भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रीचे बालपण, वैवाहिक जीवन, धार्मिक स्थान, वैधव्य, सतीची चाल, मनुने घातलेली बंधने, पुरुषांची मोकळीक हे या पुस्तकात दाखवून दिले आहे. रमाबाईंनी भारतीय स्त्रियांवरील अत्याचार-अत्यायाला ह्या इंग्रजी पुस्तकातून प्रथम वाचा फोडली. अमेरिकेतील स्त्रियांना ठाऊक नसलेल्या वेदनेचा उद्गार या लेखनातूनच त्यांच्या कानावर पडला. 'युनायटेड स्टेट्सची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त' (१८८९) या पुस्तकात तीन वर्षांच्या आपल्या वास्तव्यात दिसलेल्या अमेरिकेचे वर्णन केले आहे. तसेच पुणे- मुंबईतील व्याख्यानांचाही समावेश केला आहे. इंग्रजी ऐवजी मराठी पर्यायी शब्दाचा वापर, स्त्रियांविषयीची आस्था, स्वकीयांना भारतमातेच्या सेवेची दिलेली प्रेरणा तसेच अमेरिकेची ओळख भारतीयांना करून दिली.

क्रमिक पुस्तकांमध्ये 'मूळज्ञान' (१९२१) मध्ये शिशुगीते आहेत. मुलांना पशू, पक्षी, प्राणी यांची ओळख करून देत निसर्गाचे महत्त्व पटवून दिले आहे. 'इबरी व्याकरण' (१९०८) हिब्रू भाषेचा इतिहास, व्याकरण, हिबरी वर्ण, उच्चार, अर्थ, कोष्टके बनवून अभ्यासकाला माहिती दिली आहे. बायबलचे मराठी भाषांतर करण्यासाठी रमाबाई हिब्रू भाषा शिकल्या. धर्म ख्रिस्ती विषयक लेखनामध्ये रमाबाईंनी 'वर्ड-सीड' (१९०८) ह्या पुस्तकाचे 'शब्दबीज' नावाने वेणूताई मोडकांनी मराठी भाषांतर केले. 'येशू ख्रिस्त' या नावाचे बीज आपल्या बालमनात रुजल्याचे सदर पुस्तकात आत्मकथन पाह्यावयास मिळते. 'एक साक्ष' (१९६८) हे पुस्तक इंग्रजीत लिहिले असून रेव्ह. जोशी यांनी ते मराठीत अनुवादीत केले आहे. धर्मांतर केल्याने झालेला आनंद व पूर्वधर्मातील कटू अनुभव याविषयीची आपली साक्ष त्यांना जाहीरपणे सांगावीशी वाटली. धर्मांतराचा निर्णय आणि झालेले निरसन त्यांनी 'एक साक्ष' मध्ये नोंदविले आहे. 'यसुजीके गीत' (१९०२) मध्ये ख्रिस्ती झाल्यावर जेव्हा त्यांना काव्य स्फुरले त्यावर संत मीरा, कबीर, तुलसीदास ह्यांच्या शैलीचा प्रभाव पडलेला दिसतो.

'एक गोष्ट' (१९०८) हे ओवीरूप रचना असलेले पुस्तक येशूची गोष्ट सांगणारे आहे. प्रोटेस्टंट पंथाच्या विचाराचे प्रतिबिंब या लेखनात पडलेले आहे. 'प्रभू येशूचे चरित्र' (१९१३) यात ख्रिस्ती मंडळीचा इतिहास आणि त्याचे कथन येशूचरित्रात नोंदविले आहे. 'सकाळ-संध्याकाळची प्रार्थना' (१९१६) मध्ये ख्रिस्ती धर्मातील प्रार्थनेला असलेल्या महत्त्वामुळे प्रार्थना कशी करावी ह्याचे मार्गदर्शन हे सदर पुस्तकातून दिले आहे. 'निवडक गीते' (१९२७) मध्ये बायबलमधील स्तोत्रावर आधारित 'निवडक गीते' मध्ये इंग्रजी गीतांचा अनुवाद रमाबाईंनी केले आहे. 'शास्त्र कथा' (१९११) मध्ये बायबलमधील नोहाचे तारू, महापूर, पहिली मनुष्ये यासारख्या काही कथा सांगितल्या आहेत. 'पवित्र शास्त्र म्हणजे जुना व नवा करार' (१९२४) हे हिब्रू आणि ग्रीक भाषांचा अभ्यास करून रमाबाईंनी बायबलचे भाषांतर केले. पुढे त्यांच्या निधनानंतर संपूर्ण बायबलच्या पहिल्या पाच हजार प्रती त्यांच्याच छापखान्यातून १९२४ साली छापून निघाल्या. अशाप्रकारे मूळ भाषांतून बायबल भाषांतराचे अवघड व्रत त्यांनी मनोभावे पूर्ण केले. अविरत,

अहोरात्र पतितांची सेवा करणारी कर्मयोगिनी आपल्या पोटच्या मुलीच्या मृत्यूने खचून गेली. २४ जुलै १९२१ ला मनोरमाने अखेरचे शब्द उच्चारले. आपल्या आईला दुःख होऊ नये म्हणून आपला मृतदेह केडगावला नेऊ नये अशी मनोरमाची इच्छा असल्याने त्यांचे शव मिरजेतच दफन करून पूर्ण केली गेली. त्यानंतर आलेला अशक्तपणा आणि जगण्याची इच्छाच नाहीशी झाल्याने ५ एप्रिल १९२२ च्या पहाटे समाधानाने रमाबाईंनी चिरविश्रांती घेतली. आपण पुन्हा एकदा अनाथ झालो ही भावना प्रत्येक मुलीच्या मनात होती. रमाबाईंचा उल्लेख आजही मुक्तिमिशनाच्या परिसरात 'आई' असाच केला जातो. वास्तविक पाहता, रमाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व त्यांच्या विचारसरणीचे मर्म समाजाला कधी उमगले नाही. स्त्रियांना स्वतंत्र बनवावे यासाठी मिशनर्यांच्या समर्पित वृत्तीने त्यांनी केलेली धडपड, तसेच उदार विचार त्यांच्या मनात रुजवण्यासाठी त्यांनी केलेले अखंड प्रयास समाजाने ध्यानातच घेतले नाहीत. रमाबाईंचे विचार तत्कालीन समाजापुढे गेले होते. ह्या कालानुवर्ती समाजाने रमाबाईंना दडपून टाकण्याचे प्रयत्न केले. परंतु रमाबाईंचे व्यक्तिमत्त्व व विचार फिनिक्स पक्षासारखे होते.^४

समारोप :-

पंडिता रमाबाई भारतीय स्त्रीवर्गाच्या मूर्तिमंत प्रतीक होत्या. रमाबाई ख्रिस्तमय झाल्या होत्या तरी संस्कृतीने हिंदू राहिल्या. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य स्त्रियांच्या चळवळीसाठी समर्पित केले. रमाबाईंचे विचार तत्कालीन समाजाच्या एक पाऊल पुढे गेले होते. त्यांनी अथक परिश्रमांनी निःस्वार्थ समाजसेवेचा उदात्त विचार समाजापुढे ठेवला. अनाथ, असहाय महिला व विधवांसाठी स्थापन केलेले 'शारदासदन' हा रमाबाईंच्या कामगिरीचा कळस होता. हिंदू समाजातील दांभिकपणा, ढोंगीपणा दाखवून देण्याचे धारिष्ट्य रमाबाईंनी केले. स्त्री-शिक्षणातील अडचणी व अडथळे हंटर आयोगापुढे परखडपणे मांडले आणि त्याचे निराकरण करण्याचे मार्गही सुचविले. महाराष्ट्रातील शापित, दलित स्त्री-शूद्र, पतित, अनाथ, दुष्काळपीडित स्त्रियांच्या सेवेसाठी त्यांनी आपले जीवन वाहून घेतले. स्त्रियांनी स्त्रियांसाठी चालविलेल्या अनेक उद्योगांचे आणि नवविचारांचे जनकत्व रमाबाईंच्याकडे जाते. रमाबाईंच्या अंगी हिंदू धर्मशास्त्राचा व्यासंग, तर्कशुद्ध विचारसरणी, निर्भीडपणा व मानवहितवादी भूमिका हे सारे गुण दिसून येतात. ज्याकाळी स्त्रियांनी शिकणे पाप मानले जायचे त्याकाळी रमाबाईंनी त्याच समाजात 'पंडिता' ही पदवी मिळविली. अशाप्रकारे मूर्ती लहान पण कीर्ती महान असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व भारतातील पुढील लाखो पिढ्यांना प्रेरणादायी ठरेल असेच होते.

संदर्भग्रंथ:

- १) सूर्या अनिल, 'प्राचीन-अर्वाचीन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोड बिल', सुगावा प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती ऑक्टोबर २०१०, पृष्ठांक- ४२.
- २) लांजेवार ज्योती, 'भारतीय समाज आणि स्त्री', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती मार्च २००५, पृष्ठांक- १०४.
- ३) उजगरे अनुपमा, 'पंडिता रमाबाई', साहित्य अकादमी, दिल्ली, पुनर्मुद्रण २०१३, पृष्ठांक- ६२.
- ४) नायर सुशीला आणि कमला माणकेकर(संपा.), 'भारतीय प्रबोधनाच्या महिला प्रणेत्या', नॅशनल बक ट्रस्ट. दिल्ली. प्रथमावृत्ती-२०१३. पृष्ठांक - ४६

राक्षसभुवनची लढाई - एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ.सावंत के.डी.

(इतिहास विभाग प्रमुख)

महिला महाविद्यालय, गेवराई, ता.जि.बीड

गोषवारा

राक्षसभुवनची लढाई आठराव्या शतकातील सहाव्या दशकात महत्त्वपूर्ण समजली जाते. या लढाईने मराठ्यांच्या इतिहासात खास करून पेशवे कालखंडात अनेक स्थिततरे घडवून आणले. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईने मराठा साम्राज्याचे पूर्ण अवसन गळाले होते. परंतु राक्षसभुवनच्या एका विजयाने दक्षिणेत आणि संबंध हिंदुस्थानामध्ये मराठ्यांचे पुनःवर्चस्व निर्माण करून दिलं. या लढाईने गमावलेला आत्मविश्वास मराठी फौजांना पुन्हा मिळाला व मराठा साम्राज्य संपले नसून ते मजबूत असल्याचे सिद्ध झाले. तर दुसरीकडे पेशवा माधवरावच्या नेतृत्वावर शिक्का मोर्तब झाले. त्याची योग्यता या लढाईने सिद्ध झाली. रघुनाथ रावकडून पेशव्यांचे पालकत्व या विजयामुळे आपोआपच संपुष्टात आले. एकुणच नैराश्यग्रस्त मराठा साम्राज्यात राक्षसभुवनच्या लढाईने नवचैतन्य व आत्मविश्वास निर्माण केल्याचे दिसते. खऱ्या अर्थाने राक्षसभुवनच्या विजयाचे श्रेय जानोजी भोसले याला द्यावे लागेल. कारण त्याने निजामाच्या छावणीतील गुप्त बातम्या पेशवा माधवरावास पुरवून तो लढाईपासून अलिप्त राहिल्यामुळे आणखी विजय सुकर झाला. तसेच निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर व त्याचाच मातब्बर सरदार मुरादखान यांच्यात द्वंद होते. मुरादखानाने शिपाईकरवी विठ्ठल सुंदरची गोळी घालून वध केला. त्यामुळे निजामाचे अवसान गळाले आणि ते पेशव्यांच्या पथ्यावर पडले. औरंगाबादच्या तहामुळे निजामांकडून पेशव्यांना ८२ लक्ष रु. जहागिरीचा प्रदेश मिळाल्यामुळे पेशव्यांना मराठा साम्राज्य विस्तारीकरण करण्यास वाव मिळाला. सर्वात महत्वाचे या पराभवाचा निजामालीने येवढा धसका घेतला की पुढे जवळ जवळ बावीस वर्षे पेशव्यांना त्रास दिला नाही.

प्रास्तवना

राक्षसभुवन हे ऐतिहासिक वारसा लाभलेलं गाव गेवराई तालुका बीड जिल्ह्यात असून गेवराईच्या पश्चिमेस राष्ट्रीय महामार्ग ५२ पासून साधारण २३ कि.मी. अंतरावर आहे. तर राष्ट्रीय महामार्ग ६१ पासून ते ३० कि.मी. अंतरावर आहे. तसेच धोंडराई गावापासून १२ कि.मी. अंतरावर असून शहागड गावच्या पश्चिमेस १५ कि.मी. अंतरावर गोदावरी नदीच्या दक्षिण टोकावर वसलेलं राक्षसभुवन गाव आहे. गेवराई तालुक्यातील या गावाला प्राचीन वारसा लाभलेला आहे. श्रीधर या प्राचीन कवीने आपल्या 'रामविजय' ग्रंथात अत्री ऋषींच्या इथल्या आश्रमाचा उल्लेख केला आहे. तर भविष्योत्तर पुराणात ही कृष्ण - युधिष्ठीर यांच्या संवादात राक्षसभुवनाचा उल्लेख आढळतो. हिरण्यकश्यपूचा पुत्र व भक्त प्रल्हादचा मोठा बंधू ऋहाद याचे ही राक्षसभुवन येथील वास्तव्य होते असा उल्लेख प्राचीन भविष्योत्तर पुराणात सापडतो. राक्षसभुवन गावात शनिची ८० अंशाने दृष्टी आहे म्हणून अगस्ती ऋषींनी गोदावरीकाठी शनिची स्थापना करून स्वतः पोरोहित्य केल्याची आखणीका आहे. पुढे हेच स्थळ शनिच्या साडेतीन पीठातील एक महत्वाचे स्थळ म्हणून देशभरात प्रसिद्ध झाल्याचे दिसते. अगस्ती ऋषींनी शनिची वालुकामयमुर्ती स्थापन करून त्या मुर्तीचा अभिषेक केला व नवग्रहांची स्थापना केल्याने सर्व ऋषींना आनंद झाला. म्हणून या गावास आनंदभुवन देखील म्हणत असल्याचे दिसते. या परिसरात आठ तीर्थक्षेत्रे दिसतात. त्या आत्मतीर्थ (पंचालेश्वर), शांतीतीर्थ (मंदेश्वर) सोमेश्वर तीर्थ, दत्ततीर्थ,

नृसिंह, विज्ञानेश्वर गणपती, कालीकातीर्थ आणि अगस्ती ऋषी तीर्थ हे ते आठ तीर्थ होत.^१

राक्षसभुवनच्या गणपतीचे गणेश पुराणात स्थान असून या गणपतीचे नाव विज्ञानेश्वर आहे हे विशेष: मध्ययुगीन काळातील लेखक तात्याजी महिपती यांच्यामते तामलीदापूर (राक्षसभुवन) हे शनिचे दीड पीठ असून त्याचे एक पीठ उज्जैन तर दुसरे नस्तनापूर येथे आहे.

आष्टीतीर्थ करावे स्नान मग 'शनिदर्शन' असा महिमा असणारे राक्षसभुवन हे गाव गोदावरी नदीच्या दक्षिण तिरावर वसलेले दिसते. येथे आठवड्याच्या प्रत्येक शनिवारी व वर्षात शनिआमवस्येला मोठी यात्रा भरत असून भारतातून लोक दर्शनासाठी येत असल्याचे दिसते.

राक्षसभुवन हे गाव पेशव्यांच्या जहागिरीचे गाव असल्याचे दिसते या गावात पोलिसचौकी असून गावच्या चारही बाजूने तटबंदी असल्याचे दिसते. या गावाला पाचवेशी व एक चोर वेस ही असल्याचे दिसते. या गावाला महाराष्ट्र शासनाने २००७ मध्ये पर्यटन स्थळाचा दर्जा दिल्याचे दिसते. १० ऑगस्ट १७६३ रोजी निजाम व पेशवे यांच्यात झालेल्या राक्षस भुवनच्या लढाईत निजामअलीचा पराभव होवून पेशव्यांचा फुटीर सरदार व निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर (मराठ्यांच्या इतिहासातील साडेतीन शहाण्यांपैकी एक) व त्याचे पुतणे विनायकदास व गोपालदास मारले गेल्याचे दिसते. असा हा नवीन मिळालेल्या साधनाद्वारे अज्ञात इतिहास समाजाला व वाचकाला ज्ञात व्हावा हा संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

उद्दिष्टे

- १) राक्षसभुवन या गावचे ऐतिहासिक प्राचीणत्व जाणून घेणे.
- २) राक्षसभुवनच्या लढाईचा संक्षेपाने आढावा घेणे.
- ३) औरंगाबादच्या तहाचा आणि अटीचा अभ्यास करणे.

गृहितके

- १) राक्षसभुवन गावाला प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे.
- २) राक्षसभुवनच्या लढाईने पेशव्यांचे वर्चस्व सिद्ध झाले.
- ३) औरंगाबादच्या तहाने पेशव्यांचा आर्थिक फायदा झाला.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला असून वर्णनात्मक संशोधन आरखडा वापरण्यात आलेला आहे.

राक्षसभुवनच्या लढाईपूर्वी भारतातील राजकीय परिस्थिती

पेशवाईची वस्त्रे वयाच्या सोळाव्या वर्षी माधवराव (थोरले) याला २९ जुलै १७६१ रोजी प्राप्त झाली. त्यावेळी हिंदुस्थानात अस्थिर राजकीय परिस्थिती निर्माझ झाली होती. पानिपतच्या पराभवामुळे मराठ्यांविरुद्ध जाट, रोहिले, बुंदेले, राजपूत, आदिंनी आपआपल्या भागात उठाव करण्यास सुरुवात केली होती आणि नजीब खानाने आपले वर्चस्व दिल्ली वर बसविले होते.

शाहआलम बादशहा आलहाबादेस इंग्रजाकडे आश्रयास गेला होता. बंगालमध्ये स्थिर झालेले इंग्रज पुढे सरसावू लागले होते. दक्षिणेत ही निजाम व हैदरअली यांनी मराठ्यांविरुद्ध हालचाली सुरू केल्या. किनाऱ्यावर इंग्रज हब्शी यांनी ही पेच पाडला. अशा बहुविध अडचणीत मराठा सत्ता होती व याच सुमारास पेशवाईची अभिलाषा बाळगणारा नानासाहेबांचा सख्खा भाऊ रघुनाथदादा व साताराची गादी मिळावी म्हणून कट कारस्थान रचणारा नागपुरचा जानोजी भोसले यांच्या उठावांनी अधिकच अस्थिरता निर्माण झाली. त्यात

तोतयांचे पेव फुटले आणि वातावरणात तंग परिस्थिती निर्माण झाली.

यापरिस्थितीस माधवराव पेशवे याने मोठ्या धैर्याने तोंड दिले. माधवराव पेशवे पदावर येताच निजामअलीने नागपुराच्या जानोजी भोसल्यांसह १५ मे १७६३ रोजी पुणे जाळल्यानंतर २४ मे १७६३ पर्यंत तो पुण्यातच होता.^३

राक्षसभुवनाच्या लढाईपूर्वीच्या हालचाली

माधवराव पेशवे व बसालतजंग (निजामअलीचा भाऊ) यांच्या भेटीनंतर पेशवे महाराष्ट्राकडे निघाले. १७ जून १७६३ रोजी पेशव्यांचे सैन्य चितापुरला आहे. तेथून २३ जून १७६३ रोजी गुलबर्गा येथील आपदचंद या गावीच पोहचले. १ जुलै १७६३ पर्यंत पेशव्यांचा मुक्काम आपदचंद या गावीच होता. त्यानंतर १० जुलै १७६३ रोजी नळदुर्गाजवळ ढिंगची येथे पेशव्यांचा मुक्काम राहिला. याच परगण्यातील खंडाळे, आचपेर येथे १४ जुलै १७६३ पर्यंत पेशवे राहिले.^३ १५ जुलै १७६३ रोजी निंबाळकराच्या बीड परगण्यातील आदचाकर व तुळजाणापूर ही दोन गावे पेशव्यांच्या सैन्याने लुटून बेचिराख केले. दिवा चाळीस कोसावर चारही बाजूने लागणार नाही अशी दशा बीड परगण्याची केली. पाठीमागून रघुनाथदादा आणि नवाब बसालत जंग हे तीस हजार घोडस्वार घेऊन भीमानदी पार करून मीरज प्रांतावर आले. रघुनाथदादाने किल्ला कलबुर्गे लुटला. भागानगरपासून दुरपर्यंतचा भाग ही लुटण्यात आला. तसेच गुंजोटी परगणा व चव्हाणांचे दोनशे गाव ही यावेळी लुटले परंतु या लुटीत सहा शेरच मिळाले.^४

१९ जुलै १७६३ रोजी पेशव्यांचे सैन्य सोलापूरजवळील तांदुळवाडीस आले. यावेळी पावसाळा जोरात सुरू झाला. तरी दोन्ही पक्षाकडील सैन्याच्या हालचाली मंदावल्या नाहीत. मागील दोन महिन्यात निजाम व पेशवे सैन्याने पुणे - हैदराबादकडे कमालीची जाळपोळ व लुटालुट केल्यावरही पुढे पावसाळाच्या छावणीच्या छडपडीसाठी उभय सैन्य एकमेकांस गाठण्याची संधी पाहू लागले. तांदुळवाडीकडून २१ जुलै १७६३ ला निघून शेलगाव, रातजन, वाकडी, आंजळेगावी मुक्काम करीत पेशवे ३० जुलै १७६३ रोजी सोनारी येथे सैन्यासहित आले.^५

निजामअली बेदरकडे परत जाऊ लागला. त्याची जागोजागी पेशव्यांचे सैन्य, मराठे सरदार अडवणूक करू लागले. त्याने तहाचे बोलणी सारखी चालू ठेवली. भीमानदीच्या काठाने निजाम औसा धारुरपर्यंत गेल्यावर पाठीमागून पेशव्यांची मिठी पाहून तो परत फिरून औरंगाबादकडे निघाला.^६ गोदावरीवर येतो तो तिचा पुर पाहून चपापला. पेशव्यांच्या सैन्यासमोर तोफखाना ठेवून घाईघाईने होड्या जमविल्या आणि शहागडावर नदी उतरू लागला. स्वतः बरोबर जनानखाना, बाजारबुनगे व काही थोड्या हलक्या तोफा बचावा पुरत्या त्याने पलिकडे नेल्या. मुख्यसैन्य, मोठा तोफखाना व जड सामान त्याने दिवाण विठ्ठल सुंदरच्या हुकमतीत अलीकडच्या काठांवर राक्षसभुवनला ठेवला.

याच दरम्यान पेशवा माधवराव यांनी निजामाचा मित्र जानोजी भोसले यास त्याच्यापासून वेगळे करून निजामास एकटे पाडले. निजाम औरंगाबादकडे जात आहे. ही बातमी जानोजी भोसलेने पेशव्यांना गुप्तपणे कळविले तसेच निजाम गोदावरी नदी ओलंडण्यापूर्वी पेशव्यांनी निजामावर हल्ला करावा असे सुचविले. याचवेळी जानोजी भोसलेने लष्करात दंगा चालल्याच्या कारणावरून निजामाच्या सैन्यापासून दोन तीन कोसांवर पुर्वेला आपले लष्कर नेले.^७ पाच-सहा दिवसापूर्वीच जानोजी भोसलेने इशारा देताच पेशवे नगरकडे चालले होते. परंतु ते बीडला २ ऑगस्ट १७६३ रोजी जलदगतीने आले. त्यांचा मुक्काम ७ ऑगस्ट १७६३ पर्यंत मानगावी होता. या मुक्कामात पेशव्याने बीडमधून १ लाख १२ हजार रुपये खंडणी वसूल केली.

९ ऑगस्ट १७६३ रोजी पेशवे निजामापासून ८ कोसांवर मादळमोही येथे आले. निजामालीने गोदावरी पार केल्याची बातमी आली. विठ्ठल सुंदर यांच्याकडे आठ-दहा तोफा पाच-सात हजार निवडक स्वार इतके सैन्य असून त्यात खुद्द विठ्ठल सुंदर, विनायकदास, गोपाळदास, नवाब, इस्माईलखान इलिचपुरकर, उदाजी पवार, मालोजी घोरपडे, मुरादखान, ज्योत्याजी घाडगे इत्यादी होते.

राक्षसभुवनची लढाई

असे कळताच युद्धाचा निश्चय होऊन मध्यरात्री पेशव्यांचे सैन्य तयार झाले व आठ कोसांची मजल करुन १० ऑगस्ट १७६३ रोजी धोंडराईला आले. तेथून राक्षसभुवन येथे सुर्यादयानंतर निजामाच्या सैन्याशी गाठ पडली. आबा पुरंदरे व हुजूर पागेचे सरदार अघाडीस होते. त्यांच्यावर निजामांच्या सैन्याने तोफा सुरु केल्या. पण त्याचवेळी त्यांच्या लष्करात दारुखान्यास आग लागून घोटाला झाला. या संधीचा फायदा घेऊन आबा पुरंदरे व विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर या दोघाने हल्ला केला व निजामाच्या आघाडीस मोर्चा होता, तो उधळून आत प्रवेश केला. त्यांच्या मागून खुद्द रघुनाथदादाने ही सैन्याची एक टोळी घेऊन मारामार करीत आत शिरले. त्यावेळी मोठ्या निकाराने युद्ध होऊ लागले व त्यात मराठ्यांची सरशी होण्यास अनुकूल वातावरण तयार झाले. परंतु विठ्ठल सुंदर याने आपल्या सैन्यातील निवडक लोकांनीशी आवेशाने हल्ले करुन पुरंदरे व विंचुरकर यास मोठ्या शर्थीने हुसकावून लावले. नंतर सर्व निजामाच्या सैन्याचे मध्यभागी सापडलेल्या रघुनाथदादाच्या हत्तीला घेरले. रघुनाथदादा मारला जायचा पण फितुरी लोकांनी रघुनाथदादासारखा दिसणारा आणि हत्तीवर बसलेला एक मनुष्य दाखवून हाच तो रघुनाथदादा म्हणून शिपायांना रघुनाथदाराच्या हत्तीपासून लांब नेले. पेशव्यांच्या सैन्यात हाहाकार उडाला. यावेळी रघुनाथदादा हत्तीच्या हौदात बसला होता. तो हत्ती निजामाच्या सैन्याने फिरवला हे पाहून पेशवा माधवरावने सैन्याची कुमक पाठवून निजामाच्या सैन्याचा पराभव केला व रघुनाथदादाला सोडवून आणले.

लगेच रघुनाथदादा व मल्हारराव होळकर, दमाजी गायकवाड, विठ्ठलराव विंचुरकर इत्यादी सरदारांनी सैन्याच्या निरनिराळ्या टोळ्या करुन शत्रुवर एकाचवेळी चोंहोकडून हल्ले केले. विठ्ठल सुंदर आपल्या सैन्यास मोठ्या अकलेने व शौर्याने झुंजवीत होता. मुरादखान हा विठ्ठल सुंदरचा मनातून द्वेष करीत असे. युद्धाचा रंग पलटतो आहे असे पाहून विठ्ठल सुंदर या लढाईत सहीसलामत निघाला तर आपली धडगत राहणार नाही हे पाहून मुरादखानने आपल्या सेवकास सांगून विठ्ठल सुंदरवर गोळी झाडली, तो गोळी लागून ठार झाला.^८ त्याचा मृत्यू होण्याक्षणीच निजामाच्या सैन्याची वाताहत झाली. मल्हारराव होळकराच्या सैन्यातील गीलचे लोकांनी विठ्ठल सुंदरचे डोके कापून भाल्यावर घातले. दुसरीकडे विठ्ठल सुंदरचा पुतण्या विनायकदास व गोपालदास दोन हजार पढाणाबरोबर घोड्यावरून महादजी शिंदेच्या सैन्याबरोबर लढत होता. पढाणांनी तलवार चालवल्यामुळे महादजी शिंदेकडील तीन सरदार हजार बाराशे सैनिक मारले गेले. शिंदेच्या सैन्याचे पाचशे ते सातशे पठाण व विनायकदास यांचे डोके कापून काढले. १० ऑगस्ट १७६३ रोजी उभय दलांतील दोन तास झालेल्या लढाईत पाच-सात हजार सैनिक रणांगणात कामी झाले पेशव्यांचा विजय झाला.^९

निजामाच्या मुख्य सरदारांपैकी गोपालदास, खदारकर, शहाजी सुपेकर, चव्हाण, महादजी बालकर व खालोजीराम पाटणकर, चिंतोकृष्ण, चीमण सावकार, मानसिंग राजपूत, देवाजी नारायण सुभेदार जुलरकर इत्यादी ठार झाले.^{१०} तसेच बळवंतराव रामचंद्र सावकर यांचा ही मृत्यू झाला. उदाजी पवार, ज्योत्याजी घाडगे, मालोजी घोरपडे, बाबूराव जंगी, माधवराव व रघुनाथ पिंगळे, बाबुराव जाधव, शहाजी सुपेकर, जयप्पा जाधव, बाजीराव पाटणकर, शिवराव पवार, हणमंतराव निंबाळकराचा पुत्र मुरादखान, अहमदखान

पठाण, अलपुरकर, महमद गाजीखान, मीर मुसाखान हे सोळा सरदार सापडले. शिवाय निजामांच्या कमीत कमी वीस तोफा व पंधरा हत्ती, घोडे, उंट, बैल, डेरे, राहुट्या वगैरे सर्व सामान पेशव्यांच्या हाती आले.^{११}

निजामअली गोदावरील नदीच्या उत्तर तीरावरून होता. त्याने उत्तरतीरावरून पेशव्यांच्या सैनिकावर तोफा सुरू केल्या. परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. दक्षिण तीरी आपल्या सैन्याचा नाश होत असलेला त्यास निमुटपणे पाहत बसणे भाग पडले. मध्यरात्रीनंतर त्याने जनानखाना औरंगाबादला पाठवला व तोही मध्यरात्रीनंतर दोनशे राऊतानिशा औरंगाबादला गेला.^{१२} ११ ऑगस्ट १७६३ रोजी विठ्ठलसुंदर याचे शीर व विनायकदास याचे शिर पालखीत घालून निजामाकडे पाठविले. निजाम औरंगाबादला गेल्यामुळे त्यास पाठलाग करणे गोदावरीस आलेल्या पुरामुळे अशक्य झाले होते.

पेशवे माधवराव गंगापार झाल्यावर महमंद मुरादखान पेशव्यांकडे तहाच्या वाटाघाटीसाठी आला. पेशव्याने १ करोड दहा लक्षाची जहागीर कंधार, अंदुर, औसा हे तीन किल्ले व औरंगाबाद शहराची मागणी केली. निजामास पेशव्यांच्या या मागण्या मान्य नव्हत्या त्यामुळे दोन्हीही पक्ष पुढच्या संघर्षाच्या तयारीला लागले.^{१३} गोदावरीचे पाणी ओसरू लागताच मल्हारराव होळकर व जानोजी भोसले पाहिल्यांदा उतर तिरास गेले. त्यांना निजामाच्या तोफा व डेरे इ. सामान उत्तर तिरावर मिळाले. तीन दिवसात पेशव्यांचे सर्व सैन्य नदीवर घेऊन औरंगाबादला निजामावर चालुन गेले. यावेळी सैन्याची आघाडी जानोजी भोसलेकडे दिली होती.

निजामअली राक्षसभुववरून जो पळाला तो त्याने औरंगाबाद शहर गाठले व तेथे आपल्या सैन्याची जमाजमव चालविली. त्याच्याकडे पाच हजार सैन्य, चार हजार गारदी व बावीस तोफा एवढा सरंजाम होता. निजाम ही लढाईच्या तयारीने बाहेर पडला. ३ सप्टेंबर १७६३ रोजी निजाम आणि पेशवे यांच्यात औरंगाबादला निकाराचे युद्ध होऊन निजामाचे पाच हजार सैनिक मारले गेले. तसेच पेशव्यांकडील विठ्ठल शिवदेव यांचे दोन हजार सैन्य मारले गेले. निजाम जीव वाचवून औरंगाबाद शहरात गेला.^{१४} युद्धाचा निर्णय लागत नाही, हे पाहून निजामाने मुरादखान मार्फत तहाच्या वाटाघाटी चालवल्या, तर पेशव्यांकडून खुद रघुनाथदादा पुनःसुत्रधार बनला. सखारामबापू, गंगोबा तात्या व कृष्णराव काळे यांनी मुरादखानबरोबर तहाची बोलणी सुरू केली.

औरंगाबादचा तह

उभय पक्षात तहाच्या वाटाघाटी होऊन ८२ लक्ष रुपयांची जहागीर देण्याचे निजामाने मान्य केल्यानंतर २५ सप्टेंबर १७६३ रोजी औरंगाबाद येथे तह घडून आला. या तहात असे ठरले की, "निजाम व पेशवे हे दोघे एकमेकांना गरज पडल्यास मदत करतील. तसेच निजामाने पेशव्याला थांडी, तांबे, अलमले, बागवाडी, अफजलपूर हे पद्वेश दिले. तसेच पेशव्याने निजामाच्या अधिकाऱ्यांना जहागीऱ्या दिल्या. दुर्ग कुलीखान याला नेवासे, अडेगाव, हर्सूल परगण्यांची ४८००० हजार रुपये किंमत असलेली जहागीर दिली. तसेच दुर्ग कुलीखान याच्या पत्नीला निजामाबाद कसण्याची आणि विठ्ठलवाडीच्या वीस गावांची सरदेशमुखी दिली. त्याने निजामांकडून बऱ्हाणपूर, मजनूर आणि कळनूज, गांडापूर, आवाडा हे परगणे घेतले. उभयतांचा तह घडून आणण्यासाठी शेरजंगने महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.^{१५} निजामअली रघुनाथदादाच्या भेटीस आला. ऑक्टोबर १७६३ रोजी जानोजी भोसलेस पेशव्याने ३२ लाखाची सनद दिली.^{१६}

राक्षसभुवन येथील मराठ्यांचा विजय हा अशा तऱ्हेने अतिशय नेत्रदिपक ठरला. या युद्धात नेतृत्वाची

सारी जबाबदारी पेशवा माधवरावकडे होती. त्याच्याअंगी किती असामान्य युद्ध कौशल्य होते त्याचा प्रत्यय या लढाईने आणून दिला. माधवरावच्या या अपरिमित यशाचा परिणाम असा झाला की रघुनाथरावजी सद्दी जवळजवळ संपल्यासारखी झाली आणि औरंगाबादच्या तहाने नव्याने निर्माण झालेले निजाम व पेशवे यांचे संबंध जवळजवळ खड्यांच्या लढाईपर्यंत टिकल्याचे विश्लेषण करताना पुरंदरे कृ.वा.लिहितात, "राक्षसभुवनच्या प्रसांगाने निजामअलीची खात्री होऊन चुकली की, पेशवा हे काही झाले तरी आपणास अजिंक्य आहेत आणि ते आपल्या हातून कोणत्याही स्थितीत बुडविले जाणे शक्य नाही. करीता ते व आपण गुण्यागोविंदाने चाललो तरच दोघांचा फायदा होईल. हे ज्ञान निजामअलीला येथेच ज्ञात झाले आणि पुढे बावीस वर्ष पेशव्यांना निजामाकडून कसलाच उपसर्ग पोहोचला नाही अनेकदा परस्परांचे सहाय्यक बनले, याचे सर्व श्रेय राक्षसभुवनच्या लढाईस जाते.

निष्कर्ष :

- या संशोधनाअंती काही निष्कर्ष काढलेल असून ते निष्कर्ष पुढील प्रमाणे सांगता येतील.
- १) राक्षसभुवन हे गाव प्राचीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेल गाव असून तेथे शनि देव व परिसरात आठ तिर्थक्षेत्र आहेत.
 - २) राक्षसभुवन हे गाव पेशव्यांच्या काळात जहागीरीचे गाव असल्याने संरक्षणाच्या दृष्टीने चारही बाजूने तटबंदी असल्याचे दिसते.
 - ३) १० ऑगस्ट १७६३ रोजी झालेल्या राक्षसभुवनच्या लढाईत पेशव्याने निजामाचा पराभव करून पुढील २२ वर्ष निजामावर दबदबा निर्माण केला.
 - ४) जाणोजी भोसलेने पेशव्यांना सहकार्य केल्याने या लढाईत पेशव्याचे वर्चस्व सिध्द झाले. जानोजी भोसलेस पेशव्याकडून ३२ लाखाची सनद मिळाली.
 - ५) निजामाच्या दिवाण विठ्ठल सुंदरचा खून निजामाचा सरदार मुरादखानने आपल्या शिपाई करवी केला.
 - ६) राक्षसभुवनच्या लढाईत पेशवे माधवरावच्या नेतृत्वावर शिक्का मोर्तब होवून मराठा फौजेचा आत्मविश्वास वाढल्याचे दिसते.
 - ७) या लढाईने रघुनाथदाराचे पालकत्व व नेतृत्व संपल्याचे दिसते.
 - ८) राक्षभुवनच्या लढाईने निजामअलीस खात्री झाली की पेशवे हे युध्दाने आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत. त्यामुळे आपण त्यांच्याबरोबर गुण्या-गोविंदाने वागलो तर दोघांचा फायदा होईल.
 - ९) औरंगाबादच्या तहाने निजामाकडून पेशव्यांना ८२ लक्ष रुपयांची जहागीर मिळाल्याने त्याचा फायदा मराठा सत्तेचा विस्तार करण्यासाठी झाला.

सारांश :

राक्षसभुवनची लढाई ही मराठ्यांच्या इतिहासात महत्वाची समजली जाते. कारण पानितच्या तिसऱ्या लढाईत मराठ्यांचा जो दारुण पराभव झालेला होता. त्यामुळे मराठा सत्ता कधीच आपले डोके वर काढू शकणार नाही. अशी सर्वांची कल्पना झाली होती. या कल्पनेला राक्षसभुवनच्या विजयामुळे फार मोठा धक्का बसला. या लढाईने पेशवा माधवरावचे नेतृत्व सिध्द झाल्याचे दिसते.

संदर्भसूची :

- १) डॉ.साळुंके सतिश, बीड जिल्हाचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, बीड जिल्हा इतिहास परिषद, बीड, प्रथमावृत्ती, २३ फेब्रुवारी २०११, पृष्ठ २६४.
- २) कमिशनर आंध्रप्रदेश, द क्रोनॉलॉजी ऑफ मॉडर्न, हैदराबाद, (इंग्रजी), स्टेट अर्कायुज अँड रिसर्च सेंटर, इन्स्टिट्यूट, तारनाका, हैदराबाद, १९९८, पृष्ठ ३०.
- ३) खोबरेकर वि.गो.मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, इतिहास संशोधन मंडळ, प्रकाशन, मुंबई, १९७७, पृष्ठ ३०७.
- ४) सरदेसाई गो.स., पेशवे दत्तर, भाग - ३८, गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, लेखन १०३, पृष्ठ ८२.
- ५) खोबरेकर वि.गो.मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, उपरोक्त, पृष्ठ ३००.
- ६) पगडी सेतु माधवराव, (अनु), मराठे व निजाम, उर्दू-फारसी साधने, इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई, १९६९, पृष्ठ ८५.
- ७) किता, पृष्ठ ३५
- ८) किता, पृष्ठ ८५.
- ९) राजवाडे वि.का.मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १०, पुणे, १९०९, लेखन २१, पृष्ठ ३२.
- १०) खरे गणेश हरी, हिंणणे, दत्तर, भाग-२, भारत इतिहास मंडळ, पुणे, १९४०, लेखन ५२, पृष्ठ ४९.
- ११) खरे यशवंत वासुदेवशास्त्री, (संपा), मराठी राज्याचा उत्तरार्थ, खंड-१, मीरज, १९२९, पृष्ठ ३८.
- १२) आपटे द.वि.ओतुरकर, रा.वि., (संपा), साधन परिचय अर्थात महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास, पुणे, १९४१, पत्र क्र.१०५, पृष्ठ १४८.
- १३) पुरंदरे कृ.वा., पुरंदरे दत्तर, भाग-३, रिडर हिस्टॉरिकल रिसर्च ऑफीस, पुणे, १९३४, पृष्ठ ३७
- १४) खोबरेकर वि.गो., मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, उपरोक्त, पृष्ठ ३०८.
- १५) सरदेसाई गो.स., पेशवे दत्तर, भाग-३८, उपरोक्त, लेखन १०९, पृष्ठ ८७.
- १६) सरदेसाई गो.स., पेशवे दत्तर, खंड-२०, गोव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, १९३१, लेखन १३९, पृष्ठ १३३.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेतील समता—संघर्ष

प्रा.डॉ. निगडे सुनिल जगन्नाथराव

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख,
एकनाथ सिताराम दिवेकर महाविद्यालय, वरवंड,
ता. दौंड, जि. पुणे.

कोणत्याही साहित्य प्रवाहातून प्रतिबिंबित होणारा जीवनप्रवाह हा त्याच्या विचारप्रेरणाशी किती घट्ट आहे यावरच त्या साहित्यप्रवाहाची सक्षमता अधोरेखित होत असते. 1960 नंतर दलित साहित्याने अनेकविध उपेक्षांच्या अडथळ्यांवर मात करून आपले वेगळे असे अस्तित्व निर्माण केले. महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार दलित साहित्याच्या निर्मितीच्या व वाढीच्या पाठीमागे आहे. दलित साहित्यिकांना हे समजले होते की माणसातील 'माणूस' समजून घेवून त्याचे जे अवमूल्यन होत आहे ते कुठेतरी प्रथमतः थांबले पाहिजे त्यासाठीच की काय या दलित साहित्यिकांनी आपला मोर्चा हा धर्माधता, जातीयता, आर्थिक विशमता, शोषण, उपेक्षा, अवहेलना व भेदाभेद यांच्याविरुद्ध वळविला व त्यातूनच आज आपण पाहतो की, कसदार अशा दलित साहित्याची निर्मिती झाली. 'एखाद्या मानव समूहाचे माणूसपण नाकारणे' या दुःखद घटनेच्या विरोधात दलित साहित्यिकांनी आवाज उठविण्यास सुरुवात केली. माणसाणेच माणसासाठी गुलामगिरीची संकटे उभी करून त्याला दुःख देण्याचा प्रयत्न सुरू केला, त्याला पशुसमान वागणूक देण्याला सुरुवात केली. हे मानवतावादाच्या विरुद्ध आहे. जसा सूर्यप्रकाश हा सर्व जातीतील, धर्मातील, वर्णातील लोकांना समानतेने मिळतो तशी समानतेची बीजे सार्वत्रिक रात्यात उतरली पाहिजे असे दलित साहित्यिकांना वाटू लागले. अशा माणूरा विरोधी भूमिकांना तीव्र विरोध करून, संघर्षाला सुरुवात करून समानतेची बीजे संपूर्ण मानवजातीमध्ये पेरण्यासाठी दलित साहित्यातून सुरुवात केली.

दलित साहित्याच्या उपरोक्त भूमिकेला मराठी साहित्यात सुरुवातीला कडाडून विरोध झाला. तरीही दलित साहित्यिकांना जे आपणाला याबद्दल जे वाटते ते ते व्यक्त करीत राहिले व त्यातूनच मानवतावादाची बीजे पेरली जाऊ लागली आणि हाच मानवतावाद दलित साहित्याचा केंद्रबिंदू ठरला. याबद्दल डॉ. म. सु. पगारे म्हणतात की "माणसाने माणसासाठी लिहिलेले आणि मानव कल्याण साधणारे मानवतावादी साहित्य हेच खरे साहित्य होय".¹ उपरोक्त अवतरणामध्ये आपणाला दलित साहित्याची बीजे आढळतात. अण्णाभाऊ साठे यांच्या समग्र कथा वाङ्मयाचा या दृष्टीने अभ्यास करीत असताना त्यांच्याशी बहुतांशी कथांमध्ये हा मानवतावाद रामतेसाठी चाललेला संघर्ष पहावयास मिळतो. "कलेसाठी कला या कृत्रिम भूमिके ऐवजी जीवनासाठी कला ही अस्सल अनुभूती दलित साहित्याने नोंदविली".² या विधानाचा प्रत्यय आपणाला अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेमध्ये वारंवार येताना दिसतो; त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

दलित समाजातील मातंग जातीमध्ये 01 ऑगस्ट 1920 रोजी सांगली जिल्ह्यातील 'वाटेगाव' येथे अण्णाभाऊ साठे यांचा जन्म झाला. अस्पृश्यतेचे, उपेक्षिततेचे चटके त्यांना लहानपणापासून सहन करायला लागले. या वास्तव जीवनाचे प्रतिबिंब त्यांनी आपल्या कथेत उमटविले. त्यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, पोवाडे, लावणी, प्रवासवर्णन, गीते, लोकनाटय असे विविध प्रकारातून लेखन केले. त्यांचा 1957 मध्ये 'खुळवाडी' हा पहिला कथासंग्रह प्रकाशित झाला. त्यानंतर 'बरबाद्या बंजारी', 'भानामती', 'फरारी', 'लाडी', 'गजाआड', 'आबी',

‘कृष्णाकाठच्या कथा’, ‘चिराग नगरीची भूत’, ‘निखारा’, ‘नवती’, ‘पिसाळलेला माणूस’, ‘गुन्हाळ’ इ. जवळजवळ तीनशे कथांचे लेखन केले. केवळ महाराष्ट्रातील ‘मराठी’ या भाषेपुरतेच ते मर्यादित राहिले नाहीत. तर जगभरातील व भारतातील इतर चौदा भाषांमध्ये त्यांच्या कथा भाषांतरीत झाल्या. एकूण 20 कथासंग्रह त्यांच्या नावावर प्रकाशित झाले. व 1949 ते 1969 या वीसच वर्षांमध्ये त्यांनी अतिशय दर्जेदार कथालेखन केले. त्यामध्ये विषयाची विविधता असल्याने मराठी साहित्याची कथा समीक्षेची चौकट अपूर्ण ठरू लागल्याची दिसते.

अण्णाभाऊंच्या कथेच्या निर्मितीगागे वास्तववादाची प्रेरणा आहे. अन्याय, शोषण, पिळवणूक यांना ते आपल्या कथेतून विरोध करतात. तर प्रखर बुद्धीवाद, समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधूत्व, समाजवादी विचार यांचे अनुकरण करतात. उपरोक्त विचारांचा प्रत्यय त्यांच्या कथांमध्ये कशा पद्धतीने येतो हे पाहणे गरजेचे वाटते. ‘खुळवाडी’ या पहिल्याच कथेमध्ये अण्णाभाऊंनी चितारलेले ‘पिलाजी’ चे व्यक्तिचित्र समता – संघर्षाचे प्रतिक वाटते. ‘मंजुळा’ नावाच्या आपल्या मानलेल्या बहिणीच्या अब्रुचे रक्षण करण्यासाठी तो सूड घेतो. स्त्रीला गुलाम गानणे, एक उपशोग्य वस्तू गानणे पिलाजीला पटत नाही. उलट स्त्री – पुरुष रागानेसाठी तो रांघर्ष करतो. इतरांना हा संघर्ष खुळेपणाचा वाटत असला तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून तो स्त्रीयांच्या अब्रुची सुरक्षितता पहातो. याच कथासंग्रहातील ‘बंडवाला’ या कथेतील ‘तात्या मांगही’ अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करतो. इनामदाराने फसवणुक करून त्याची जमीन हडप केलेली असते. त्या जमीनीसाठी तो संघर्ष करतो. इनामदाराचा वाडा पेटवून देतो. ‘विष्णूपंत कुलकर्णी’ या व्यक्तिचित्रात्मक कथेमध्ये दलितांची बाजू घेवून सरकारी अधिकाऱ्याशी संघर्ष करणाऱ्या विष्णूपंत कुलकर्णी यांचे व्यक्तिचित्र रेखाटले आहे. या कथेमध्ये विष्णूपंत कुलकर्णी म्हणतात की, “कोण कोणाचा धनी नाही, सर्वांच्याच भोवती आकोश आहे. परंतू माझं मत स्पष्ट आहे की, तुम्ही जगलचं पाहिजे. जसं जमेल तसं जगा, काहिही करा आणि जगा, तुम्ही कुत्र्यासारखे मरू नका, हे ही दिवस जातील”. असा सल्ला ते दलित, दरिद्री माणसांना जगण्यासाठी देतात. येथेही ‘विष्णूपंत कुलकर्णी’ या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून अण्णाभाऊ दलितांना स्वातंत्र्य, समतेसाठी संघर्ष करण्याची प्रेरणा देतात. अण्णाभाऊंच्या अशा या कथांबद्दल प्रसिद्ध साहित्यिक आचार्य प्र. के. अत्रे म्हणतात की, “ही जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांची कथा आहे”.³ या विधानाचा प्रत्यय आपणाला उपरोक्त ‘खुळवाडी’ या कथेतील पिलाजी ‘बंडवाडा’ कथेतील ‘तात्या मांग’, ‘विष्णूपंत कुलकर्णी’, या कथेतील विष्णूपंताच्या व्यक्तिरेखेतून येते. ऐवढेच नव्हे तर या संग्रह कथांमधील नायक, नायिका या जगण्यासाठी लढतात. समता, स्वातंत्र्य यासाठी संघर्ष करतात. ‘खुळवाडी’ या कथासंग्रहातील उपरोक्त तीनही कथांमध्ये पात्रांचा संघर्ष हा प्रामुख्याने पुरुष प्रधान व्यवस्थेविरुद्ध, वर्णव्यवस्थेविरुद्ध व दलितांतर्गत दृष्ट प्रवृत्तीविरुद्धचा असलेला दिसतो. याच कथासंग्रहातील ‘रामोशी’ या कथेत प्रस्थापितांविरुद्ध संघर्ष करताना हेच रामोशी दिसतात. तर ‘मरीआईचा गाडा’ या कथेत अंधःश्रद्धेला नाकारून विज्ञानाला स्वीकारणाऱ्या ‘नाना’ या दलिताच्या वृत्तीचे बदलते चित्रण अण्णाभाऊ करतात.

अण्णाभाऊंचा ‘बरबाद्या बंजारी’ हा कथासंग्रह 1960 मध्ये प्रकाशित झाला. ‘बरबाद्या बंजारी’ या कथेतील ‘बरबाद्या’ हा दलितांतर्गत दृष्ट प्रवृत्ती विरुद्ध संघर्ष करताना दिसतो. खरेतर अण्णाभाऊंनी अशी लढाऊ कांतीकारी माणसे कोठेतरी पाहिलेली होती. बरबाद्याची विधवा असलेली मुलगी ‘हेदऱ्या’ या पुरुषा बरोबर पळून जाऊन लग्न करते म्हणून जातपंचायती त्याला दोनशे रुपये दंड करते. तो दंड ‘बरबाद्या’ भरत नाही म्हणून त्याचे दोन्ही कान कापण्याची शिक्षा त्याला मिळते. जातीविरुद्धच त्याने बंड केले होते. ‘सुलतान’ या दुसऱ्या कथेतील ‘सुलतान’ हा नायक अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजा मिळविण्यासाठी प्रस्थापितांविरुद्ध लढतो. आपले केवळ पोट भरावे म्हणून तो मरणाचीही भाषा करतो. त्याला 302 कलमाखाली तुरुंगात ठेवले जाते तेव्हा त्याला साधे जेवणही मिळत नाही, त्यावेळी तो चिडतो. ‘अन्न मिळविण्यासाठी मी वाटेल ते करीन’ अशी भाषा जेव्हा तो वापरतो तेव्हा जेलर त्या दोन भाकरी वाढवून देतो, तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावर हास्य पसरते. या कथेत

भांडवलशाही समाजव्यवस्थेविरुद्धचा मार्क्सवादी संघर्ष पहावयास मिळतो. 'मुकुल मुलाणी' ही अण्णाभाऊंची कथा म्हणजे दारिद्र्याविरोधात संघर्ष करणाऱ्या एका दुर्दैवी कुटुंबाची कथा आहे. आर्थिक दुरावस्थेमुळे सर्व कुटुंब कष्ट करते, मटण विकण्याचे काम ते सर्वजण करतात. परंतु त्यांच्यामध्ये स्पर्धा वाढत जाते, त्यातच ते मारामारी करतात, रक्तबंबाळ होतात. पोलिस त्यांना अटक करतात. आर्थिक उन्नती हे गरिबांच्या जीवनातील आनंदाचे सूत्र कसे याचे दर्शन घडविणारी कथा आहे. 'स्मशानातील सोन' ही एकुणच मराठी वाङ्मयातील अण्णाभाऊंची सर्वोत्कृष्ट कथा आहे. या कथेतील भिमा हा कष्टाळू आहे. कष्ट करून आपल्या कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती चांगली करावी अशी स्वप्ने तो पाहतो. त्यासाठी तो मुंबईला जातो. एका खाणीमध्ये तो सुरुवातीला काम करू लागतो, परंतु खाणकाम बंद पडल्याने 'उद्या जगायचे कसे?' हा प्रश्न त्याला पडतो. स्मशानातील एका राखेच्या ढिगाऱ्यामध्ये एक सोन्याची अंगठी त्याला मिळते. त्याच्यामते त्याला मिळालेला हा नवीन जगण्याचा मार्ग असतो. पुढे तो हेच काम करित असताना एका प्रेताच्या तोंडातील सोने काढताना त्याची बोटे तुटतात. कारण कोल्ह्याच्या विरुद्धचा संघर्ष यावेळी त्याचा चाललेला असतो. एकीकडे बोटे गेली तर दुसरीकडे पुन्हा खाणीचे काम मात्र सुरू झालेले असते. या परिस्थितीत तो रडू लागतो. पोटासाठी माणसाच्या चाललेल्या संघर्षाचे सत्यदर्शन घडविणारी अण्णाभाऊंची ही सर्वांगसुंदर कथा आहे. 'सापळा' ही याच कथासंग्रहातील एका आगळीवेगळी कथा आहे. प्रस्तापिताविरुद्ध 'हरिबा' सारख्या महार जातीतील संघर्ष करणाऱ्या व्यक्तिरेखेचे दर्शन या कथेत घडते. गावकऱ्यांच्या जनावरांची चाराबंदी करून आपल्या जातीविरुद्ध रचलेला सापळा तो माळ विकत घेऊन उध्वस्थ करतो. सर्व महार संघटित होऊन दलित मुक्तीचा अवलंब करण्यासाठी संघर्ष करतात. त्याचे वर्णन करणारी ही कथा आहे. 'उपकारीची फेड' या अण्णाभाऊंच्या कथेत दलितार्गत दृष्ट प्रवृत्तीविरुद्धचा संघर्ष वर्णन केला आहे. दलितांमधील पोटजातीही वर्णव्यवस्थेचा पुरस्कार करतात. आपणच इतर दलितांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत हे दर्शविण्याचा प्रयत्न करतात. हा दोन अशिक्षित दलितांमधील संघर्ष हा केवळ शिक्षणाचा अभाव असल्यानेच होतो आहे त्याचे असे परिवर्तन घडविणारी ही कथा आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांचा 'गजाआड' हा एक कथासंग्रह केवळ पोट भरण्यासाठी गुन्हा करणाऱ्या दलितांच्यामधील उपेक्षित अशा माणसांचे वर्णन या कथासंग्रहात ते करतात. 'शेरखान' या कथेतील 'बाबुखान' हा नायक दारिद्र्यात आपल्या कुटुंबाचे पोषण करतो. आपल्या मुलीच्या लग्नासाठी तो दरोडा घालतो. त्यातच त्याला फाषीची शिक्षा मिळते. दारिद्र्यात कुर – हिंसक अशी स्वप्न कशी पडतात त्याचे दर्शन घडविणारी ही कथा आहे. उपेक्षितांच्या जीवन जगण्यासाठीचा हा संघर्ष आहे. 'तरस' या कथेतील स्वाभिमानी असलेल्या 'सुलतान' या दलित तरूणाची व्यक्तिरेखा पहाण्यासाठी आहे. 'मी मरून जाईन पण चोरी करणार नाही' हे हा सुलतान सांगतो. अण्णाभाऊंच्या 'सुलतान' व्यक्तिरेखेबद्दल प्रा. मच्छिंद्र सकटे म्हणतात की, "अन्न, वस्त्र, निवारा नसलेल्या समुहाचा सुलतान हा प्रतिनिधी आहे".⁴ या विधानाचा प्रत्यय अण्णाभाऊंच्या अनेक कथांमध्ये येतो. उपेक्षित अशा दलितांचे दर्शन ते घडवितात.

'जिवंत काडसूत' अण्णाभाऊंच्या कथासंग्रहातील 'जिवंत काडसूत' या कथेचा नायक आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी मृत्यूशी संघर्ष करतो. 'नसरु' हा नायक 'माणसानं चांगल्या कामी मरावं' या विचाराचा आहे. 'आबी' ही या कथासंग्रहातील एक आगळीवेगळी कथा आहे. 'आबी' ही या कथेची नायिका तरुण असून तिचे लग्न गावातील विकृत गनोवृत्तीचा असलेल्या बकाजी होऊ देत नाही. शेवटी अयोग्य असलेल्या चोराशी तिचे लग्न लावले जाते. तिचा नवरा तुरुंगातून जेव्हा सुटतो तेव्हा ती त्याला दगडाच्या सहाय्याने अपंग कराते. व तिला आयुष्यातून उठविणाऱ्या बकाजीच्या डोक्यात पाटा घालून त्याचा खून करते. रांकटाने खचून न जाता आपल्याच जातीतील दृष्ट प्रवृत्तीविरुद्ध ही झुंजार तरुणी कशी लढते त्याचे दर्शन ही अण्णाभाऊंची कथा घडविते.

‘निखारा’ हा अण्णाभाऊ पुढील एक कथासंग्रह. या संग्रहातील ‘चोरांची संगत’ ही भाऊसारख्या केवळ पोटासाठी, अन्नासाठी संघर्ष करणाऱ्या झंजार माणसाची कथा आहे. त्याच्या समाजाची भूक आहे हे अण्णाभाऊ येथे दाखवून देतात. तर ‘निखारा’ ही दुसरी कथा दारिद्र्यामुळे ‘फुला’ नावाच्या तरुणीच्या सौंदर्याची कशी शिकार होते याचे वर्णन करते. पाटलाचा गुंड्या फुलावर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करतो. त्यातूनही ती सुटते. पुढे ‘गुंड्या’ ज्या घरात झोपलेला असतो त्या घराला ती आग लावते, तेव्हा त्या अग्नीच्या प्रकाशात तिचा आनंदी झालेला चेहरा दिसतो. ही फुला प्रस्थापित पुरुषप्रधान व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करताना दिसते.

‘अमृत’ या कथासंग्रहातील ‘अटकळ’ या कथेत ‘मैना’ व ‘गजी’ या दोन मैत्रीणी असलेल्या सुंदर तरुणींच्या सौंदर्याचा, तारुण्याचा भोग घेणाऱ्या प्रवृत्तीविरुद्धचा संघर्ष अण्णाभाऊंनी वर्णन केला आहे. तर ‘सातारी काडतूस’ या कथेत ‘किशा ठोमरे’ यांचे गज्या रामोशी व नांदगावच्या पाटलाकडून शोषण होते. तेव्हा हा किशा या विरुद्ध संघर्ष करतो, समतेसाठी, शोषणाविरुद्ध चाललेला त्याचा हा संघर्ष असतो. मधमाशांना तो सातारी काडतूस समजून त्यांचा आधार घेऊन त्या दोषांविरुद्ध सूड उगवतो. अण्णाभाऊंची ‘जखम’ ही कथा स्त्री – पुरुष समतेचे दर्शन घडविते. आदर्श असलेल्या मास्तरांना आष्टी – चिमूरच्या उठावात सहभागी झाल्याने तुरुंगवास होतो. त्यातच त्यांच्या पहिल्या पत्नीचे निधन झाल्यानंतर त्याचे सहकारी त्यांचा विवाह एका सुंदर शिक्षिकेशी लावतात. परंतु 40 वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा झाल्याने पुरुषाप्रमाणे स्त्रीलाही ते पुनर्विवाहाची परवानगी देतात.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या ‘आबी’ या कथासंग्रहातील ‘आबी’ या व्यक्तिचित्रणात्मक कथेतील ‘आबी’ ही नायिका शोषणाविरुद्ध, समतेसाठी संघर्ष करते. आबी सुंदर तरुणी तिचा व तिच्या नवऱ्याचे शोषण करणाऱ्या ‘बकाजी डरका’ याचा सुड घेते. ‘सोन्याचं शेत’ या कथेत अण्णाभाऊंनी सरंजामवृत्ती व कष्ट करणारा शेतकरी यांच्यातील समतेसाठी चाललेला संघर्ष चित्रवद्ध केला आहे. येथे अण्णाभाऊंनी कष्ट करणाऱ्या व सत्याने वागणाऱ्या ‘गंगू चौघुले’ याचा शेवटी विजय कसा होतो हे दर्शविले आहे, त्यांच्या अशा आशयाच्या कथाबद्दल डॉ. एस. एस. भोसले म्हणतात की, “कथाकार अण्णाभाऊ हा अण्णाभाऊ साठे यांच्या समग्र साहित्याचा सुत्रधार आहे”⁵ येथे त्यांच्या समग्र वाङ्मयाचा विचार करताना जाणवते की, त्यांच्या कथेतच समग्र वाङ्मयाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. अनिष्ट रूढी परंपरांना नकार देऊन स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधूत्वाचा प्रसार करणे, दलिततांचा उद्धार करणे, स्त्री – पुरुष समानता प्रस्थापित करणे यांचे चित्रण त्यांच्या समग्र साहित्यात जसे येते तसे ते प्रातिनिधिक स्वरूपात त्यांच्या कथेतही येते.

अशा प्रकारे 1960 नंतर अत्यंत प्रभावीपणे पुढे आलेल्या व आपले वेगळे असे अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या ‘दलित’ कथेसाठी एक आदर्श अशी पायवाट निर्माण करण्याचे कार्य अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेने मराठी वाङ्मयात केलेले दिसून येते. त्यांच्या कथालेखनामागे आत्मचरित्रात्मक कथा असलेल्या दिसतात त्याचे जगणे म्हणजेच त्यांचे जीवनविशयक विचार, त्यांचे वागणे म्हणजेच त्यांची जीवन जगण्याची पद्धती. शौर्य, धैर्य, त्याग, इमान, सचोटी, प्रेम, नितीमत्ता, स्वातंत्र्य, समता, संघर्ष इत्यादी विशय त्यांच्या कथेमध्ये वारंवार डोकावतात. या उपरोक्त विषयाप्रमाणे त्यांची कथा विविध विषयावर भाष्य करते. खरेतर अण्णाभाऊंना या कथेच्या माध्यमातून दलित, उपेक्षित, कष्टकरी, श्रमिक, स्त्रिया यांच्या जीवनामध्ये परिवर्तन अपेक्षित होते. हे परिवर्तन अगदी सकारात्मक पद्धतीने होण्यासाठीच अतिशय संवेदनशिलतेने ते कथालेखन करतात. वर्णव्यवस्था, सामाजिक विषमता, आर्थिक विषयता, स्त्रीला उपभोग्य वस्तू म्हणून मानण्याची पद्धत या सर्वांविरुद्ध ते आपल्या कथेत आवाज उठवितात. त्यांची सर्व पात्रे याविरुद्ध संघर्ष करतात. त्यांच्यासाठी ती हार खात नाहीत. हे सर्व संघर्षांचे चित्रण हे डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांच्या प्रभावातून अण्णाभाऊंनी केलेले दिसते. माणसाप्रमाणे आपणाला

जगण्याचा असलेला अधिकार कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. तो हक्क हिरावून घेतल्यास तो हक्क मिळविण्याचा अधिकार दलितांना आहे. त्यासाठी चाललेल्या संघर्षाचे चित्रण हा दलित साहित्याचा आत्मा आहे हे समजून येते.

- संदर्भ :-**
1. पगारे म. सु, 'ग्रामीण – दलित साहित्याचा अनुबंध', प्रस्तावना, पृष्ठ 09, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे 30, प्रथमावृत्ती 2010
 2. तत्रैव – प्रस्तावना, पृष्ठ – 17
 3. अत्रे प्र. के., 'खुळवाडी', प्रस्तावना, अभिनव प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, 1957
 4. सकटे मच्छिंद्र, 'अण्णाभाऊ साठे – एक सत्यशोधक', प्रज्ञा प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती जाने. 2005, पृष्ठ 95
 5. डॉ. शोसले एस. एस., 'प्रातिनिधिक कथा अण्णाभाऊ साठे', लोकवाङ्मय गृह मुंबई, तिसरी आवृत्ती 1994, प्रस्तावना पृष्ठ 12

सचेतन समाज निर्मितीसाठी समर्थ रामदासांचे साहित्य

प्रज्ञा भगवान बागुल

संशोधक विद्यार्थी

सी.बी.एच. प्राध्यापिका विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना

समर्थ संप्रदायाचे संस्थापक, थोर कवी नारायण सूर्याजी ठोसर उर्फ समर्थ रामदास यांचे समग्र साहित्य हे मराठी वाङ्मयाचा अमोल ठेवा आहे. धर्मकारणात राजकारण अंतर्भूत करणारे मराठी वाङ्मयातील ते एकमेव संत होते. ओतप्रेत राष्ट्रप्रेम हा त्यांच्या साहित्याचा खास गुण होता. “जय जय रघुवीर समर्थ” हा त्यांचा जयघोष होता. प्रभू श्रीरामचंद्र हे त्यांचे उपास्यमूर्ति होते, त्यांनाच आदर्श मानून या आदर्शत्वाचा प्रचार हा त्यांच्या साहित्याचा गाभा होता. जनजागृति घडविणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. भारतात ११०० ठिकाणी मठांची स्थापना करून त्याद्वारे भक्तिशक्तिचा प्रसार करणारे समर्थ रामदास हे सचेतन समाज प्रेरणेचे मूर्तिमंत प्रतिक होते.

दासबोध, मनाचे श्लोक, करुणाष्टके, अनेक आरत्या, आत्माराम, अभंग, सवाई, नृसिंहपंचक, रुबाया, भारुडे, कविता, ओवीबध्द पणे आदी त्यांची वाङ्मय संपदा म्हणजे मराठी भाषेचा अमोल ठेवा आहे. महाराष्ट्रातील घराघरात त्यांनी लिहिलेल्या आरत्या ४०० वर्षांपासून आजही म्हटल्या जातात. रामायणातील किष्किंधाकांड, युद्धकांड, सुंदरकांड, भूपाळ्या, आरत्या, स्तोत्रे, पदे, वैराग्यशतक, ज्ञानशतक आदी त्यांचे विपुल साहित्य आहे.

त्यांच्या साधकावस्थेत त्यांनी आर्ततेने केलेली प्रभू श्रीरामाची प्रार्थना म्हणजेच ‘करुणाष्टके’ होत. ॥ आपणासी जे ठावे । ते इतरांशी सांगावे । शहाणे करुन सोडावे अवघेजण ॥ अशी त्यांची साहित्याची प्रेरणा निद्रिस्त समाजाला आत्मभान देणारी ठरली. अत्यंत सोप्या भाषेतील त्यांचे साहित्य तत्कालीनच नव्हे तर सदासर्वकाळ सर्वसामान्यांना सचेतन प्रेरणेसाठी उपयुक्त आहे. दुर्बल आणि निसर्ग समाजाला दिशा देणारे आहे. समर्थांच्या साहित्याने समाजाला काय दिले? याचे मर्म एका वाक्यात सांगावयाचे झाल्यास समाज मनातील नाहिसा होत चाललेला आत्मविश्वास जागृत करुन, समाजास संघटनेचे महत्त्व पटवून देऊन शक्तीसंपन्न होण्याचा मंष देऊन निद्रिस्त समाजाला सचेतन केले. ग्रंथराज दासबोधाची जगातील अनेक भाषेत भाषांतरे झाली आहेत

“या ग्रंथात समर्थांनी प्रपंच, राजकारण, संघटन, व्यवस्थापन, व्यवहारचातुर्य, व्यक्तिगत विकास, सभ्यता आणि शिष्टाचार या सगळ्या गोष्टींचा अंतर्भाव केला आहे”^(१)

अशाप्रकारे समर्थांचे साहित्य, जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करण्याबरोबरच राष्ट्रउभारणीसाठी स्वराज्य स्थापनेसाठी प्रेरक बनले. विवेक, परमार्थ, प्रपंच आणि सर्वात म्हणजे लोकशिक्षणाचे साधन बनून सचेतन समाजप्रेरणेसाठी हे साहित्य काल, आज आणि उद्या उपयोगी आहे.

विषय चर्चा

१) दुःखावर मात करायला शिकविणारे साहित्य :-

समर्थ रामदासांचे वाङ्मय अभ्यासतांना एक बाब लक्षात येते, हे साहित्य दुःखावर मात करायला शिकविते. दुःख आले म्हणून व्यर्थ शोक करीत बसण्यापेक्षा त्यावर मात करायला शिका हा संदेश देते. त्या संदर्भातल्या एका श्लोकात समर्थ म्हणतात.

लोकी की घात । जीवलग मरता
व्यर्थ शोकी बुडावे । संसारी चरफडावे ।
तडफड करिता बोंबलावे । रडावे ॥
हा हा हा हा म्हणावे ।
द्वय करकमळी तोंड हाणोन घ्यावे ।
मेले ते व्यर्थ गेले । तदुपरी पुदती
चालवावे । चलावे ॥

कुटुंबातील जवळची व्यक्ति मृत झाली म्हणून दुःख सागरात बुडणाऱ्यांना ते दुःखावर मात करायला सांगतात. झाले ते विसरा, चालायला लागा असे ते सांगतात. समर्थांच्या सर्व साहित्यात दुःखावर मात करण्याचे सामर्थ्य आपल्याला आढळेल. वर्तमानाला निर्भयतेने सामोरे जाण्यास हे साहित्य शिकविते.

२) अपयश व दुःखात मार्गदर्शक करणारे साहित्य :-

जीवनात आलेले अपयश व दुःखामुळे माणूस खचतो. ही खचण्याची प्रक्रिया आपल्या मनामुळेच होते. अधीर आणि उतावीळ मन यास कारणीभूत आहे. प्रत्येकाला आज सुख हवे आहे, किर्ती हवी आहे. ऐश्वर्य आणि यश कमी कालावधीत हवे आहे. त्यासाठी तो खुपच उतावीळ, अधीर झाला आहे. कष्ट न करता हे त्याला हे न मिळाल्यामुळे त्याच्या दुःखात वाढच होते. अशावेळी समर्थांचे साहित्य मार्गदर्शन करणारे आहे.

३) जगण्याचा वर्तमान निर्भय करण्याचे सामर्थ्य :-

समर्थांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना प्रामुख्याने एक बाब लक्षात येते. विद्यमान अवस्थेत जगण्याचा वर्तमान अस्वस्थ आहे. प्रत्येक व्यक्ती धावते आहे या धावण्याच्या स्पर्धेत ती तणावग्रस्त बनू लागली आहे. अशा अवस्थेत व्यक्तीस निर्भय बनविणे हे काम सामर्थांचे वाङ्मय करते. वर्तमान निर्भय करावयाचा असेल तर सुदृढ मन लागते.

४) राज्यकर्त्यांनाही वठणीवर आणण्याचे सामर्थ्य :-

समर्थांच्या वाङ्मयात राज्यकर्त्यांनाही वठणीवर आणण्याचे सामर्थ्य आहे. व्यक्ती जसा आपल्या वर्तवणूकीचा मार्ग बदलते व अयोग्य मार्गास लागते. अशीच बाब कधीकधी राज्यकर्त्यांवरही, शासनकर्त्यांवर येते. अशा अवस्थेत कान पकडून 'तू हे चुकतोस' ही भूमिका घेण्याची क्षमता समर्थांमध्ये होती. हीच भूमिका त्यांच्या वाङ्मयातही दिसते याचे विश्लेषण संत साहित्याचे अभ्यासक प्रकाश एदलाबादकर यांनी पुढील शब्दात सांगितले आहे.

“छत्रपती संभाजी महाराज ज्यावेळेस रुसून बसले होते, त्यावेळी समर्थ रामदास स्वामींनी त्यांना जे पत्र पाठविले होते ते आज महाराष्ट्रातील प्रत्येक लोकनेत्यांपासून तर लोकसमाजाच्या प्रत्येक क्रास सेक्शनपर्यंत गेलं पाहिजे. ते पत्र समाज शिकवणीचे पत्र आहे. समर्थ म्हणतात—

अखंड सावधान असावे । दुश्चित कदापि नसावे ।
तजविज करीत बसावे । एकांत स्थळी ॥
काही उग्र स्थिती सांडावी । काही सौम्यता धरावी ।
चिंता लागावी परावी । अंतर्यामी ॥
बहुत लोक मेळवावे । एक विचारे भरावे ।
कष्ट करोनी घसरावे । म्लेच्छावरी ॥
जनाचा प्रवाह चालिला । म्हणजे कार्यभाषा आटोपला ।
जन ठायी ठायी तुंबला । म्हणजे खोटे ॥
पाटवणी तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना ।
तैसे सज्जनांच्या मना । कळले पाहिजे ॥

हे सगळं सांगत असतांना समर्थांनी एकच मंष दिला आहे. तो म्हणजे लोकांना बरोबर घेऊन चला. तोपर्यंत लोकांचे अपराध तुम्ही क्षमा करणार नाहीत तोपर्यंत तुमच्या पराक्रमाला तेज येणार नाही. जोपर्यंत तुम्ही लोकांना बरोबर घेऊन चालणार नाहीत तोपर्यंत कुठलंही कार्य सिध्दीला जाणार नाही. सर्व लोकांना एकष करायचं असेल, सर्व जाती जमातींना एकष करायचं असेल तर संतांनी ही शिकवणूक अंगी बाळगल्याशिवाय नवीन समाजाची निर्मिती होणार नाही. उदाहरण कोणतं दिलं आहे, समर्थांनी तर शिवरायाचं दिलं आहे.

शिवरायाचे आठवावे रुप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।
शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळी ॥
शिवरायाचे कैसे चालणे । शिवरायाचे कैसे बोलणे
शिवरायाचे सलगी देणे । कैसे असे ॥
यापुढे ते लिहितात—

‘या उपरी करावे विशेष । तरीच म्हणावे पुरुष ।

जे छत्रपतींनी केलं त्यापेक्षाही आपण जास्त करू शकलो तर आपण ‘पुरुष’ या संज्ञेला पाष आहोत. हे ३०० वर्षांपूर्वी संभाजींना समर्थांनी जे सांगितले तेच आजही समाजाला सांगण्याची आवश्यकता आहे. संतांच्या शिकवणुकीचा हा अर्थ लक्षात घेऊन आपण जर नवसमाजाची निर्मिती केली तर आपण कुठलातरी पुरुषार्थ गाजविला आहे हे त्याचे फलित आपल्या हाती येईल”^(२) एका प्रसिद्ध संत साहित्याच्या अभ्यासकाने काढलेले हे अनुमान सदासर्वकाळ सत्य आहे. लोकशाहीत नेतृत्व करणाऱ्यांना राज्यकर्त्यांना वठणीवर आणण्याचे सामर्थ्य समर्थांचे वाडमयात आहे. समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या राज्यकर्त्यांना

सर्वप्रथम लोकाभिमुख झाले पाहिजे. लोकवेदना समजून घेऊन त्यांना आपल्याच मानल्या पाहिजेत अशा कितीतरी बाबी समर्थ वाङ्मयातून नेतृत्व करणाऱ्यांनी आत्मसात कराव्यात असे समजते.

४) आत्मविश्वास प्रबळ बनविणारे साहित्य :-

समर्थाचे साहित्य आत्मविश्वासाला बळकटी देते. पाठीचा कणा जसा शरीराला आधार देतो तसे आत्मविश्वास व्यक्तीला जगण्याचं बळ देतो. आत्मविश्वास गमावलेली माणसे निराशेकडे झुकतात आणि आत्महत्त्येचा मार्ग स्विकारून अमुल्य जीवन गमावून बसतात. आत्मविश्वासाला यशाची गुरुकिल्ली म्हणतात. जीवन सफल, समृद्ध, सुखी, समाधानी आनंदी बनवायचे असेल तर ते फक्त संपूर्ण आत्मविश्वासानेच! समर्थाच्या मनाचे श्लोक, दासबोध व अन्य साहित्यातून हा आत्मविश्वास प्रबळ बनतो.

५) जगण्याचा वर्तमान निर्भय करणारे साहित्य :-

समर्थ वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना प्रामुख्याने एक बाब लक्षात येते. विद्यमान अवस्थेत जगण्याचा वर्तमान अस्वस्थ आहे. प्रत्येक व्यक्ती धावते आहे या धावण्याच्या स्पर्धेत ती तणावग्रस्त बनू लागली आहे. अशा अवस्थेत व्यक्तीस निर्भय बनावणे हे काम समर्थाचे वाङ्मय करते. वर्तमान निर्भय करावयाचा असेल तर सुदृढ मन लागते. मनाची ही मशागत मनाचे श्लोक मध्ये पदोपदी दिसते.

६) नैराश्यावरील प्रभावी वाङ्मयीन औषध :-

समर्थाचे सर्व साहित्याचा अभ्यास केला तर ते व्यक्तीला नैराश्यापासून बचाव करायला शिकवणारे आहे. आत्मविश्वासाचा अभाव येऊन कोणत्याही कार्यात ध्यान, मन लागत नाही, व्यक्ती स्वतःला आपण जीवनात हरलो असे वाटते, झोप येत नाही. भ्रम, अनिश्चितता येते, सतत तणाव येणे व विचार करणे, भूक नसणे वा वाढणे, डोके दुखणे अथवा शारीरिक षास होण, कारण नसतांना राग येणे अशी लक्षणे असलेला नैराश्य हा विकार सध्या जागतिक चिंता आणि चिंतनाचा विषय झाला आहे. या विकारात आपण काहीच कामाचे नाहीत, आपले काहीच चांगले होणार नाही, आपल्याला कोणीही मदत करू शकणार नाही असे मनात विचार येतात. २०२० पर्यंत नैराश्य हा जगातील सर्वात मोठा आजार असेल व मृत्यूचे सर्वात मोठे कारण असेल असे जागतिक आरोग्य संघटनेने म्हटले 'चला बोलू या, नैराश्य टाळू या!' हे जागतिक आरोग्य संघटनेने म्हणूनच घोषवाक्य केले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार भारताचा नैराश्यग्रस्त व्यक्ती असलेल्या देशात सहावा क्रमांक लागतो.^(३) गेल्या दहा वर्षात भारतातील मानसिक समस्यांनी ग्रासलेल्या लोकांची संख्या ही जागतिक आकडेवारीच्या तुलनेत एक तृतीयांश असेल^(४) याचाच अर्थ जगातील ३ मानसिक रोग्यात १ रोगी भारताचा असेल. नैराश्य टोकाला गेले की व्यक्ती आत्महत्या करतात. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आकडेवारीनुसार दर ४० सेकंदाला एक व्यक्ती आत्महत्या करते.^(५)

उपरोक्त अवस्थेत समर्थांचे साहित्य म्हणजे वाङ्मयीन रामबाण औषध ठरावे. यासाठी समर्थ साहित्याचे गाढे अभ्यासक डॉ. यशवंत पाठक यांनी ३० जानेवारी २००५ ला नाशिकच्या ७८ व्या संमेलनात सांगितलेला एक किस्सा यासाठी पुरेसा आहे. अतिरेक्यांमुळेच मुंबई बॉम्बस्फोटामुळे भारतीय तर वर्ल्ड ट्रेड सेंटर अपघातामुळे अमेरिका दुःख सागरात बुडाले. या अपघातात त्यांच्या मिषाची पत्नी व डबा द्यायला आलेली मुलगीही गेली. त्यामुळे निराश झालेल्या मिषाने स्लो पॉयझनिंगला सुरुवात केली हे त्यांनी डॉ. यशवंत पाठकांना पषाने कळवली. डॉ. पाठकांनी दासबोधातील एक ओवी निवडली. ती ओवी अशी

‘धीर धरा धीर धरा तकवा । हडबडू गडबडू नका ।

काळ देखोनि वतवि । सांडावे भय पोटीचे ।

ही ओळ निवडल्यावर त्यांचे इंग्रजीत भाषांतर व विश्लेषण इंग्रजी जाणकाराकडून करून घेतले व ते त्या मिषाला पाठवून दिले. त्याने त्या ओळी वाचून उत्तर दिले की या ओळी वाचून मी स्लो पॉयझनिंग व झोपेच्या गोळ्या घेणे बंद केले. एवढे सामर्थ्य समर्थांच्या वाङ्मयात आहे हे निर्विवाद व्यक्तीच्या मनातील नकारात्मकता घालून सकारात्मकता आणण्याचे सामर्थ्य समर्थांच्या वाङ्मयात आहे. थोडक्यात त्यांचे वाङ्मय म्हणजे नैराश्यावरील प्रभावी वाङ्मयीन रामबाण औषध आहे.

७) काळानुसार नवसमाज निर्मितीचे सामर्थ्य :-

समर्थांच्या वाङ्मयाचे आणखी एक वेगळेपण सांगावयचे झाल्यास त्यांचे साहित्य काळानुरूप नवसमाज निर्मितीस खतपाणी घालणार आहे.

८) मुल्याधिष्ठीत समाजनिर्मिती :-

मानवी जीवनाचा व मानवी मनाचा सखोल अभ्यास करून श्रेष्ठ समाजशिक्षकाची भूमिका निभावणाऱ्या समर्थांच्या वाङ्मयामुळे मुल्याधिष्ठीत समाजनिर्मितीस हे साहित्य वाहिलेले आहे असे समजते. मुल्याधिष्ठीत समाजनिर्मिती हाच त्यांच्या साहित्याचा प्राण आहे.

९) भोगवादाच्या सुनामी लाटेत समर्थांचेच वाङ्मय तारु शकेल:-

आम्ही ज्या २१ व्या शतकात वावरत आहोत, त्या शतकात कधी नव्हती इतकी वैज्ञानिक क्रांतीची फळे चाखायला मिळत आहेत. आर्थिक उन्नतिमुळे आमचा मार्ग भोगवादाकडे वळला व या लाटेत प्रवाहाप्रमाणे वाहू लागले याची फलश्रुती काय? तर एकमेकांबद्दल प्रेमभाव संपू लागला सहानुभूति संपू लागली हे पुन्हा कशाने येईल तर आंतरिक मनाचे परिवर्तन झाल्यावर ते कसे होईल तर संत साहित्यातील संस्काराचे होईल. माष

‘सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील त्यांचे

परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे’

समाजजीवनात चळवळ उभी करून त्यात सत्वाचा कणा भरून समाजाला बळ देण्याचे सामर्थ्य समर्थांच्या वाङ्मयात आहे.

१०) शिक्षणक्षेपाच्या दिशादर्शी वाङ्मय :-

समर्थांचे सर्वच वाङ्मय शिक्षणक्षेपाला दिशादर्शी आहे. ज्या शिक्षणाकडून समाज परिवर्तनाची अपेक्षा होती. त्या शिक्षणाची विद्यमान अवस्था चिंताजनक आहे. ख्यातनाम

शिक्षणतज्ञ प्राचार्य राम शेवाळकर म्हणतात— “शिक्षण हा सर्वांना सुधारण्याचा पाया आहे. शिक्षणक्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार, नोकरीसाठी सर्वार्थाने पात्र असलेल्या माणसाला पैसे भरल्याशिवाय नोकरी नाही. एवढ्या भ्रष्टाचाराच्या पाठशाळा आपल्या शिक्षणाने निर्माण केलेल्या आहेत. भारतातील आघाडीचं मुंबई विद्यापीठ, ह्या विद्यापीठाचा कुलगुरु स्वतः भ्रष्टाचाराच्या आरोपाखाली आज गजाआड बसलेला आहे. संरक्षणाची जबाबदारी ज्या पोलिस खात्यावर आहे, त्या खात्यामध्ये अकरा सर्वोच्च अधिकारी गुन्हेहगारासारखे खडी फोडत आहेत. काय झाले आमच्या शिक्षणाचे? जर त्यातून अपराधी लोक निर्माण होत असतील आणि आपल्या मायभूमिलाच लुबाडण्यात धन्यता मानत असतील.”^(६) अशा अवस्थेत शिक्षणक्षेत्राला दिशादर्शी म्हणून समर्थ वाङ्मय उपयुक्त आणि आवश्यक ठरेल आणि शिक्षणाद्वारे सामाजिक परिवर्तनाचे स्वप्न पूर्ण होऊ शकेल.

११) बलाचे शक्तीचे महत्त्व सांगणारे साहित्य :-

समर्थाचे साहित्य बलाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

शक्तिपणे काय चालत नाही ।

शक्तिविणा शरीर हालत नाही ॥

शक्तिविणा वचनही बोलू शकत नाही ।

शक्तिविणे बापुडा देहधारी केवल राहतो ॥^(७)

त्यांचे साहित्य व्यायाम करून शरीर मजबुत ठेवण्यावर भर देते. समर्थ म्हणतात.

कोण पुसे अशक्ताला । रोगीसे बराडी दिसे

शक्तिने पावती सुखे । शक्ती नसता विटंबना ॥

१२) कुटूंबासाठी खरा मार्गदर्शक असलेले साहित्य—

धावत्या जगात आज असंख्य प्रश्न निर्माण झाले आहेत. सुसंवाद संपलेला आहे. लोकसंवाद लोप पावल्यामुळे लोकांमधील स्नेहभावना संपत चालली आहे. संस्कृतिचा टेंभा मिरवणाऱ्या आमच्या या देशाचे वाढते वृद्धाश्रम चिंता आणि चिंतनाचा विषय आहे. अशा अवस्थेत मनसंवाद संपल्यामुळे तणावात वाढ होत आहे. परिणामतः तणावजन्य रोगांची वाढ झाली आहे. अशा परिस्थितीत कुटूंबाच्या सर्व सदस्यांना मार्गदर्शक आहे ते म्हणजे समर्थाचे वाङ्मय.

१३) मुल्यांच्या संगोपण व वाढीसाठी समर्थ तत्वज्ञानच उपयोगी :-

आजकाल आमच्या समाजात मुल्यांचा न्हास होत आहे अशा अवस्थेत समर्थाचे वाङ्मय मृत्यूपंथाला लागलेल्या रोगाला संजीवनी देण्यासारखे आहे. मुर्तितल्या देवापेक्षा कृतीतला देव संतांनी महत्त्वाचा मानला. माणूसकी हे मूल्य मानलं आणि या माणूसकीच्या नात्यावर समाजाची प्रतिष्ठापना केली.^(८) आज माणूसकी हरवत चालल्याची खंत आपण व्यक्त करतो ही माणूसकी समर्थ वाङ्मयाने पुन्हा प्रस्थापित होण्यास मदतच होणार आहे. आज माणसातलं माणूसपण विसरण्यामुळे समाजाची ही स्थिती झाली ती बदलण्यासाठी समर्थ वाङ्मयाचा अभ्यास उपयुक्त ठरेल आणि नवसमाज निर्मितीस नक्कीच पुढाकार घेईल.

१४) आत्महत्या थांबविण्यास उपयोगी साहित्य :-

सध्या आत्महत्यांचे पीक आले आहे. सर्व संस्कृति थोर असणाऱ्या भारतीय संस्कृतिच्या या भारतात आत्महत्या तर होऊच नयेत असे कोणीही संस्कृतिचे अभ्यासक म्हणेल. आमचे अर्धे आयुष्य शिक्षणात जाते असे असूनही शिक्षण जगावे कसे हे शिकवित नसेल तर काय त्या शिक्षणाचा उपयोग? अभिनेता सुशांतसिंह राजपूत आत्महत्येने भारतभर चर्चा सुरु आहे.

कर्जबाजारीपणामुळे हजारो शेतकरी दरवर्षी आत्महत्या करतात. माणूस शिक्षित असूनही आत्महत्या करीत असेल आणि अनमोल जीवन संपवित असेल तर काय म्हणावे? मनाचा कमकुवतपणा आयुष्याशी दोन हात करण्याचे बळ देत नाही पण 'मनाचे श्लोक' पचवलेल्या माणूस आत्महत्या करूच शकत नाही हे निर्विवाद.

“निराशा आणि हताश झालेल्या मनाला उत्साहप्रवण कसे होता येईल यासंबंधी मार्गदर्शन करणारे अनेक लहान मोठे ग्रंथ इंग्रजी भाषेत आहेत. निराशेच्या अंधारातून बाहेर पडण्यासाठी आणि प्रकाशमय प्रसन्नतेच्या उत्साही वातावरणात प्रवेश करण्यासाठी स्फूर्तिदायक आशावादित्वाची दिव्य परमार्थनिष्ठा प्रेरणा देण्याचे अद्भूत सामर्थ्य दासबोधात कितीतरी पटीने अधिक आहे.”^(९)

१५) रोजच्या व्यवहारी जगाची पध्दत सांगणारे एकमेव साहित्य :-

महाराष्ट्रातील संतांनी पुरोगामी महाराष्ट्र घडवून समाज परिवर्तन घडविले असे असले तरी या सर्व संतांत व्यवहारवाद सुस्पष्टरितीने आदर्शवत शिकविला तो फक्त समर्थांच्या साहित्याने. क्षणाक्षणाला मानवी व्यवहारात येणाऱ्या अडचणींशी सामना करण्याचा मार्ग समर्थांचे साहित्य शिकविते. इतर संतांचे आणि समर्थांच्या साहित्यात हाच प्रमुख फरक आहे. इतर संतांच्या साहित्यात परमेश्वर भक्तिस प्राधान्य आहे. समर्थ साहित्यात प्रत्यक्ष व्यवहाराद्वारा भगवंत भक्ती आहे.

१६) दुष्ट विचार घालवून सुष्ट विचार शिकविणारे साहित्य :-

समर्थ रामदासांच्या साहित्यातून माणसाच्या मनातील दुष्ट विचार घालवून माणूस स्पष्ट विचार करू लागतो. विध्वंसक मार्ग सोडून प्रयोगशील मार्ग निवडतो हा साहित्यातला चमत्कार करण्याची क्षमता या वाडमयात आढळते.

१७) गढूळ समाजजीवन नीतळ करणारे साहित्य :-

दररोजची वर्तमानपणे वाचली म्हणजे समाजजीवन कोणत्या थराला पोहोचले हे समजते. कोण थोपविणार हे? असा प्रश्न सर्व सामान्यांना पडतो. ही हतबलता घालविण्याचा संदेश समर्थांचे साहित्य देते. 'तू ऊभा रहा ! ताठ ऊभा रहा!! समस्यांशी लढा !!! नेतृत्व कर' असं खंबीर संदेश देण्याची क्षमता या साहित्यात आहे.

१८) मनोविकार दूर करण्याचे सामर्थ्य असलेले साहित्य :-

‘मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिध्दीचे कारण ॥

हे शिकविणारे समर्थांचे साहित्य सर्व मनोविकार दूर करण्याचे सामर्थ्य असलेले साहित्य आहे. भविष्यात सर्वाधिक मनोविकाराने ग्रस्त लोक असतील असा इशारा WHO ने दिला आहे. नैराश्यतेने येणारे मृत्य हे सर्वाधिक असतील अशा वेळी मनोबल वाढविण्याची क्षमता समर्थांच्या साहित्यात आहे तो एक आधार आहे. म्हणजे सर्व शरीरावर नियंत्रण मिळविणाऱ्या मनास प्रमाण मानून, त्यास प्राधान्य मानून 'मनाचे श्लोक' लिहिणाऱ्या समर्थांना म्हणूनच मानाचे वंदन केले पाहिजे.

१९) मनास उभारी देणारे साहित्य :-

समर्थांचे वाङ्मय मनास उभारी देते ते सांगते लक्षात ठेव की, जीवनात कर्तव्य ध्येय उपासना महत्त्वाची आहेत. मात्र ते तन मन धनाने पूर्ण केल्या पाहिजेत असे केल्याने तुमच्या मनात धैर्य उत्पन्न होईल.

२०) काळाची आव्हाने पेलणारे साहित्य :-

समर्थांचे साहित्य हे काळाची आव्हाने पेलणारे साहित्य आहे असे म्हटल्यास वावगे होऊ नये. ३०० वर्षांपूर्वी ज्या समर्थांनी व्यायामाचे महत्त्व अधोरेखित केले त्याचे महत्त्व आजही दिसते कोरोनासारख्या महामारीने षस्त असतांना त्यापासून फक्त व्यायाम करणारेच जगत असल्याचे प्रत्ययास येत आहे.

२१) जगण्याचा भावार्थ सांगणारे साहित्य :-

मी कोण? माझा जन्म कशासाठी? मी जीवनात काय केले पाहिजे? हे व यासारखे असंख्य जीवन विषयक प्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला हवी असतील तर समर्थांचे साहित्य वाचा. हे साहित्य जगण्याचा भावार्थ सांगते. ते जगण्याचे भान देते एवढेच नाही तर जगतांना अखंड सावधानता शिकविते.

२२) निर्भयता शिकविणारे साहित्य :-

साहित्याने व्यक्ति परिवर्तन अपेक्षित असते जे साहित्य स्फुलिंगासारखे कार्य करते तेच समाज परिवर्तन करू शकते समर्थ रामदासांचे साहित्य हे 'निर्भय हो' हा संदेश देते. निर्भय समाजच बलशाली होऊ शकतो आणि तोच राष्ट्राला प्रगतिकडे नेऊ शकतो.

२२) राष्ट्रभक्तिस प्रेरणा देणारे साहित्य :-

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे समर्थांचे साहित्य हे राष्ट्रभक्तिस प्रेरणा देणारे आहे. त्यांच्या सर्व साहित्यातील प्रेरणा ही स्वराज्य निर्मितीस खतपाणी घालणारी होती, राष्ट्रभक्तीस प्रेरक होती.

“समर्थ रामदास हे देशभक्ती शिकविणारे संत होते. कर्तव्य कर्मात देशसेवा, देशभक्ती सर्वात महत्त्वाची असण्याचे त्यांनी सांगितले. त्यांनी मुस्लिम राजवटीच्या अत्याचाराविरोधात जनजागृती केली. या देशद्रोही यवनांना देशाबाहेर घालवावे यासाठी समर्थांनी जनजागृती केली. त्यांनी देशभर भ्रमण करून प्रखर राष्ट्रभक्ती जागवली.” प्रा. उल्हास रत्नपारखी(१०)

२३) दासबोध समर्थजीवन कोश :-

समर्थांच्या ग्रंथसंपदेत दासबोध हा कोहिनूर हिराच होय. दासबोधाबाबत समर्थ वाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक डॉ. अ.ना. देशपांडे म्हणतात.

“दासबोध हा ग्रंथ संत वाङ्मयाचाच एक अविभाज्य घटक असूनसुद्धा त्याच्या अंगी एक स्वतंत्र आगळे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यात समग्र जीवनाचा विचार केलेला आहे. त्यात जीवनाच्या सर्व अंगांचा सुस्पष्ट आणि सुबोध असा परामर्श घेतलेला असून शिवाय त्यासंबंधी शाश्वत स्वरूपाचे आजही नव्हे कोणत्याही काळी उपयुक्त वाटावे असे मार्गदर्शन आहे. हा ग्रंथ म्हणजे समग्र जीवनाचा ज्ञानकोशच आहे.”^(११) आदर्श जीवनाचे धडे देणारा हा अमोल ग्रंथ आहे. आळस सोडा आणि प्रयत्नशील व्हा याचे सर्वत्र दर्शन प्रत्येक सांसारिक जीवन जगणाऱ्यांना दिसते.

२४) साहित्य निर्मितीस प्रेरणा :-

समर्थाचे साहित्य हे साहित्यिक घडविणारे आहे. साहित्य निर्मितीस प्रेरणा देणारे आहे म्हणूनच ते म्हणतात.

दिसा माजी काही तरी ते लिहावे,
प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे’

२५) राजकारण्यांना मार्गदर्शन करणारे साहित्य :-

समर्थांचेल साहित्य राजकारण्यांना मार्गदर्शन करते. समर्थांच्या ग्रंथ भांडाराद्वारे वेळोवेळी याचा प्रत्यय येतो. ‘जननी रामवरदामिनी’ मधील श्लोक २२ ते ३१ अभ्यासल्यास वरवर आदिशक्तीची उपासना दिसत असली तरी या देवीस प्रसन्न केल्यास रणांगणामध्ये पुरुषार्थ गाजविता येतो. शक्ति व युक्तीच्या संगमाचा वापर करून हा पुरुषार्थ गाजविता येतो. येथे युक्तीचा वापर हा तत्कालीन राजकारणातील मुख्य विषय दिसतो तर श्लोक ३२ ते ४२ अखंड सावधपणे राजकारणाचे महत्त्व सांगितलेले आहे.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे सचेतन समाज प्रेरणेसाठी समर्थ रामदासांचे साहित्य हे पुढीलप्रमाणे भूमिका निभावते—

- १) समाजास दुःखावर मात करायला शिकवते.
- २) समाजास अपयश व दुःखात खचू नका हे सांगते.
- ३) समाजास जगण्याचा वर्तमान निर्भय करण्याचे सामर्थ्य देते.
- ४) समाजावर अधिराज्य गाजविणाऱ्या राज्यकर्त्यांनाही हे वठणीवर आणते.
- ५) सामाजिक घटकांचा आत्मविश्वास प्रबळ करते.
- ६) समाजाचा जगण्याचा वर्तमान निर्भय करते.
- ७) ते समाजाचे नैराश्य घालविते.
- ८) काळानुसार नवसमाज निर्मिती करणे.
- ९) ते मुल्याधिष्ठीत समाजनिर्मिती करते.
- १०) समाजाच्या भोगवादाच्या लाटेपासून वाचविते.
- ११) समाजाच्या शिक्षणास दिशा देते.
- १२) समाजास बलाचे व शक्तीचे महत्त्व सांगते.
- १३) कुटुंबाला मार्गदर्शन करते.

- १४) मुल्यवृद्धीस उपयोगी पडते.
 - १५) माणूसकी निर्मितीस मदत करते.
 - १६) समाजास आत्महत्येपासून रोखण्यास प्रवृत्त करणे.
 - १७) समाजाचे रोजचे आदर्श व्यवहार जगण्याची रित सांगते.
 - १८) समाजातील दुष्ट विचार घालवून सुष्ट विचारास खतपाणी घालते.
 - १९) समाजास गढूळ समाजजीवन नितळ करायला शिकविते.
 - २०) मनोविकार दूर करते.
 - २१) मनास उभारी देते.
 - २२) काळाची आव्हाने पेलते.
 - २३) समाजास जगण्याचा भावार्थ सांगते.
 - २४) राष्ट्रभक्तीस प्रेरणा देते.
 - २५) समग्र जीवनाचे दर्शन घडविते.
 - २६) साहित्यिकांना प्रेरणा देते.
 - २७) राजकारण्यांना मार्गदर्शन करते.
- अशाप्रकारे सचेतन समाज निर्मितीसाठी समर्थ रामदासांचे साहित्य हे उपयोगी आहे.

संदर्भसूची

- १) संतसाहित्य : महती संतांची, समर्थ रामदास स्वामी १जजचेरूध्दुंंदजौपजलंणपद
- २) डॉ. वसंत पवार : संमेलन स्मृति, पान ३४८, प्रकाशक— मराठा विद्याप्रसारक समाज नाशिक, २००६.
- ३) गौरी जानवेकर : वायर, दि. १४/७/२०२०
- ४) डॉ. निमिश देसाई : बीबीसी न्यूज मराठी दि. १०/१०/२०१९
- ५) डॉ. निमिश देसाई : बीबीसी न्यूज मराठी दि. १०/१०/२०१९
- ६) डॉ. वसंत पवार : संमेलन स्मृति, पृष्ठ ३७० प्रकाशक मराठा विद्याप्रसारक समाज नाशिक २००६.
- ७) समर्थ रामदास : समर्थ रामदास विचरित स्रोतकाव्य, पान ९५, ९६.
- ८) डॉ. वसंत पवार : संमेलन स्मृति पान ३३९ प्रकाशक— मराठा विद्याप्रसारक समाज नाशिक २००६.
- ९) डॉ. अ.ना. देशपांडे : प्रसाद दीपावली विशेषांक नोव्हेंबर — डिसेंबर १९७७ पृष्ठ २२, प्रसाद प्रकाशन पुणे— ३०.
- १०) प्रा. उल्हास रत्नपारखी : नाशिकरोड वरील व्याख्यान : वार्ताकन — (म.टा. २/३/२०१९)
- ११) डॉ. अ.ना. देशपांडे : प्रसाद दीपावली विशेषांक नोव्हेंबर — डिसेंबर १९७७ पान १९, प्रसाद प्रकाशन पुणे — ३०.

‘मूकनायक’ मधील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निवडक लेखांचे विश्लेषण

डॉ. धनंजय वसंत वाघमारे

सहयोगी प्राध्यापक,

प्रा.रामकृष्ण मोरे महाविद्यालय आकुर्डी, पुणे-४४

प्रस्तावना:

‘मूकनायक’ हे पाक्षिक डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३१ जानेवारी १९२० साली सुरू केले. याकामी कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांनी त्यांना आर्थिक मदत केली. ब्रिटिशांनी भारतीयांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य देण्याचे जाहिर केले होते. अनेक समित्या, त्यांच्या शिफारशी पाहता आता हिंदूस्थानला स्वातंत्र्य मिळणे दूर नाही हे आता जवळ जवळ निश्चित झाले होते. हिंदूंनी १८८५ साली काँग्रेस पक्ष काढून तर मुस्लिमांनी मुस्लिमलीगची स्थापना करून आपापल्या मागण्या वारंवार ब्रिटिश सरकारपुढे ठेवल्या होत्या. मात्र अस्पृश्यांना आपल्या हक्कांच्यासाठी कोणतेही साधन नव्हते. हिंदू अस्पृश्यांचा वेगळा विचार करत नव्हते. डिप्रेसड क्लासेस मिशनच्या विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी तर उघड उघड अस्पृश्यांना स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्वाचा हक्क नाकारला होता. या सर्व पार्श्वभूमीचा विचार करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या, पिडितांच्या व्यथा, वेदनांना वाचा फुटावी, त्यांचा आवाज, त्यांची हीनदीन अवस्था तत्कालीन सवर्ण हिंदू तथा ब्रिटिश सरकार पर्यंत पोहचविण्यासाठी ‘मूकनायक’ या पाक्षिकाची निर्मिती केली. प्रस्तुत नियतकालिकाला दिलेले ‘मूकनायक’ हे नाव अतिशय समर्पक आहे याची सहजच जाणीव होते. ज्यांना जिभ आहे, तोंड आहे तरी ही ते मुक्यासारखे बसून आहेत, वाचा आहे पण ते बोलू शकत नाहीत हे सर्व डॉ. बाबासाहेबांना प्रचंड खटकत असावे आणि म्हणूनच त्या मुक्या जनांचा दबलेला आवाज साता समुद्रापार पोहोचावा या विचाराने डॉ. बाबासाहेबांनी हे पत्र सुरू केले. जुलै १९२० च्या दरम्यान डॉ. बाबासाहेब पुढील शिक्षणासाठी विलायतेला गेले. याचाच अर्थ जानेवारी १९२० ते जुलै १९२० या काळातील मूकनायकातील अग्रलेख हे त्यांनी स्वतः लिहिलेले आहेत हे सिद्ध होते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये त्यापैकी काही निवडक लेखांचा वाङ्मयीन पातळीवर विश्लेषण करण्याचा त्या लेखांची चिकित्सा करण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

मनोगत :- ३१ जानेवारी १९२० च्या अंकाच्या मनोगतामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडताना दिसतात. ते म्हणतात, "हा देश विषमतेचे माहेरघर आहे. हिंदूधर्मीयांत असलेली ही विषमता जितकी अनुपम आहे, तितकीच ती निंदास्पदही आहे." जसे परदेशी माणसाला विचारले की तो म्हणतो मी फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज, ब्रिटिश आहे, तसे आमच्या हिंदूस्थानातील लोकांना मात्र त्यांची जात, धर्म, पंथ हे सर्व सांगावे लागते व त्यानुसार त्यांचा क्रम ठरवावा लागतो. ही धार्मिक विषमता, सामाजिक विषमता कधी कधी तर एवढी पराकोटिल जाते की त्यामधून बरेचदा रक्तपात होतो. हिंदूधर्म कसा आहे? त्याची रचना कशी आहे हे सांगताना डॉ. बाबासाहेब मनो-याचे उदाहरण देतात. हिंदूधर्म म्हणजे एक भला मोठा मनोरा असून त्यात अनेक मजले आहेत, मात्र एका मजल्यावरून दुस-या मजल्यावर जाण्यासाठी कुठल्याही शिडीची व्यवस्था नाही. उदा. खालच्या मजलेवाल्याला आपल्या बुद्धिचातुर्याने वरच्या मजल्यावर जावयाचे असल्यास तशी सोय नाही किंवा वरच्या मजल्यावरील

व्यक्ती कितीही नालायक निपजल्यास त्याला खाली ढकलून देण्याची व्यवस्था नाही. तात्पर्य जो ज्या मजल्यावर जन्माला आला आहे त्याने त्याच अवस्थेत, तिथेच मरावे, त्याला स्वतःची उन्नतीकरता येणार नाही. तर अशा त्या बंदिस्त धर्म रचनेवर बाबासाहेब प्रहार करतात. मात्र हे करताना त्यांना आपण वापरत असलेल्या भाषाशैलीची पुरेपूर जाणीव आहे. या ठिकाणी त्यांनी वापरलेल्या म्हणी, वाक्प्रचार निश्चितच वाचकाच्या मनाचा भेद घेणारे आहेत. ही भाषा अतिशय परखड, रोखठोक अशा स्वरूपाची आहे. महात्मा फुल्यांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर कसा पगडा होता याची सहजच जाणीव येथे होते.

ज्ञान अस्पृश्यांसाठी बंद आहे. त्यामुळे या लोकांनी कितीही आपल्या प्रगतीचा विचार केला तरी ते अज्ञानी असल्याने पुढे जाऊ शकत नाहीत. सर्व व्यवस्था ही सवर्णांच्या हाती असल्याने ते म्हणतील तिला पूर्वदिशा म्हणावे लागते. अस्पृश्य म्हणून समाजात किंमत नाही, दोनवेळच्या सोडा एकावेळच्या अन्नालाही हे लोक महाग झाले आहेत. “दारिद्र्यामुळे ज्ञान नाही, ज्ञान नसल्यामुळे बल नाही,” अशी अवस्था ह्या लोकांची झालेली आहे. सवर्ण जाणीवपूर्वक अस्पृश्यांची गा—हाणी ब्रिटिश सरकार पर्यंत पोहोचू देत नाहीत. बहिष्कृत समाज त्यामुळे दिवसें दिवस मागे मागे चालला आहे. यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी वर्तमानपत्राला शक्तीचा एक स्रोत मानले आहे. इतर पत्रे आपापल्या जातींच्या हितांमध्ये मशगूल असल्याने बहिष्कृतांच्या प्रश्नांना वाचा कोण फोडणार? असा प्रश्न असल्याने त्यांनी ‘मूकनायक’ हे पाक्षिक सुरू केले आणि त्याची संपूर्ण पार्श्वभूमी ‘मनोगत’ या अग्रलेखात अतिशय सविस्तर, मार्मिक आणि चपखल शब्दांच्याव्दारा मांडलेली आपणास दिसून येते. **स्वराज्याची सर सुराज्यात नाही!**

हा अग्रलेख डॉ. बाबासाहेबांनी १४ फेब्रुवारी १९२० साली लिहिला आहे. या लेखामध्ये हिंदुस्थान देशाचा इतिहास सांगून बाबराने पठाणांचा पराभव करून दिल्लीचे सिंहासन कसे हस्तगत केले इथपासून ते अखेर इंग्रज सरकार संपूर्ण हिंदुस्थान कसा काबीज केला इथपर्यंतचा इतिहास बाबासाहेब सांगतात. पुढच्या मुद्यामध्ये राष्ट्रीय (काँग्रेस पक्ष) उर्फ प्रजापक्षाची स्थापना कोणत्या उद्देशाने झाली हे ही ते उद्धृत करतात. सुराज्याकडून स्वराज्याची मागणी कशी जोर धरू लागली आहे याचाही इतिहास ते मांडतात. अशा प्रकारे या लेखात त्यांनी स्वराज्य म्हणजे काय? सुराज्य म्हणजे काय? या प्रश्नांचा उहापोह या अग्रलेखात केलेला आहे. याही लेखाची भाषा अतिशय रोखठोक आणि विरोधकांना हलकेच चिमटा काढणारी असून उपरोधिक शैलीचा मोठ्या प्रमाणावर त्यांनी वापर केलेला आढळतो.

हे स्वराज्य नव्हे, हे तर आमच्यावर राज्य!

हा अग्रलेख २८ फेब्रुवारी १९२० साली लिहिला आहे. काँग्रेसने इंग्रजांकडून स्वराज्याची देणगी पदरात पाडून घेतली हे खरे, मात्र देणगी उपयुक्त आहे की नाही हे तपासले पाहिजे. जसे शंकराने भस्मासूराला देणगी दिली व शेवटी शंकराचीच कशी त्रेधा तिरपीट उडाली तसे होऊ नये म्हणून देणगीची छाननी करावयास ते सांगतात. स्वराज्याचे व्यावहारिक रूपडे पाहणे महत्वाचे ठरते. “जे जे इच्छी प्राणी ते ते पुरवी चक्रपाणी” या संतवचनाची आठवण करून द्यायलाही ते विसरत नाहीत. या देशाच्या माणसाचे दरडोई उत्पन्न फक्त दोन पौंड असावे ही अत्यंत खेदाची बाब आहे असे ते नमूद करतात. पुढे त्यांनी स्वदेशीच्या नसत्या खटाटोपावर ताशेरे ओढले आहेत. स्वदेशीच्या नावाखाली न करता येणा—या गोष्टींवर

आपण भ्रमसाठ पैसा व श्रम खर्च करतो या उलट त्याच्या बदल्यात अल्प दरात तीच वस्तू आपणांस सहज उपलब्ध होते. मात्र काँग्रेसीजन हे अर्थशास्त्र समजून घेत नाहीत त्यामुळे आपण व्यापारात मागे आहोत. पर्यायाने आपली आर्थिक परिस्थिती आणखी हलाखीची बनण्यास वरील चूकीच्या गोष्टी कशा कारणीभूत आहेत हे डॉ. बाबासाहेबांनी सप्रमाण सिद्ध करून दाखविले आहे.

स्वराज्यांतील आमचें आरोहण, त्यांचें प्रमाण व त्याची पध्दती :-

२७ मार्च १९२० साली मूकनायकासाठी लिहिलेला हा अग्रलेख आहे. या लेखामध्ये अस्पृश्यांच्या वाट्याला स्वराज्यामधले किती प्रतिनिधित्व येणार याची चर्चा डॉ. बाबासाहेब करतात. ब्राम्हण वर्ग कसा अस्पृश्य आणि ब्राम्हणेतर वर्गावर आपला वरचश्या कायम ठेवतो याचा परामर्श येथे घेतला आहे. निवडणूकीत अस्पृश्याला उच्चवर्णीय कसे मतदान करणार नाहीत त्याची कारण परंपराही ते येथे सांगतात. उलट ब्राम्हण हा भूदेव असून इतर लोक आपल्या जातीचा उमेदवार नाकारून सरळ पुण्यप्राप्तीसाठी ब्राम्हणाला मतदान करतील असे ते म्हणतात व ते वास्तवही आहे. जातिनिहाय मतदार संघाची निवड करताना मुंबई इलाख्यास अस्पृश्यांच्या वाट्यास केवळ एक प्रतिनिधी यावा याचे त्यांना आश्चर्य वाटते. त्यामुळे सरकारात अशी भूमिका मांडणारे काँग्रेसवाले व त्यांचे बगलबच्चे यांच्यावर त्यांनी परखड शब्दात टीका केलेली आहे. आपल्याला मिळालेली सत्ता इतर वर्गासाठी हे उच्चवर्णीय कदापिही वापरणार नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेबांना आहे आणि म्हणून जातीचे प्रतिनिधी हे खरोखर त्या त्या जातिगटातूनच आले पाहिजेत यासाठी डॉ. बाबासाहेब आग्रही आहेत.

जातीची संख्या व तिच्या गरजा लक्षात घेऊनच प्रतिनिधींची संख्या ठरविली पाहिजे असे ते ठासून सांगतात. कायदे कौन्सिलात मुंबई इलाख्यासाठी साधारण सोळा लक्ष लोकांसाठी किमान नऊ प्रतिनिधी घ्यावेत अशी आग्रही मागणी या लेखाच्या व्दारा ते करतात. सरकारच्या आवडीचे प्रतिनिधी आणि लोकांच्या मतावर निवडून आलेले प्रतिनिधी यापैकी मतदानातून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींची ते बाजू घेतात, कारण हे प्रतिनिधी थेट त्यांना निवडून दिलेल्या मतदारास जबाबदार असतात, उलट सरकारच्या आवडीचे प्रतिनिधी लोकांची जबाबदारी झटकून जी हुजूरी करण्यात धन्यता मानतात व अशा प्रतिनिधींमुळे प्रजेची कामे होत नाहीत. प्रजेच्या हितास बाधा पोहचते. आपला समाज कसा असावा त्याचा अधिकार त्या समाजातील व्यक्तीस दिला पाहिजे, असे झाले तरच त्या स्वराज्याला काही अर्थ प्राप्त होणार आहे असे डॉ. बाबासाहेबांना वाटते. आणि म्हणून लोकशाही मार्गाचा, मतदानाचा, निवडणूकीचा अवलंब झाला पाहिजे यासाठी स्वराज्याची स्वतंत्र घटना असली पाहिजे अशी आग्रही भूमिका ते मांडतात. हा लेख १० एप्रिल १९२० साली लिहिलेला आहे. कुठल्याही कार्यामध्ये एकी किंवा एकजूट महत्वाची असते मग सामाजिक किंवा राष्ट्रीय असे कोणतेही कार्य असू दे. प्रस्तुत अग्रलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एकीचे उदाहरण देऊन जहाल व मवाळ ह्या दोन काँग्रेसी गटात कसे एकमत नाही व त्यामुळे भारतीयांना कसा तोटा होऊ शकतो हे सप्रमाण सांगितले आहे. प्राप्त परिस्थितीला अनुसरून मनुष्यजनाने विचार केला पाहिजे, अन्यथा तो विचार शिळा होतो व त्याचा काहीही फायदा होत नाही. या देशावर आतापर्यंत ज्यांनी ज्यांनी राज्य केले आहे त्या सर्वांपेक्षा इंग्रजांचे राज्य

हे अधिक सुखकर आहे असे डॉ. बाबासाहेबांना वाटते याचे कारण इंग्रजांनी भारतीयांचा इतर राज्यांप्रमाणे फारसा छळ केला नाही. पूर्वी भारतात एकच एक राजा किंवा सरकार नसल्याने एकी होऊ शकली नाही, मात्र इंग्रजांच्या काळात संपूर्ण देशात त्यांची सत्ता असल्याने प्रजा एक होऊ शकली.

प्रथमतः इंग्रजी राज्य हे सुराज्य आहे असे प्रजापक्षाला वाटत होते, मात्र आता सुराज्यापेक्षा स्वराज्य बरे असे त्यांना वाटत आहे. त्यामुळे जहाल व मवाळ असे दोन गट पडून हा पक्ष कसा विभागला गेला हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर येथे सांगतात. एका पक्षाने उघड उघड इंग्रजांची बाजू घेतली तर दुसरा पक्ष विरोधी बाजूला उभा राहिला. जहाल गटाला पाहिजे तेवढे यश आले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन्ही पक्षांना आपले मानत नाहीत. इंग्रज अधिकारी किंवा सरकार यांच्यापेक्षा जनतेला विश्वासात घेऊन जर लढा दिला तरच संपूर्ण स्वराज्याची प्राप्ती होऊ शकते. इंग्रज हे शेवटी आपला देश लुटण्यासाठी आलेले आहेत. जहाल व मवाळ पक्ष यांचा हेतू स्पष्ट नाही असे ते सांगतात. त्यामुळे हे दोन्ही पक्ष गचाळ व जनहिताच्या दृष्टीने विघातक आहेत. कारण त्यांना समाज बदलवायचा नाही तर थेट स्वातंत्र्य मिळवायचे आहे. समाजाची स्थितीगती, भेदाभेद दूर केल्याशिवाय त्या स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ उरणार नाही असे प्रतिपादन ते करतात. तात्पर्य दलित, अस्पृश्य ह्या घटकांना जो पर्यंत ह्या स्वातंत्र्यात किंमत मिळत नाही तोपर्यंत हे असले बेगडी स्वातंत्र्य किंवा त्यासाठी चाललेला खटाटोप डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अजिबात मान्य नाही. मूकनायक मधील काही सुरूवातीचे अग्रलेख त्यांनी लिहिले, मात्र जुलै १९२० नंतर श्री भटकर व श्री घोळप यांनी पुढील धुरा सांभाळल्याचे दिसते. डॉ. बाबासाहेबांच्या भाषेची तडफ अतिशय करारी असून आपल्या मुद्यांच्या स्पष्टीकरणासाठी ते जगभरातील अनेक संदर्भ ग्रंथांचे, विद्वानांचे दाखले देतात. यामधून त्यांची विद्वत्ता, बहुश्रुतता व व्यासंग सहजच जाणवतो. विचारांची पक्की मांडणी असल्याने ते आपल्या मुद्यावर शेवट पर्यंत ठाम असतात. भारतीय समाजाचे इथल्या राजकीय —सामाजिक परिस्थितीचे भान त्यांना चांगल्या प्रकारे असल्याने अतिशय काटेकोरपणे त्यांनी एकंदर भारतीय समाज व्यवस्थेत अस्पृश्य कसा मागे आहे नव्हे तो कसा पिडला गेला आहे याचे मार्मिक वर्णन ह्या अग्रलेखांच्या द्वारा केलेले आपणास दिसते.

संदर्भ:—

- १) अग्रलेख—बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक — संपा. प्रदिप गायकवाड, क्षितिज पब्लिकेशन, नागपूर.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे निवडक लेख—डॉ. गंगाधर पानतावणे, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
- ३) महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर —डॉ. ज्ञानराज गायकवाड, रिया पब्लिकेशन, पुणे.

